

2 KRONIKA 2018 66

66
2018

KRONIKA

kronika.zzds.si

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

zzds.si

Kronika 2018, letnik 66, številka 2

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

6. junija 2018

Naslednja številka izide/ Next issue:

oktober/ October 2018

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašpersič - angleščina (English), mag. Irena Bruckmüller Vilfan - nemščina (German)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojence/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ *Slovenian Research Agency*

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus;

Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Simbolična razglednica, izdana z namenom zbiranja denarja za gradnjo sokolskega doma društva Sokol I / Symbolic picture postcard, issued to mobilise funding for the construction of the Sokolski dom gymnastics centre of the gymnastics society Sokol I (ZŠRS Planica, oddelek Muzej športa [National Institute of Sport Planica, Sport Museum]).

KAZALO

Razprave

Gašper Oitzl:	Zgodovina železarstva v Vzhodnih Alpah od propada rimske oblasti do 13. stoletja171
Jernej Kotar:	Apfalterrji na Gamberku197
Boris Golec:	Cerknica – pozni nastanek in specifični razvoj največjega slovenskega trga213
Tanja Gomiršek:	Vpliv grofa Silveria de Baguerja na modernizacijo vinogradništva in vinarstva v Goriških brdih konec 19. stoletja231
Simona Kermavnar:	Idrijski vodnjak z rudarjem245
Mirjana Koren:	Začetki industrializacije mizarstva v Mariboru253
Tatjana Lutar:	Pivški človek v Vilharjevem času. Oris življenja na Zgornji Pivki v drugi polovici 19. stoletja265
Aleš Šafarič:	Sokolski dom in telovadišče Sokola I na Taboru277
Jelka Piškurič:	Od stare do nove šole na Igu289

Ocene in poročila

I. Mednarodni kongres slovenskih muzealcev, Muzeji, dediščina in kulturna krajina, Acta: I. International Congress of Slovenian Museums, Museums, Heritage and Cultural Landscape (odg. ur. Nadja Terčon in Verena Vidrih Perko) (<i>Ljudmila Bezljaj Krevel</i>)303
Zdenka Plavsteiner: Josip Čretnik, pozabljeni šentjurski rodoljub (<i>Željko Oset</i>)306
Janez Weiss: Protestantizem v Metliki 1559–1617: ob 400-letnici zagovora zadnjih protestantov mesta Metlike (<i>Barbara Žabota</i>)307
SLO časi, kraji, ljudje. Slovenski zgodovinski magazin (<i>Boris Golec</i>)309
Suha in Sušan'. 730. obletnica (ur. Marjana Žibert) (<i>Lidija Slana</i>)310
Dejan Zdravec: Ptujski meščani do uničujočega požara leta 1684: biografsko-prosopografski priročnik (<i>Žiga Oman</i>)311
Robert Devetak: Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske (<i>Eva Holz</i>)313
Peter Zimmermann in Venceslav Jurij Dunder: Štajerski raj. Savinjska dolina in Novo Celje na južnem Spodnjem Štajerskem (<i>Boris Golec</i>)315

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 669.1:622.341(234.323.61)"04/12"

Prejeto: 6. 12. 2017

Gašper Oitzlmag., Narodni muzej Slovenije, Prešernova 20, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: gasper.oitzl@nms.si

Zgodovina železarstva v Vzhodnih Alpah od propada rimske oblasti do 13. stoletja¹

IZVLEČEK

V članku je predstavljena zgodovina železarstva na območju Vzhodnih Alp v zgodnjem in visokem srednjem veku. V zgodnjem srednjem veku je imelo železo precej visoko vrednost, na kar kažejo zakladne najdbe železnih predmetov. Pisni viri železarstva neposredno skoraj ne omenjajo, vendar lahko kljub temu predpostavimo, da je obstajalo. Zanimiv pogled ponuja tudi primerjava z Veliko Moravsko. Pisni viri železarstvo in rudarstvo pogosteje omenjajo v 12. in 13. stoletju, predvsem na območju Koroške in Štajerske, medtem ko obstoj železarskih obratov na ozemlju današnje Slovenije neposredno ni izpričan, ga pa lahko ponekod domnevamo.

KLJUČNE BESEDE

železarstvo, rudarstvo, zgodnji srednji vek, visoki srednji vek, železni predmeti, rudarske pravice

ABSTRACT

HISTORY OF IRONMAKING IN THE EASTERN ALPS FROM THE END OF THE ROMAN RULE TO THE THIRTEENTH CENTURY

The article presents the history of ironmaking in the Eastern Alps during the Early and High Middle Ages. Hoard finds of iron objects attest to the rather high value that iron was assigned in the Early Middle Ages. Even though written sources contain hardly any direct mention of ironmaking, its existence can nevertheless reasonably be assumed. A comparison with Great Moravia provides an interesting insight as well. Ironmaking and mining start to appear in written sources more frequently during the twelfth and thirteenth centuries, especially in the areas of Carinthia and Styria; on the other hand, the existence of ironworks in the territory of present-day Slovenia is not directly recorded but can reasonably be assumed to have existed in some areas.

KEY WORDS

ironmaking, mining, Early Middle Ages, High Middle Ages, iron objects, mining rights

¹ Članek je razširjen del še nedokončane doktorske disertacije istega avtorja z naslovom »Družbene in gospodarske posledice železarjenja na Slovenskem v poznem srednjem veku«, ki nastaja pod mentorstvom prof. dr. Janeza Mlinarja in somentorstvom dr. Tomaža Lazarja.

Uvod

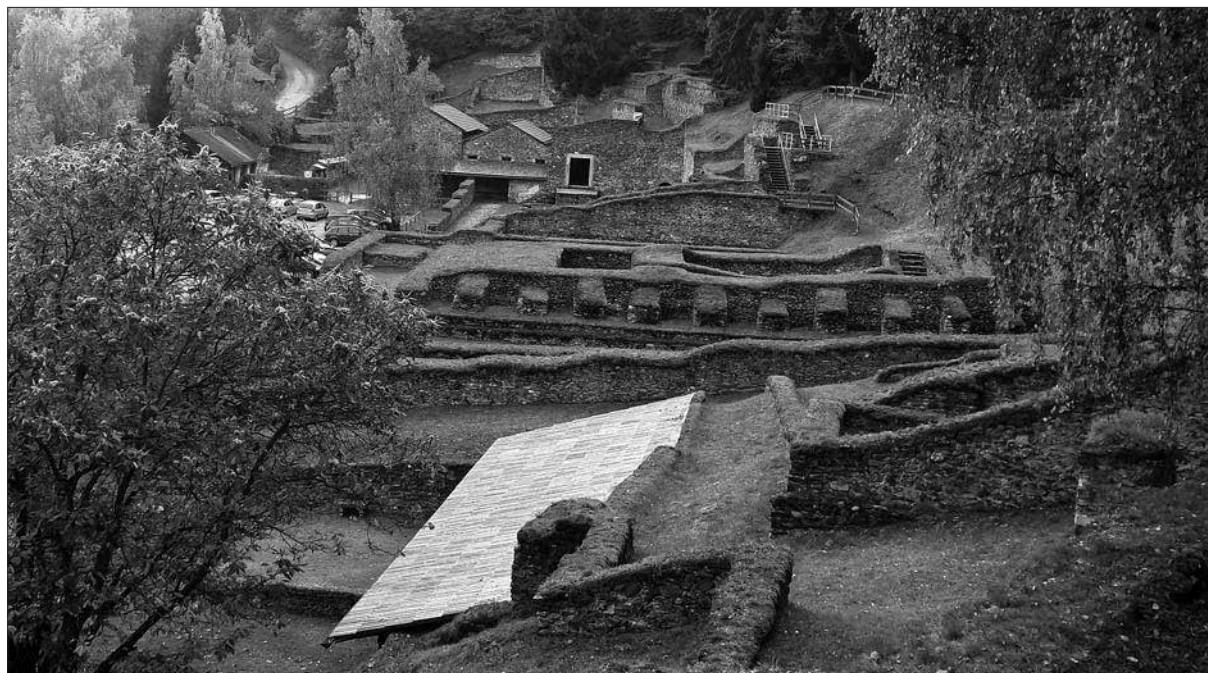
Medtem ko je bila proizvodnja železa v rimskem obdobju precej obsežna, se je s propadanjem rimskega imperija znatno zmanjšala, posledično pa je železu in železnim predmetom vrednost precej narasla. Na pomen in visoko vrednost železa v poznorimski in poznoantični dobi med drugim kažejo številne zakladne najdbe železnih predmetov. Nekaj najdišč leži tudi na območju današnje Slovenije, in sicer na Limberku v bližini Grosuplja, na Puštalu nad Trnjem v bližini Škofje Loke in na Grdavovem hribu pri Radomljah.²

V zgodnjem srednjem veku je pričela količina železa počasi rasti. V karolinškem obdobju je namreč v vzhodnem delu kraljestva mogoče zaznati povečano rudarsko dejavnost. Razvijati so se pričele tudi orožarske delavnice v Porenju, od koder so orožje izvažali v sosednje dežele, kjer so takšne izdelke kasneje pričeli posnemati. Kakovostno izdelano orožje je imelo precejšnjo vrednost, orožarji pa so bili visoko cenjeni. V *Capitulare de villis* je Karel Veliki na vsakem kraljevem posestvu poleg drugih obrtnikov in mojstrov predvidel tudi kovače (*fabros ferrarios*). Železo je imelo pomembno vlogo v poljedelstvu, saj so bili lemeži plugov in številno drugo orodje, npr. noži in sekire, izdelani iz železa. Kljub temu je železo še v zgodnjem in visokem srednjem veku veljalo za razmeroma drag material. Sv. Benedikt mu je v

delu *Regula* iz 6. stoletja posvetil cel člen, v katerem je menihom naročal, naj skrbijo za železno orodje, ki so ga posedovali samostani. Tistemu, ki ga je izgubil, je pretila huda kazen.³

Železu je velik pomen pripisoval tudi Izidor Seviljski, ki je delo *Etymologiae* pisal v prvi polovici 7. stoletja, saj je med naštevanjem kovin železo posebej izpostavil, češ da vlada vsem ostalim šestim kovinam (zlato, srebro, baker, elektron, kositer in svinec). Kot najbolj kakovostno je označil železo s Kitajske, za njim pa tistega iz dežele Partov (Perzija). Med vodami, kjer se je železo najbolje kalilo, pa je navedel tudi jezero Como v današnji severni Italiji. O vrednosti železa govori tudi odziv langobardskega kralja Deziderija, ki naj bi ob pogledu na frankovsko vojsko, ko je, oborožena z železnim orožjem in oblečena v železno zaščitno opremo, leta 774 oblegala Pavio, pričel vzklikati: »O ferrum! Heu ferrum!«. Avtor prve kronike normanskih vojvod, Didon de St. Quentin, je na začetku 11. stoletja pisal o vrednosti, ki so jo vladarji pripisovali plugom, ter o visokih kaznih, ki so jih nalagali v primerih kraje tega orodja.⁴

V Vzhodnih Alpah so železo pridobivali že stoletja pred srednjim vekom. Že pred rimsko osvojitvijo tega prostora so namreč na tem območju pridobivali »noriško jeklo«, katerega kakovost so slavili rimski pisci, predvsem njegovo trdnost in čvrstost, kar je posledica sideritne in magnetitne rude, ki vsebujeta

Arheološko najdišče na Štalenski gori (foto: Gašper Oitzl).

² Pleiner, *Blacksmiths*, str. 43; Knific, Nabergoj, *Srednjeveške zgodbe*, str. 13; Štukl, *Poznoantični depo*, str. 415–427; Sagan, *Zakladna najdba*, str. 59.

³ Dopsch, *Die Wirtschaftsentwicklung*, str. 140–142, 180–181; Schulze, *Vom Reich der Franken*, str. 263–269; *Capitulare de villis*, št. 45; Pleiner, *Blacksmiths*, str. 236.

⁴ Isidor of Seville, *The Etymologies*, XVI, 17, 21; Le Goff, *Srednjevekovna civilizacija*, str. 248–249.

tudi titan. O »noriškem jeklu« kroži legenda, ki pravi, da so bili žebliji, s katerimi je bil križan Jezus Kristus, izdelani iz »noriškega jekla«. Ruda, iz katere so ga izdelovali, je bila pretežno izkopana v rudnikih v širši okolici današnjega naselja Hüttenberg na Koroškem, in sicer na območju med Hüttenbergom, Neumarktom in Brežami (Friesach). Še posebej v okolici Hüttenberga je bilo odkritih precej rimskodobnih arheoloških najdb. Ostanke kovaških delavnic so bili najdeni na Štalenski gori (Magdalensberg), kjer je stalo rimsko mesto, najverjetneje predhodnik Virunuma. Tudi drugod po Koroškem je bilo najdenih precej ostalin antičnega železarstva. V rimskih virih se pogosto omenja mesto »Noreia«, katerega lokacija je še danes neznan.⁵

Manj jasen je odgovor na vprašanje, ali so se z železarstvom v antičnem obdobju ukvarjali na območju štajerskega Erzberga. Po legendi naj bi bila tamkajšnja rudna nahajališča odkrita na začetku 8. stoletja, v času slovanske naselitve, kar pa arheološke najdbe zavračajo. Po mnenju Walterja Schmida so v rimskem obdobju, vsaj od 2. stoletja dalje, tudi tu izkoriščali rudna bogastva, ostanke rimske ceste so bili najdeni do Präbichla. Poleg tega je bilo izkopanih nekaj poznorimskih novčnih najdb, na hribu Feisterwiese pa je Schmid ostanke treh talilnih peči na podlagi fragmentov keramike postavil v rimsko dobo. Po njegovi domnevi so na tem območju prav tako pridobivali »noriško jeklo«, ki naj bi ga vozili vse do Aniže (Enns) in nato v nižinski svet, kjer je v Lauriacumu (današnji Lorch) še na začetku 5. stoletja delovala rimska delavnica ščitov.⁶ A po ponovnem ovrednotenju lončenine, najdene na območju »rimskodobnih« talilnih peči na najdišču Feisterwiese, se te jaškaste peči z debelimi zidovi postavlja v 13. ali 14. stoletje.⁷ Tako obstoj rimskodobnega izkoriščanja rude na štajerskem Erzbergu še vedno ni docela razjasnjen.

Na območju kasnejše Kranjske je število najdišč, povezanih s taljenjem železove rude pred srednjim vekom, precej visoko, vendar gre v večini primerov za manjša najdišča. Tako lahko domnevamo, da so železo pridobivali pretežno za lokalne potrebe, kar kaže tudi pred nekaj leti odkrita najdba ostankov dveh talilnih peči iz okoli leta 15 pr. Kr. v bližini Ivančne Gorice. Po številu najdb izstopa območje Bohinje, še posebej najdišče na Ajdovskem gradu, kjer se domneva obsežnejša proizvodnja. V bližini pomembnejših srednjeveških obratov so bili sledovi stare talilne peči odkriti tudi na hribu Štalca v bližini Železnikov. Še v predrimsko obdobje pa sodi najdišče železarskih obratov pri Šmihelu pod Nanosom, na

ledini Gradišče, kjer so bile verjetno tudi kovačnice.⁸ V preteklosti so nekateri raziskovalci domnevali, da so tudi na območju današnje Slovenije, predvsem v Bohinju, pridobivali »noriško jeklo«. Takšne domneve je zavrnil že Hans Pirchegger, in sicer preprosto zato, ker ta prostor ni spadal pod Norik. Poleg tega sta obseg proizvodnje ter količina arheoloških najdb in rudnih zalog neprimerljiva s stanjem na območju Hüttenberga.⁹

Zgodnji srednji vek

V pozni antiki je s propadom rimske oblasti na območju Vzhodnih Alp pričelo propadati tudi organizirano železarstvo. Že zgoraj omenjene zakladne najdbe kažejo na to, da se je vrednost železa tedaj precej povečala, in to kljub temu da se je lokalno omejeno pridobivanje železa verjetno vsaj deloma ohranilo. O tem priča najdišče Ajdna nad Potoki na današnjem Gorenjskem, kjer so bili na lokaciji poznoantične višinske naselbine najdeni ostanke žindre, med predmeti pa sta bila najdena železen srp in lemež.¹⁰ Lemež pluga je bil najden tudi v poznoantični naselbini na Ajdovskem gradu nad Vranjem pri Sevnici, poleg njega pa je bilo najdenega še precej drugega železnega orodja.¹¹

Ob temeljitejšem pregledu arheoloških najdišč na območju Vzhodnih Alp, ki jih arheologi postavljajo v čas pozne antike, bi lahko podali natančnejši odgovor,

Lemež z Ajdovskega gradca nad Vranjem pri Sevnici, 5. do 6. stoletje, Narodni muzej Slovenije, inv. št. S 3102 (foto: Tomaž Lauko).

⁵ Wiessner, *Kärntner Eisen*, str. 13–19; Schmid, *Norisches Eisen*, str. 4–15; Šašel Kos, *Noreja*, str. 83–86; Strobel, *Die Noreia-Frage*, str. 25–71; Haas-Trummer, *Noreia*, str. 11–36.

⁶ Schmid, *Norisches Eisen*, str. 33–49; Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 7–9.

⁷ Pleiner, *Bloomery Smelters*, str. 181.

⁸ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 38–88; Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 22–27; Horvat, *Iron furnaces*, str. 93–96.

⁹ Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 7–9.

¹⁰ Sagadin, *Ajdna nad Potoki*, str. 17.

¹¹ Knific, *Nabergoj, Srednjeveške zgodbe*, str. 29.

a po do sedaj zbranih informacijah je najverjetnejša domneva, da so staroselci, kjer je bilo mogoče (kjer je bila v bližini železova ruda), še naprej talili rudo in pridobljene kepe železa tudi preoblikovali, saj so železo in železne izdelke navsezadnje potrebovali za lastne potrebe. Kljub propadu rimske organizacije se je znanje ohranjalo dalje.¹² Masovna proizvodnja železa in izdelkov se je zaključila, nadomestila pa jo je samooskrbna proizvodnja.

Kakšen pa je bil prenos železarskega znanja med staroselci in novonaseljenimi Slovani oziroma ali je do tega prenosa sploh prišlo? V obdobju preseljevanja ljudstev je organizirano rimskodobno železarstvo propadlo, toda to gre prej pripisati razpadu rimskih oblastnih struktur že v desetletjih pred prihodom Slovanov kot pa njihovi naselitvi. Ne nazadnje so priseljeni Slovani prav tako znali taliti železovo rudo. Na podlagi arheoloških in etnoloških raziskav domnevamo, da je bilo metalurško znanje Slovanov na nekoliko nižji stopnji kot v antičnem rimskem cesarstvu. Uporaba železnega orožja se že zgodaj omenja pri zgodnjih slovanskih ljudstvih, prav tako železne najdbe na najdiščih, ki so pripisana zgodnjim Slovanom, npr. železni predmeti v slovanskih grobovih na Pomorjanskem. Na razvito izdelovanje in uporabo železa prav tako kažejo jezikoslovne raziskave, saj naj bi slovanska železarska terminologija izvirala še iz stare baltsko-slovanske jezikovne skupine. Slovani naj bi bili prenašalci nekaterih metalurških znanj vzhodnih ljudstev; med drugim naj bi prenesli inovacijo izdelovanja peči ter v času med 8. in 10. stoletjem dosegli solidno raven metalurškega znanja. Še najbolj je bilo v železarskem pogledu razvito območje kneževine Velike Moravske. Neposrednih dokazov o obstoju železarstva (najdbe talilnih peči in kovačij) pri zgodnjih Slovanih v 6. in 7. stoletju ni, zgolj občasno se pojavlja najdba žlindre v njihovih naselbinah.¹³ Kar se tiče vprašanja prenosa metalurških znanj med staroselci in Slovani na območju Vzhodnih Alp, pa lahko na podlagi trenutnega vedenja domnevamo, da do intenzivne izmenjave na področju metalurgije ni prišlo. Obe skupini sta posedovali metalurško znanje in povsem mogoče je, da je bilo to znanje na približno enaki stopnji, čeprav verjetno z lastnimi posebnostmi. Do natančnejšega odgovora pa vodi še dolga pot poglobljenih raziskav, ki bi morale vključevati predvsem metalografske analize.

Slovanski naseljenci so se z nabiranjem lažje taljive rude in taljenjem železa verjetno kmalu pričeli ukvarjati tudi na naselivnem območju v Vzhodnih Alpah. Obstaja več najdišč, kjer ležijo ostanki talilnih ognjišč in žlindre, v bližini pa ni mogoče najti praz-

godovinskih ali rimskodobnih najdb. Na podlagi tega je Alfons Müllner sklepal, da gre za lokacije, kjer so železo talili Slovani; kot primere navaja dolino Selške Sore pri Železnikih (hrib Štalca), Kropo, Bohinj, Planino pod Golico, območje ob Blejskem jezeru ter območje štajerskega Erzberga – Glasselbremse, Prächichl in Feisterwiese. Tu najdeni kosi žlindre so imeli visoko vsebnost železa, kar kaže na primitivne načine taljenja železa.¹⁴ A tudi tu do natančnejše datacije posameznih najdišč manjka še precej interdisciplinarnih raziskav. Seveda ni nujno, da so se na vseh teh lokacijah s taljenjem rude ukvarjali zgodnji Slovani. Veliko je odvisno že od vprašanja, ali je bila določena lokacija blizu zgodnje slovanske naselitve, kar je manj verjetno v primerih Kroke in Planine pod Golico, bolj verjetno pa v primeru Bohinja, ki je bil poseljen že razmeroma zgodaj. Tako bi bila lahko verjetna teorija Valentina Jarca, ki predpostavlja, da so na območju Bohinja že v zgodnjem srednjem veku pridobivali železo in železne izdelke menjavali za sol, ki so jo potrebovali v živinoreji, s katero so se prav tako ukvarjali.¹⁵

Na območju štajerskega Erzberga zadnjo sled rimskega življenja predstavlja novec cesarja Konstantina, skovan leta 323. Na območju Hüttenberga naj bi bili rimski rudniki v uporabi do 5. stoletja, ob preseljevanju ljudstev pa je bila rimska provinca Norik precej prizadeta, čeprav sta tako Hüttenberg kot Erzberg oddaljena od glavnih prometnih poti. Zato je Hans Pirchegger domneval, da so romanski in romanizirani prebivalci tam ostali še nekaj časa in še naprej pridobivali železo. Na tem mestu ponudi primerjavo z romanskimi kmeti, ki so še v 8. in 9. stoletju živeli v Salzachgau. Po njegovem mnenju naj bi naseljeni Slovani od staroselcev prevzeli načine rudarjenja in taljenja železove rude, niso se pa ohranila staroselska krajevna imena. Da so za (vnovičen) zagon železarjenja na območju Erzberga poskrbeli prav na novo naseljeni Slovani, govori tudi legenda, po kateri naj bi prav slovanski naseljenci leta 712 »odkrili«¹⁶ nahajališča železove rude na Erzbergu. V slovansko naselitev na območju južno od Erzberga ne gre dvomiti. Temu pritrjuje že precejšen delež krajevnih imen v okolici Erzberga, ki so izvorno slovanska, npr. Trofaiach, Leoben, Feister, Krumpfen, Lassitzen, Strenitz, Leinitz, Prossen, Zauchen, Jassing, Tull, Glanzberg, Gradstein, Sallach in Schollnitz.¹⁶ Delež Slovanov se je v prihodnjih stoletjih zmanjševal, saj so se počasi stapljali z Bavarci, ostanke slovanske naselitve pa je mogoče opaziti še v poznem 11. stoletju. Okoli leta 1070 je Rikarda, opatinja samostana v Gößu pri Leobnu, salzburškemu nadškofu Gebhardu prepustila nekaj posesti in pravic, med

¹² Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 111–112.

¹³ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 112–115; Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 28; Pleiner, *Bloomery Smelters*, str. 276; Pleiner, *Blacksmiths*, str. 161–162.

¹⁴ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 114–115.

¹⁵ Kos, *Naselitev Gorenjske*, str. 7–9; Jarc, *Srednjeveške poti*, str. 11, 170–175.

¹⁶ Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 9–11; Pirchegger, *Geschichte der Steiermark*, str. 88.

drugim tudi dve slovanski hubi v grofiji Leoben (*duas Sclauenses hobas in comitatu Liubane sitas*).¹⁷

Ali so se Slovani z železarjenjem na Erzbergu ukvarjali že pred prihodom bavarskih naseljencev, je vprašanje, na katerega trenutno še ni mogoče zanesljivo odgovoriti. Med železarskimi naselji v neposredni bližini Erzberga, npr. Eisenerz (prej Innerberg), Vordernberg, Präbichl itd., ni nobenega, ki bi kazalo na povezave s slovanskimi naseljenci, je pa imel samostan Admont v posesti dvor »Rudindorf«, ki bi s svojim imenom morda lahko kazal na to, da so se z rudarjenjem na tem območju ukvarjali že slovanski naseljenci.¹⁸ Imena slovanskega izvora, povezana z železarjenjem, se pojavijo v zapisu knjige bratovščine samostana Seckau na območju Erzberga (*Fratres nostri de metallo ferri in montibus Livben*) iz časa po letu 1180. V knjigi je izpisanih več kot 300 imen, od teh jih ima okoli 60 slovanski izvor.¹⁹

Na območju rudnih nahajališč v okolici Hüttenberga je po propadu rimske organizacije prav tako najverjetneje prišlo do opustitve rudnikov. Spričo tega je težko domnevati, da bi obstajala kontinuiteta med antičnimi rudarji in naseljenimi Slovani, saj je od propada vzhodnogotskega kraljestva minilo že več desetletij – če je za časa tega kraljestva rudarska organizacija na tem območju sploh še obstajala. Slovani so tako naleteli na najverjetneje že opuščene rudnike, ki več desetletij niso bili vzdrževani, za razliko od rimske države pa niso poznali takšne tehnologije kopanja rude. Prav tako je bila družbena organizacija na nižji ravni. Kljub temu je povsem verjetno, da so Slovani razmeroma kmalu po naselitvi, ki pa na območju Hüttenberga ni bila pretirano intenzivna, pričeli izkoriščati železovo rudo, ki je bila na ugodnejših legah, ter se ukvarjati s proizvodnjo osnovnega orodja in orožja. V nasprotnem primeru bi si težko predstavljali približno stoletje trajajočo samostojnost karantanske kneževine. Jaroslav Šašel je postavil hipotezo o ohranitvi rudnikov za časa vzhodnogotske-

ga kraljestva ter o železarstvu kot glavni gospodarski osnovi Karantanije; na tej podlagi razlaga tudi karantansko vpletanje v notranje spore v langobardski Furlaniji. Precej več zadržkov do teorije o razvitem železarstvu v Karantaniji je imel avstrijski zgodovinar Hans-Dietrich Kahl, ki je menil, da Slovani niso imeli zadostnega tehnološkega znanja za tako obsežno rudarsko dejavnost, kakršno so poznali v rimskih časih. Poleg tega je bil prepričan, da je bila karantanska samostojnost splet ugodnih okoliščin, med drugim oslABLJENE AVARSKE DRŽAVNE TVORBE. DOPUŠČAL PA JE MOŽNOST, DA SO V KARANTANII PROIZVAJALI OROŽJE, SAJ BI ZGOLJ NA PODLAGI UVOZA OROŽARSKIH IZDELKOV TEŽKO DOSEGLI IN OHRANILI SAMOSTOJNOST. IZPOSTAVIL JE TUDI ZAPRTOST KARANTANSKE KNEŽEVINE, SAJ JE ZA RAZLIKO OD ČASOV RIMSKEGA NORIKA TA PROSTOR V PROMETNEM SMISLU POSTAL BOLJ OBROBEN KOT PREHODEN. TUDI TRGOVSKE POSTOJANKE IZ TEGA OBDOBJA SO BILE VEČINOMA NA OBROBNIH OBMOČJIH KARANTANIE. OBSTOJ NEAGRARNIH SREDIŠČ JE BIL OMEJEN NA OKOLICO KNEŽJEGA DVORA, KI JE DOMNEVNO STAL NA OBMOČJU DANAŠNJEGA NASELJA MOŽBERK (MOOSBURG), KJER SO VERJETNO OBSTAJALE RAZNE OBRTNE DELAVNICE, MED DRUGIM KOVAŠKE IN OROŽARŠKE, ZA KATERE PA NI OHRANJENIH NE PISNIH NE ARHEOLOŠKIH VIROV.²⁰

Obstoj slovanskega železarstva bi lahko izprijčevali sicer nekoliko mlajši pisni viri. Med letoma 891 in 893 je vzhodnofrankovski kralj Arnulf vazalu salzburškega nadškofa Teotmarja Reginhardu daroval dve hubi z vsemi pritliklinami, ki sta ležali na obeh straneh reke Krke v Karantaniji »in loco Selezna dicto«.²¹ Gre za manjši zaselek Železen (Selesen) v bližini Mostiča (Brückl), ki leži ob reki Krki na Koroškem. V naslednjih desetletjih je Reginhard svojo posest predal ali prodal salzburški nadškofiji, saj je bil do maja 927, ko je bil predmet menjave posesti med nadškofom in njegovim pokrajinskim škofom v Karantaniji Kotabertom, kraj »ad Zeleznam« že v lasti salzburškega nadškofa.²² Ime naselja, nedvomno povezano z besedo »železo«, ki ima jasen slovanski izvor,²³ nakazuje na nahajališča železove rude v bližini, morda celo na njeno taljenje, toda zgolj na podlagi imena naselja te hipoteze ne moremo potrditi. Poraja se tudi vprašanje, ali je ime naselja povezano z bližnjim rimskodobnim naseljem na Štalenski gori, kjer so bili odkriti sledovi pridobivanja in predelovanja železa. V visokem srednjem veku se naselje Železen še nekajkrat omenja, in sicer v povezavi z bližnjim gozdom (*silva Seliez*). Ta gozd je septembra 1152 salzburški nadškof Eberhard podelil samostanu St.

¹⁷ Zahn, *UBSt I*, št. 69.

¹⁸ Po mnenju jezikoslovcev Franca Bezlaja in Marka Snoja je beseda »ruda« slovanskega izvora, s prvotnim pomenom »rdeča snov«. Bezlaj je sicer predstavil tudi teorijo o sumerskem izvoru besede, ki se v latinščini kaže prek besede »raudus, -eris« (brezobličjen kos rude) (Bezlaj, *Etimološki slovar III*, str. 204; Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, str. 547). Da slovanski izvor besede ni edini možen, kaže latinski termin »rudus, -eris«, kos medi (medenine) ali kamna, na latinski izvor pa je opozoril že Hans Pirchegger (Bradač, *Latinsko-slovenski slovar*, str. 463; Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 25). V virih se besedna zveza »fossam ruderis« pojavi že v 10. stoletju (Jaksch, *MDC III*, št. 62), v 12. in 13. stoletju pa se pogosto pojavlja besedna zveza »rudere quod ariz dicitur« (npr. Zahn, *UBSt I*, št. 95; Zahn, *UBSt II*, št. 423). Termin »ariz« očitno izvira iz stare visoke nemščine, termin »rudere« pa je latinskega izvora. Če bi šlo za slovanski termin, bi bilo to v listini verjetno omenjeno s pridevkom »vulgo«.

¹⁹ Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 9–12; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 103; MGH, *Necrologia Germaniae. Dioecesis Salisburgensis*, str. 401–402; Kos, *Slovenska osebna imena*, str. 8–25.

²⁰ Kahl, *Der Staat der Karantanen*, str. 300–307; Šašel, *Der Ostalpenbereich*, str. 829–830; Kos, *Slovenska naselitev*, str. 117.

²¹ Jaksch, *MDC III*, št. 64; Kos, *Gradivo II*, št. 300.

²² Jaksch, *MDC III*, št. 90; Kos, *Gradivo II*, št. 369.

²³ Bezlaj, *Etimološki slovar III*, str. 443–444; Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, str. 759.

Georgen am Längsee,²⁴ ki je tedaj ali v naslednjih letih pridobil tudi obe nekoč salzburški kmetiji v naselju, saj sta maja 1162 omenjeni v potrditvi posesti samostana.²⁵

Salzburška nadškofija je že zgodaj pridobila pravice do rudarjenja na območju gornje Labotske doline, v okolici Svetega Lenarta (Sankt Leonhard im Lavanttal), in sicer približno med drugo polovico 9. in sredino 10. stoletja. Leta 860 je cesar Ludvik Nemški nadškofiji potrdil posesti in pravice, v listini pa se še ne omenjajo pravice do izkoriščanja rude,²⁶ omenjene v kasnejših potrditvah – prvič že leta 890, ko naj bi kralj Arnulf potrdil posesti nadškofu Dietmarju, toda listina je ponaredek iz druge polovice 10. stoletja, iz česar sledi, da izpričuje stanje iz tega časa, ko se rudni jašek v gornji Labotski dolini (*unam fossam rudaris in montem Gamanara*) v potrditvenih listinah prične redno omenjati.²⁷ Lokacijo »mons Gamanara« istovetimo z Erzbergom nad Svetim Lenartom v Labotski dolini, kar potrjuje zapis v potrditveni listini papeža Inocenca III. za posesti in pravice bamberške škofije iz leta 1203, ko se med cerkvami omenja »*ecclesiam sancti Leonardi in Gamenarek*«.²⁸

Poraja se vprašanje, ali so v rudniku pridobivali železovo ali katero drugo rudo, morda tudi kamen, kot namiguje potrditev salzburški nadškofiji iz leta 1178.²⁹ Da je šlo za rudnik železa, potrjuje listina iz leta 931, v kateri je na območju ne le Koroške, temveč kar celotnih Vzhodnih Alp v pisnih virih prvič nedvomno izpričana rudarska in verjetno tudi železarska dejavnost. Junija tega leta je salzburški nadškof Odalbert z grofom Alberikom zamenjal posesti. Nadškof je od grofa v trajno last prejel »*ad Gamanon hobam unam ... et flatum ferri quod aruzi dicitur, fodere sine censu ...*«, torej hubo in pravico, da lahko brez plačevanja činža koplje železovo rudo.³⁰ Povsem mogoče je, da je bila ta listina podlaga salzburških pravic do izkoriščanja rude v kasnejših potrditvah.

Pomen »*flatum ferri quod aruzi dicitur*« je nekoliko nejasen; največ težav povzroča beseda »*flatum*« (pihanje),³¹ kar bi lahko imeli za uporabo mehov pri vpihovanju zraka v peč ob taljenju železa. Verjetno se prav zaradi te besede v večini izdaj vira interpretacija nanaša na obstoj neke vrste talilne peči; August von Jaksch termin prevaja kot »Eisenschmelze«, Joseph Zahn kot »Eisenwerk«, Franc Kos pa kot »plavž«.

Kot kepo železa, pridobljeno v vetrni peči (Eisenfladen), termin prevaja Friedrich Münichsdorfer, Otto Johannsen pa je »*flatum ferri*« enačil s kasnejšim nemškim terminom »Plähaus«. Prav tako je domneval, da bi ta talilna peč že lahko izkoriščala vodno silo za pogon mehov,³² kar pa je glede na čas delovanja obrata prezigodaj in se tako ne zdi verjetno. Precej verjetnejša je domneva, da gre za vetrno jaškasto peč, pri kateri so mehovi, ki so v peč vpihovali zrak, delovali še na človeški pogon. Po drugi strani pa preostale besede nakazujejo zgolj na kopanje železove rude (*ferri quod aruzi dicitur, fodere sine censu*) in ne na obrat za taljenje železa, ki pa bi kljub temu lahko obstajal v bližini rudnega nahajališča.

Kljub negotovim domnevam lahko utemeljeno trdimo, da so na območju gornje Labotske doline že pred letom 931 kopali železovo rudo, povsem mogoče pa je, da so obstajali tudi obrati za njeno predelavo. Čas pričetka rudarjenja in taljenja rude je težko določiti; lahko bi ga postavili že v obdobje razmeroma kmalu po naselitvi Slovanov, na konec 8. ali v 9. stoletje, ko se je v Karantaniji pričel vzpostavljati fevdalni red, morda pa gre nastanek obratov iskati šele v obdobju madžarskih vpadov, ko je bilo treba za obrambo pred napadalci izdelati večjo količino orožja. Kot potrditev teorije o tipu peči in njihovem večjem številu bi morda lahko razumeli ostanke jaškastih vetrnih talilnih peči, ki so bili najdeni v bližini Svetega Lenarta, pri ledini Loben povsem blizu Erzberga, toda najdišče ni bilo podrobneje datirano.³³

Znanje o železarstvu v zgodnjem srednjem veku poleg pisnih virov osvetljujejo tudi arheološki viri, ki hkrati kažejo na visoko vrednost železa v tem obdobju. Železo se je namreč v vzhodni in srednji Evropi ter Skandinaviji uporabljalo tudi kot plačilno sredstvo, predvsem v obliki polizdelkov oziroma ingotov. Oblike polizdelkov so se razlikovale, bile so različnih, ponekod standardiziranih velikosti, največ polizdelkov pa je bilo v obliki sekire, palic in diskov. Precejšnje število takšnih polizdelkov je bilo odkritih v zakladnih najdbah, v Krakovu npr. kar 4212 kosov. Na območju Velike Moravske se je kot plačilno sredstvo uporabljal železen polizdelek v obliki sekire. Takšen je bil najden tudi v Ljubljani in ga postavljamo med konec 8. in začetek 10. stoletja, gre pa za enega redkih takšnih primerkov, ki je bil najden zunaj območja današnje Moravske, Slovaške in Poljske. Tako obstaja precejšnja verjetnost, da je bil izdelan na Velikem Moravskem. Poleg ingota je bilo na rečnem dnu najdenih še več železnih delov orodja (kosa, cepin in dve sekiri), ki datacijo dodatno potrjujejo.³⁴

²⁴ Jaksch, *MDC III*, št. 917.

²⁵ Jaksch, *MDC III*, št. 1046. Kraj Železen se ponovno omenja leta 1273, ko je samostan Sankt Georgen ponovno pridobil pravice nad eno kmetijo v naselju in pripadajočim gozdom (Wiessner, *MDC V*, št. 126).

²⁶ MGH, *DD LD*, št. 102.

²⁷ Jaksch, *MDC III*, št. 62; Kos, *Gradivo II*, št. 296 – ter nato v letih 977 in 982 (Jaksch, *MDC III*, št. 147, 154).

²⁸ Jaksch, *MDC IV*, št. 1558.

²⁹ Jaksch, *MDC III*, št. 1244.

³⁰ Jaksch, *MDC III*, št. 94; Zahn, *UBSt I*, št. 20; Kos, *Gradivo II*, št. 378.

³¹ Bradač, *Latinsko-slovenski slovar*, str. 212.

³² Münichsdorfer, *Geschichtliche Entwicklung*, str. 7; Johannsen, *Geschichte des Eisens*, str. 93, 131.

³³ Münichsdorfer, *Geschichtliche Entwicklung*, str. 7; Wiessner, *Kärntner Eisen*, str. 16.

³⁴ Pleiner, *Blacksmiths*, str. 43–52; Naberogj, Ljubljana, str. 115; Knific, Ljubljana, str. 124.

Polizdelek v obliki sekire, 9. stoletje, Narodni muzej Slovenije, inv. št. V 1801 (foto: Tomaž Lauko).

Na splošno je v Evropi iz tega obdobja precej zakladnih najdb, ne samo polizdelkov, temveč tudi že izdelanih predmetov. Podobno je na območju današnje Slovenije, kjer je kar nekaj takšnih najdišč. Med bolj izstopajočimi je gotovo t. i. »sebenjski zaklad«, ki je bil najden pri Sebenjah v bližini Bleda in vsebuje 24 železnih predmetov, na podlagi vojaške konjeniške oprave pa je bil datiran v prvo tretjino 9. stoletja. Vojaška in konjeniška oprava sta bili najverjetneje izdelani na tujem, značilna karolinška ost kopja verjetno v frankovskih delavnicah ob Renu, medtem ko za ostale predmete ne moremo postaviti hipoteze o kraju nastanka.³⁵ Takšne osti kopij ali sulic so bile pogosto damascirane. Prvi podobni primerki so se na frankovskem ozemlju pojavili že v drugi polovici 8. stoletja, nekaj podobnih najdb pa je tudi z območja današnje Slovenije. Več jih je bilo odkritih ob izlivu Ižice v Ljubljano, na območju Rakove Jelše, kjer se domneva obstoj frankovske vojaške utrdbe. Najdene so bile tudi železne ostroge.³⁶ Precej primerkov karolinške vojaške opreme, predvsem konjeniške oprave, je bilo najdenih na Gradišču nad Bašljem, kjer so bili predmeti raztreseni v plasti, ki je prekrivala razvaline poznoantične višinske naselbine. Lega predmetov kaže na spopad, morda ob zatrtju upora Ljudevita Posavskega ali ob madžarskih vpadih v prvi polovici 10. stoletja. Zoglenelo žito, ki je bilo podvrženo radiokarbonski analizi, nakazuje datacijo med letoma 790 in 990.³⁷ Na Gradišču nad Bašljem je bilo najdenih kar 18 ostrog, nekaj stremen in brzd ter precej puščičnih osti in železnih predmetov za vsakdanjo uporabo, kot so sekire, srpi, kose, lemež, noži in škarje. Trije nedokončani železni deli pasne garniture za

meč bi morda lahko kazali na obstoj vsaj osnovne kovaške obrtne dejavnosti na Gradišču nad Bašljem. Železni konjeniški predmeti so bili kakovostno izdelani in okrašeni, vidni so frankovski vplivi, gradivo pa ima največ podobnosti z najdbami na ozemlju Velike Moravske in Spodnje Panonije. Podobne, a manj številne najdbe, ki jih postavljamo v podoben kontekst, so bile odkrite še na nekaterih drugih koncih Slove-

Streme, 9. do 10. stoletje, Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 35643 (foto: Tomaž Lazar).

³⁵ Pleterški, *Sebenjski zaklad*, str. 237–330.

³⁶ Knific, *Ljubljana*, str. 125–126; *Vitez, dama in zmaj*, str. 24–25.

³⁷ Izsledki naravoslovnih analiz železnih predmetov z Gradišča nad Bašljem so pokazali, da je bila površina 14 predmetov pokositrena (Karo, Knific, Milič, *Pokositreni železni predmeti*, str. 42–45).

nije, med drugim 15 stremen, ki jih postavljamo v čas med 8. in 11. stoletjem. Sicer je med predmeti, pripisanimi karantanskemu kulturnemu slogu, v primerjavi s predmeti iz drugih materialov zelo malo tistih iz železa (orodje in orožje). Med železnimi predmeti je največ bojnih in navadnih nožev, nekaj je še osti puščic, kopij in sulic, mečev, sekir, srpov itd.³⁸

Zakladne najdbe zgodnesrednjeveških železnih predmetov kažejo na podobnost s tistimi z območja današnje Češke (predvsem Moravske) in Slovaške ter jugovzhodne Evrope. Ti zakladi so sicer precej manj obsežni kot tisti, ki je bil izkopan pri Sebenjah; dve takšni najdišči sta v Gorjancih (Camberk in Zidani Gaber nad Mihovim), omeniti pa velja še Stari grad nad Uncem in Ljubično nad Zbelovsko goro. Večinoma gre za poljedelsko orodje, sekire in obrtniško orodje; nekaj je ingotov ter konjske in konjeniške oprave, razmeroma malo pa orožja. V teh zakladih je poleg dveh ingotov in kosa surovega železa z Gradišča nad Bašljem precej odlomkov, polomljenih predmetov, ki pa so imeli vrednost kot surovina; za lastnika so bili neke vrste »železna rezerva« in so bili namenjeni za kasnejšo predelavo.³⁹

Za večino železnih predmetov je postavljanje hipotez o kraju izdelave skoraj nemogoče. Konjeniškim in vojaškim predmetom je treba skoraj zanesljivo pripisati tuj izvor, glede orodja pa morda lahko spričo manjše zahtevnosti izdelave domnevamo, da je bil vsaj del teh predmetov izdelan v lokalni delavnici, morda v širši okolici najdišča. Dopusčamo namreč možnost obstoja pridobivanja železa iz lahko nabrane rude na širšem območju ter osnovnega znanja kovaštva. Potrditve za takšne sklepe lahko najdemo že v slovanski zgodnesrednjeveški kneževini Veliki Moravski, kjer je bila v 9. stoletju dosežena precej visoka stopnja znanja taljenja železove rude in obrtnega kovaštva. Zgodovinska poročila za Moravsko omenjajo uvoz železnih izdelkov s frankovskega območja. Šlo je predvsem za »luksuzno orožje«, kot so bili meči ali zgolj njihova rezila ter oklepi. Podrobna analiza arheoloških najdb mečev, ki so ležali v grobovih na najdišču Mikulčice in so datirani v 9. stoletje, je pokazala, da bi bilo 9 od 16 mečev lahko izdelanih v frankovskih delavnicah, še posebej v zgodnejšem obdobju, na začetku 9. stoletja. Na Moravskem so v 9. stoletju sami pričeli izdelovati meče po frankovskem vzoru. V tistem času postanejo zelo redki tudi frankovski odloki o prepovedi trgovanja z orožjem, kar nakazuje na zmanjšan obseg trgovanja in razvoj proizvodnje na območju nekdanjih tržišč.⁴⁰

Kakovostne železne izdelke so Slovani dolgo pridobivali s pomočjo trgovanja s frankovskim kra-

Sebenjski zaklad, prva tretjina 9. stoletja, Narodni muzej Slovenije, inv. št. S 2341–S 2364 (foto: Tomaž Lauko).

ljestvom, ki se je vzpostavilo že nekaj desetletij po naselitvi Slovanov na novem prostoru. Že leta 623 ali 624 se omenja trgovec Samo, ki je skupaj z drugimi frankovskimi trgovci trgoval s Slovani nekje na ozemlju današnje Češke in Moravske.⁴¹ Še bolj se je trgovina med slovanskim in frankovskim svetom razvila v karolinški dobi. Iz dokumenta iz leta 805 je razvidno, da je trgovina med Franki in Slovani potekala tudi v bližini izliva reke Anize v Donavo, na območju rimskega Lauriacuma; tam se omenjajo trgovci, ki so nato odhajali na območja, kjer so živeli Slovani in Avari. V tem času se omenja tudi trgovina z orožjem iz frankovske države proti sosednjim deželam, ki jo je Karel Veliki poskušal prepovedati v kar štirih kapitulacijah, izdanih med letoma 781 in 811. Orožje je najverjetneje prihajalo iz delavnic na območju Porenja, kjer so bile tedaj orožarske delavnice najbolj razvite.⁴²

Kasneje se trgovina z orožjem in drugimi železnimi izdelki posebej ne omenja, je pa verjetno še naprej potekala. Leta 828 je cesar Ludvik Pobožni v varstvo sprejel skupino trgovcev ter jim podelil razne privile-

³⁸ Knific, *Arheološko najdišče*, str. 64–67; Knific, Nabergoj, *Srednjeveške zgodbe*, str. 83, 91; Karo, *Die Typologie*, str. 165–171; Korošec, *Zgodnesrednjeveška slika*, str. 238–248.

³⁹ Bitenc, Knific, *Zgodnesrednjeveški zakladi*, str. 103–146.

⁴⁰ Pleiner, *Zaklady slovanskeho*, str. 304; Košta, Hošek, *Early Medieval Swords*, str. 294–296.

⁴¹ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 17–18.

⁴² Dopsch, *Die Wirtschaftsentwicklung*, str. 142, 181; Košta, Hošek, *Early Medieval Swords*, str. 295.

gije. Najverjetneje je šlo za profesionalne trgovce na dolge razdalje, ki so trgovali po frankovski državi in vzhodnoalpskih deželah. Z začetka 10. stoletja izvira raffenstettenska mitninska uredba, ki velja za enega najpomembnejših virov za gospodarsko zgodovino frankovske dobe. Nastala je med letoma 904 in 906 po ukazu vzhodnofrankovskega kralja Ludvika Otroka ter je urejala trgovanje ob Donavi med Bavarsko in vzhodnimi deželami na ozemlju današnje Avstrije. Mitninska uredba kaže na to, da sta bila že v tem času trgovina in promet običajni in razširjeni dejavnosti.⁴³

Železarstvo na Velikem Moravskem

Medtem ko so tako pisni kot arheološki viri za raziskovanje železarstva na območju Vzhodnih Alp v zgodnjem srednjem veku precej skopi, pa zanimivo primerjavo ponuja sočasno stanje v slovanski kneževini Veliki Moravski. Tako kot Karantanija je tudi Velika Moravska daljše časovno obdobje ohranjala razmeroma neodvisen položaj, čeprav stoletje kasneje, saj se je vzpostavila v prvih dveh tretjinah 9. stoletja, na območju severno od srednjega toka Donave, s središčem ob reki Moravi. Domneva se, da sta bili glavni središči na območju današnjih naselij Mikulčice in Staré Město pri Uherském Hradištu. Po porazu Avarov s Franki se je pojavila možnost za vzpostavitev kneževine. Moravani so se kot samostojna identitetna skupnost v virih pojavili leta 822 kot udeleženci zbora Ludvika Pobožnega, leta 831 pa so sprejeli krščanstvo. V tem obdobju se je vzpostavila dinastija velikomoravskih knezov, s prvim znanim knezom Mojmirjem, ki ji je dal ime. Slovanske elite so se pričele zgledovati po frankovskih, prevzele so zahodno krščanstvo ter elemente frankovske noše in orožja, med drugim tudi frankovske meče. Moravska nikoli ni postala del frankovskega kraljestva. Do tretje četrtine 9. stoletja je dosegla priznanje tako politične kot cerkvene neodvisnosti, leta 905 ali 906 pa je prišlo do uničujočega vpada Madžarov, s čimer se sledovi o posebni moravski politični skupnosti v pisnih virih končajo. Vojaški spopadi v tem obdobju so razvidni tudi iz raznih arheoloških najdb; med drugim je na območjih utrd na Moravskem in Slovaškem mogoče najti številne madžarske puščične osti, podobno tudi pri Mikulčicah.⁴⁴

Od petdesetih let 20. stoletja so na območju zgodnjersrednjeveške kneževine potekala arheološka izkopavanja, ki so dala precej zanimivih rezultatov, tudi v povezavi z železarstvom, s katerim so se na češkem prostoru ukvarjali že razmeroma kmalu po slovanski naselitvi, saj je že iz tega obdobja znanih precej železnih najdb. Na najdišču Želechovice pri Uničovu so bili najdeni ostanki 24 talinnih peči, ki

so bile drugačne od tistih iz obdobja pred naselitvijo Slovanov. Gre za vetrne peči, ograjene z zemljenim nasipom; v peči so zrak vpihovali z mehovi na človeški pogon, temperatura pa naj bi dosegala tudi do 1400 °C. Teža pridobljene kepe železa oziroma »volka« naj bi znašala vsaj 5 kg. Najdišče se postavlja v 8. ali na začetek 9. stoletja. Taljenje železa je tedaj večinoma potekalo na gradiščih, ki so bila središča proizvodnje in trgovine. Pridobljeno železo je bilo izdelano za širšo okolico, lahko pa tudi za širši prostor, čeprav obseg pridobivanja železa na teh območjih še ni docela razjasnjen.⁴⁵

V 8. in 9. stoletju se je proizvodnja železa na območju Moravske znatno povečala, kar je močno povezano z nastajanjem in rastjo kneževine Velike Moravske. Tudi metalurško znanje je doseglo visoko stopnjo razvoja. V arheoloških raziskavah je bilo najdenih precej ingotov v obliki sekire in diskov, ki so jih uporabljali kot menjalno sredstvo; ingoti v obliki sekire so imeli štiri standardne velikosti. Ostanki pridobivanja in predelovanja železa so bili najdeni v večjih naselbinskih jedrih, kot sta predvsem Mikulčice in Staré Město pri Uherském Hradištu. Osrednji del teh zgodnjih urbanih središč je zavzemal grad oziroma gradišče, v bližini pa so bili najdeni ostanki številnih cerkva in raznih neagrarnih obrtnih dejavnosti, med drugim tudi železarstva in kovaštva. Na lokaciji Staré Město, kjer je bilo v 9. stoletju pomembno knežje in cerkveno središče, je bilo najdenih tudi 190 ingotov, od tega 32 v zakladni najdbi, ter kovačija in precej kosov železnega orodja. Najdišče v bližini današnjega naselja Mikulčice je prav tako dalo številna odkritja s področja železarstva, in sicer zakladno najdbo polizdelkov v obliki sekire, 100 kg žlindre in 16 mečev v grobovih. Domneva se, da je bilo prav v Mikulčicah središče velikomoravske kneževine; na njenem vrhuncu v 9. stoletju je tam verjetno živelo od tisoč do dva tisoč prebivalcev. Kovaške delavnice so bile odkrite tudi v Nitri na današnjem Slovaškem, kjer gradišče sodi v 8. in 9. stoletje ter je bilo nekaj časa sedež Pribine, kasnejšega kneza v Spodnji Panoniji.⁴⁶

Posebne obravnave so bili deležni zgodnjersrednjeveški meči, najdeni v Mikulčicah. Večina je bila najdenih v grobovih kot grobni pridatki, v drugačnem, naselbinskem kontekstu pa so bili najdeni le deli mečev, npr. ročaj in branik meča, pa še teh je bilo precej manj, in sicer pet. Meči so v veliki meri pripadali odraslim ali starejšim moškim, datirani pa so bili v čas od konca 8. do začetka 10. stoletja. Deležni so bili poglobljene metalografske analize, na podlagi katere se je precej povečalo znanje o izdelavi in kakovosti teh predmetov. Meč je bil že sam po sebi zahte-

⁴³ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 18–19.

⁴⁴ Košta, Hošek, *Early Medieval Swords*, str. 11–15.

⁴⁵ Pleiner, *Zaklady slovanskeho*, str. 197, 208, 302–303; Pleiner, *Bloomery Smelters*, str. 75.

⁴⁶ Pleiner, *Blacksmiths*, str. 45–46, 161–162; Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 22.

ven kovaški izdelek, ki ga ni bil sposoben skovati vsak vaški kovač ali začetnik, pri mečih iz Mikulčic pa gre večinoma za kakovostne izdelke, nekateri so bili celo prave mojstrovine kovaške obrti. Večina mečev je bila izdelana iz več plasti jekla in železa; osrednji del meča je bil praviloma iz železnih, ostrini pa iz trših jeklenih plasti. Meči so bili izpostavljeni temperaturni obdelavi, kaljeni, v nekaj primerih sta bili kaljeni le ostrini rezila, jedro meča pa ne. Pozne karolinške meče so posnemali tudi drugod po Evropi. Za nekaj primerkov iz Mikulčic se lahko dopušča možnost, da so bili izdelani v bližini oziroma v regionalni orožarni, nekaj več kot polovica pa jih je bila verjetno izdelana na tujem.⁴⁷

Železarstvo na območju današnje Slovenije med 11. in 13. stoletjem

Za obdobje od konca madžarskih vpadov do 13. stoletja je za raziskovanje železarstva v Vzhodnih Alpah na voljo več ohranjenih pisnih virov kot za prejšnja stoletja, so pa ti še vedno omejeni na Štajersko in Koroško. Za Kranjsko pisnih virov do konca 13. stoletja ne poznamo, čeprav je bilo taljenje rude in izdelovanje železnih izdelkov najverjetneje prisotno tudi tu, vsaj v omejenem obsegu in za lokalne potrebe. Najzgodnejša vest, ki potrjuje pridobivanje železa na območju današnje Slovenije, izhaja iz urbarja loškega gospostva iz leta 1291, ko je med dajatvami štirih »praznikov« (*praeznic*)⁴⁸ na območju Mojstrane v Zgornjesavski dolini navedena dajatev »80 ferra«. V istem urbarju je prvič omenjeno tudi naselje in urad Rudno (*Ruden*) blizu Dražgoš, katerega nastanek je bil po imenu sodeč verjetno povezan z rudarjenjem ali vsaj nahajališčem rude v bližnji okolici. Del svojih obveznosti je v železu poravnal tudi kmet iz Gorenje Save pri Kranju, ki je sicer večinoma oddajal žitne dajatve, obenem pa »*dimidiam massam ferri*«, poldruško kepe železa.⁴⁹

Tudi v primeru mojstranskih praznikov gre najverjetneje za kepe železa, pri čemer jasno opazimo razliko med bolj specializiranim pridobivanjem železa štirih praznikov, od katerih je vsak oddajal po 20 kep železa, ter t. i. »gozdnim železarjenjem« kmeta iz Gorenje Save, ki je železa oddal zgolj za vzorec. Kepe železa se sicer dokaj redno pojavljajo med dajatvami

podložnikov, ki so se ukvarjali s taljenjem železove rude. Najverjetneje so bile že obdelane ter očiščene žlindre in ostankov oglja ter potemtakem primerne za nadaljnjo kovaško obdelavo. Povsem mogoče je, da so jih obdelali kovači v Škofji Loki, kjer je bil sedež gospostva ter sta že leta 1263 omenjena kovača Bernhard in Wulfing.⁵⁰ Kot alternativna možnost se ponuja tovorjenje v freisinski trg Gutenwert na Dolenjskem ali v precej oddaljeno prav tako freisinsko gospostvo Waidhofen an der Ybbs, kjer je že vsaj leta 1316 v uradu Hollenstein delovalo šest kovačnic (*fabrica ferri*), v katerih so kladiva morda že delovala na vodni pogon, več obrtniških delavnic brez natančnejše opredelitve pa je bilo tudi v osrednjem trgu Waidhofen.⁵¹

Bolje kot na Kranjskem viri železarsko dogajanje izpričujejo na Štajerskem. Leta 1182 je štajerski vojvoda Otokar potrdil podelitve kartuziji Žiče, ki jo je ustanovil njegov oče, med katerimi je navedenih tudi »*XX massas ferri in Leuben*«. ⁵² Železarji nad Leobnom na gornjem Štajerskem so torej žički kartuziji letno oddali 20 kep železa, na tem mestu pa se samo po sebi postavlja vprašanje, kaj so v samostanu s tem železom storili. Ali so ga prodali dalje ali predelali v polizdelke oziroma končne izdelke na samostanskem posestvu? Odgovor bi se lahko skrival v listini, ki jo je novembra 1227 izstavil avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI., s katero je samostan v Žičah oprostil plačevanja mitnine od soli in železa, ki ju je samostan vsako leto prejel z njegove strani.⁵³ Kljub temu obstaja možnost, da so v samostanu železo vsaj za silo prekovali v ingote; znano je namreč, da so bili samostani v visokem srednjem veku eden glavnih nosilcev tehnološkega napredka, železarstvo pa je imelo v gospodarskem življenju kartuzijskega reda pomembno vlogo.⁵⁴

Medtem ko so Žiče prejemale po 20 kep železa, je druga štajerska kartuzija v Jurklostru iz urada Leoben prejemala po 10 kep železa letno.⁵⁵ Takšno stanje se je ohranilo še v drugo polovico 13. stoletja, s to razliko, da so železarji v Leobnu pričeli pridobivati večje kepe železa. Leta 1262 je Jurkloster letno prejemal štiri velike ali 10 majhnih kep železa, leta 1270 pa je sledila nova listina za samostan Žiče, ki je prejemal osem velikih kep železa.⁵⁶ Iz časa upravljanja češkega kralja Otokarja II., ki je dal v letih 1265–1267 pripraviti urbar za svoje posesti na Štajerskem,

⁴⁷ Košta, Hošek, *Early Medieval Swords*, str. 60–234, 241–253, 294–296.

⁴⁸ Pavle Blaznik je predvideval, da so bili »prazniki« podložniki, ki so bili prosti, oziroma »prazni« tlake. Sergij Vilfan meni, da omenjeni termin predstavlja fevdalne talilce železa, takšen naziv pa so po njegovem mnenju dobili zato, ker so rudo tudi pražili. Omenjeni »prazniki« so bili člani gospodove »familije«. Gospod jih je zaradi njihovega specifičnega znanja uporabil za pridobivanje železa. Gre torej za zametke ločitve fužinarskega dela od agrarnega (Blaznik, *Urbarji freisinske škofije*, str. 84; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 190; *Zgodovina agrarnih panog II*, str. 317–318).

⁴⁹ Blaznik, *Urbarji freisinske škofije*, str. 130, 164, 166.

⁵⁰ Schumi, *UBKr II*, št. 326.

⁵¹ Zahn, *FRA II* 36, str. 403–409, 452; Stepanek, »Eisen«-stadt Waidhofen, str. 135.

⁵² Zahn, *UBSt I*, št. 620; Kos, *Gradivo IV*, št. 659.

⁵³ Zahn, *UBSt II*, št. 246; Kos, *Gradivo V*, št. 463.

⁵⁴ Johannsen, *Geschichte des Eisens*, str. 73–74.

⁵⁵ Zahn, *UBSt II*, št. 245.

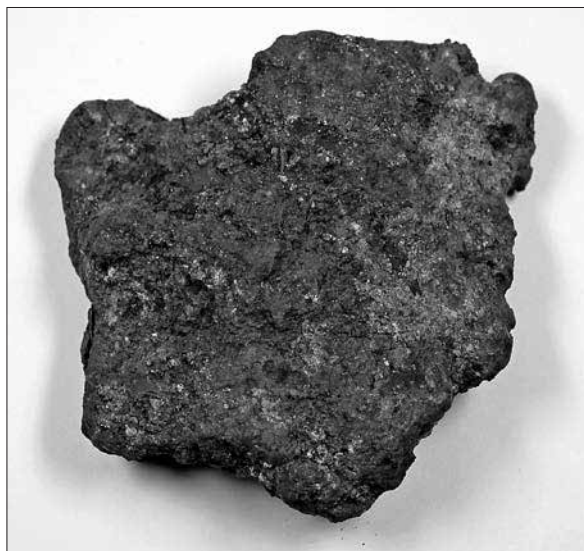
⁵⁶ Pferschy, *UBSt IV*, št. 76, 396; Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 14. Na podlagi teh listin je Pirchegger predvideval, da je na železarskih območjih na gornjem Štajerskem med letoma 1227 in 1262 prišlo do tehnološkega napredka v železarstvu.

je med deželnoknežjimi izdatki zavedenih 10 mark, ki so jih namesto železa oddajali kartuzijanskim samostanom.⁵⁷

Alfons Müllner je domneval, da so te železne mase predelovali kovači, ki se v listinah admontskega samostana omenjajo že sredi 12. stoletja. Podobno naj bi bila tedaj kovaška obrt razvita tudi na Kranjskem, s to razliko, da listinski viri tu niso ohranjeni. V hriboviti okolici Loke naj bi se na vsaki hubi ukvarjali tudi s kovaštvom, a zgolj za lastne potrebe, kar Müllner enači s prej omenjenimi admontskimi kovači,⁵⁸ čeprav je verjetneje, da so samostanski kovači delovali v obratih v bližini samostana ali talilnih peči. Njihovo znanje je bilo precej bolj izpopolnjeno kot znanje lokalnih kovačev v podeželskih naselbinah. Morda so bili takšni kovači prisotni tudi na posestih samostana v Žičah, čeprav se v sočasnih listinah, ki so bile izstavljene v zvezi s samostanom, ne omenjajo.

Na poseljenih območjih v bližini nahajališč železove rude ne gre preveč dvomiti v obstoj tehnološko verjetno precej zaostalega železarstva in kovaštva, omejenega na izdelke za nujno domačo rabo in v literaturi pogosto imenovanega »kmečko« ali »gozdno« železarstvo, ki ga predstavlja zgoraj omenjeni kmet iz Gorenje Save. Takšna je bila verjetno slika železarstva na območju današnje Gorenjske vse do sredine 14. stoletja, z izjemo zgoraj omenjene Mojstrane.

V Bohinju, kjer je bilo železarstvo razvito že v predrimski dobi, interpretacije nekaterih arheoloških najdb govorijo v prid temu, da je bilo železarstvo tu razvito tudi v visokem srednjem veku. V poštev bi lahko prišlo območje na desni strani Save v bližini naselja Nomenj, kjer sta bili na dveh lokacijah ob potokih, ki se izlivata v Savo Bohinjko, najdeni zidani ruševini, ob njiju pa kosi žlindre. Obe lokaciji je ljudska tradicija označevala kot kraj, kjer je dala peči za taljenje železove rude postaviti že sv. Hema v 11. stoletju. Lokacija ob potoku Plavžarica je bila deležna temeljitejših arheoloških raziskav. Že Alfons Müllner je ugotovil, da je na tem mestu stala livarna železa, ki je pričela delovati sredi 17. stoletja. Nekaj več vprašanj ostaja glede delovanja na lokaciji ob potoku Mošenac, kjer je bila najdena žlindra, ki kaže na manj razvito talilno peč, saj vsebuje večji delež železa.⁵⁹ Pisni viri nam pri rešitvi tega problema ne pomagajo, saj se v domnevno železarskem Bohinju ta dejavnost vse do 16. stoletja sploh ne omenja. Ohranjeni viri iz obdobja med 11. in 13. stoletjem govorijo zgolj o posestnih menjavah, nameri o ustanovitvi samostana, ki se je izjalovila, in agrarnem gospodarstvu.⁶⁰

Kos železove rude z najdišča »peč sv. Hema« pri Nomenju, Narodni muzej Slovenije, inv. št. G 13526 (foto: Petra Brodar).

O življenju v Selški dolini, kjer je sredi 14. stoletja nastalo železarsko središče v bližini Škovin (*Zaeuritz*), ki so bile verjetno zadnji naseljeni kraj ob zgodnji slovanski poselitvi,⁶¹ prvi priča urbarialni popis »*Noticia bonorum de Lonka*« iz okoli leta 1160, kjer pa se med dajatvami omenjajo zgolj živinorejske dajatve.⁶² Ker so v bližini ležala nahajališča rude,⁶³ lahko domnevamo, da so tu že pred sredino 14. stoletja železo pridelovali za lokalne potrebe. Podobno je bilo verjetno tudi na drugi strani Jelovice, v Lipniški dolini in Kropi, kjer so v poznem srednjem veku prav tako nastali železarski obrati. Grad Waldenberg (danes ruševine z imenom Pusti grad nad Lipnico) je bil sezidan ob koncu 12. stoletja, prva naselja (*Lancovo*) pa se omenjajo v prvi polovici 13. stoletja, a ne v povezavi z železarstvom.⁶⁴ Nastanek naselij Kamna Gorica in Kropa je nemogoče časovno določiti, manjše naselje Kolnica pa je zagotovo nastalo v povezavi s kovanjem železa. Iz leta 1595 izvira listina, v kateri lastnika železarskih obratov v Kolnici in Kamni Gorici navajata, da so njuni obrati stari že vsaj 400 let. To bi pomenilo, da so na tem območju začeli železo pridobivati konec 12. stoletja, torej približno takrat, ko je bil sezidan grad. Kontekst, v katerem je bila listina izstavljena, pa prej govori v prid domnevi, da sta lastnika pri določanju starosti svojih obratov pretiravala, saj sta želela pridobiti dovoljenje za izrabljanje železove rude pod Kamniškimi Alpami,

⁵⁷ Dopsch, *Die Landesfürstlichen Gesamturbare*, str. 66.

⁵⁸ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 121.

⁵⁹ Jarc, *Srednjeveške poti*, str. 172–183; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 340–343; Pflaum, »Plavž svete Heme«, str. 452–461; Cundrič, *Pozabljeno bohinjsko zlato*, str. 18, 31–34.

⁶⁰ Bizjak, *Urbarji briksenske škofije*, str. 49–50, 185–188; Hančič, *Odnos Freisinga in Briksna*, str. 139–141.

⁶¹ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 21.

⁶² Schumi, *UBKr I*, št. 122.

⁶³ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 204. Gre za območje Jelovice v bližini Dražgoš.

⁶⁴ Schumi, *UBKr II*, št. 61; Kos, *Vitez in grad*, str. 245; Sapač, *Grad Waldenberg*, str. 329.

Ostanki talilne peči nad Kropo, Kovaški muzej Kropa (foto: Gašper Oitzl).

kjer je posest imel velesovski samostan.⁶⁵ Kljub temu bi lahko začetek pridobivanja železa na tem območju postavili v čas ob koncu 12. ali v 13. stoletje, še posebej z vidika zadovoljevanja potreb bližnjega gradu Waldenberg. Ob koncu 15. stoletja je pod gradom na območju Lipnice stalo 24 oštatov, na katerih so se ukvarjali tudi z obrtno dejavnostjo, povsem verjetno tudi s kovaštvom.⁶⁶ Kdaj so ta gospodarska poslopja nastala, sicer ne moremo natančno določiti, vendar lahko s precejšnjo verjetnostjo domnevamo, da jih je vsaj nekaj obstajalo že kmalu po izgradnji gradu.

Na obstoj železarjenja v 13. stoletju v bližini Kroke bi morda lahko nakazovala arheološka najdba talilne peči, ki so jo odkrili na začetku 50. let 20. stoletja. Interpretacija njenih značilnosti sicer ni povsem enotna, oba glavna raziskovalca se namreč ne strinjata pri vprašanju, ali je pogon mehov deloval na človeški ali vodni pogon. Poleg peči ni bilo drugih arheoloških najdb, ki bi omogočale natančno datacijo peči, zato je bila precej široko zastavljena, od konca 13. do 15. stoletja.⁶⁷

Na razvito železarsko dejavnost v Zgornjesavski dolini v visokem srednjem veku prav tako še ne moremo računati. Naselji Jesenice in še posebej Bela Peč verjetno še nista obstajali, bližnji naselji Rateče in Koroška Bela pa sta bili v agrarno gospodarstvo usmerjeni tudi v poznem srednjem veku. Bili sta razmeroma veliki, zato ne smemo zavreči možnosti, da so se njuni prebivalci v skromnem obsegu, za lastne potrebe, ukvarjali s taljenjem v bližini najdene rude in kovanjem osnovnega orodja. Podobno je bilo mor-

da na Dovjem, kjer pa je bila naselbina, sodeč po viru iz sredine 12. stoletja, še zelo majhna in se je znatno povečala šele v 13. stoletju.⁶⁸ S kolonizacijo se je potreba po železu povečala. Tako so se v približno istem času v Mojstrani pojavili zgoraj omenjeni »prazniki«.

Na območju rudnih nahajališč in kasnejših železarskih obratov na današnjem Gorenjskem so se kot glavni posestniki do 13. stoletja uveljavili grofje Ortenburški ter škofiji iz Brixna in Freisinga. Medtem ko o rudarskih pravicah Ortenburških za ta čas še nimamo ohranjenih podatkov, sta obe škofiji rudarske pravice dobili že v 13. stoletju. Briksenska, ki je imela posest tudi v Bohinju, jih je dobila na začetku 13. stoletja, a se zdi, da so se pretežno nanašale na srebrove rudnike na briksenskih posestih na Tirolskem.⁶⁹ Freisinški škofiji je pravico do rudarjenja različnih vrst kovinskih rud ter zlata in srebra na njihovih posestih podelil že Otokar II. leta 1260, za njim pa še Rudolf Habsburški leta 1277. Pavle Blaznik je te pravice povezoval s 14 let kasneje omenjenimi »prazniki« v dovškem uradu.⁷⁰

Drugačno zgodbo pripoveduje arheološko najdišče Otok pri Dobravi v bližini današnjega naselja Drama, ki leži ob reki Krki na Dolenjskem. Tam je v visokem in poznem srednjem veku stalo freisinško tržno naselje Gutenwert, na istem mestu pa je naselbina obstajala že vsaj v 10. stoletju. Tržna naselbina je bila verjetno uničena leta 1473 ob turškem vpadu, na območju nekdanjega trga, kjer na površju ni več sledov o njegovem obstoju, pa so v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja potekale arheološke raziskave v režiji Narodnega muzeja Slovenije. Njihovi rezultati

⁶⁵ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 299–300; Jarc, *Srednjeveške poti*, str. 157–169.

⁶⁶ ARS, AS 174, *Urbar urada Radovljica 1498*, f. 100; Bizjak, *Grad kot središče*, str. 439.

⁶⁷ Baš, *Odkrivanje in čas nastanka*, str. 18–20; Rekar, *Slovenska peč*, str. 60–71.

⁶⁸ Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 165–166.

⁶⁹ Santifaller, *Urkunden*, št. 47, 53, 60.

⁷⁰ Pferschy, *UBSt IV*, št. 10; Zahn, *FRA II* 31, št. 205, 331; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 83.

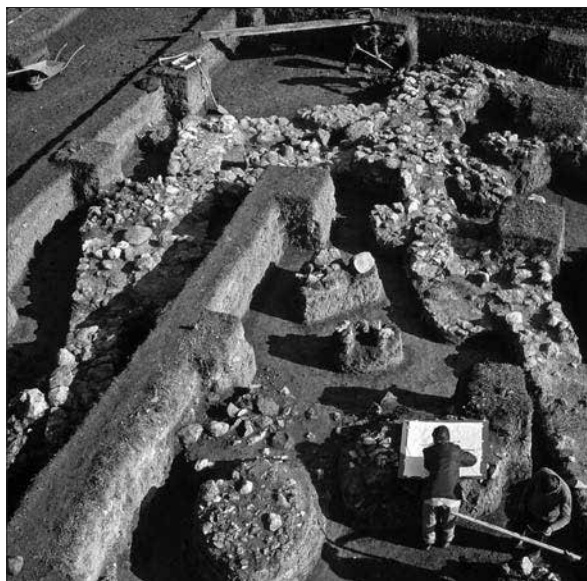

Orodje z najdišča Otok pri Dobravi, Narodni muzej Slovenije (foto: Tomaž Lauko).

kažejo, da je bila v naselju že zgodaj v srednjem veku vzpostavljena relativno obsežna železarska dejavnost, v južnem delu naselja pa so bili odkriti sledovi taljenja rude in kovaške obrti ter usnjarskih delavnic. Časovna opredelitev najstarejšega kulturnega sloja se postavlja v čas 10. in 11. stoletja, v 12. stoletju je bila na istem mestu postavljena cerkev, ki je bila v 13. stoletju porušena, na njenih ruševinah pa so arheologi zopet našli ostanke predelovanja železa in bronu. Najdenih je bilo precej železnih predmetov, ki so jih verjetno izdelovali tudi za izvoz, med njimi pa so ključi, žebli, noži, škarje, srpi ter tudi konjeniška oprema – podkve, ostroge in uzde; najdeni so bili kosi žlindre in rude. Skupno število najdenih kovinskih predmetov na tej lokaciji znaša okrog 2300.⁷¹

Železni predmeti sodijo v čas od konca 10. stoletja dalje, je pa njihova datacija zelo nenatančna in široko postavljena, saj vsaj v tistem času še ni bilo podobnih analogij. Sele primerjava z drugim gradivom in metalurška analiza bi pomagali predmete dokončno ovrednotiti. Opazna je tudi tehnološka prelomnica v izdelavi predmetov, ko se pojavijo nove, uvožene oblike. Primer takšnega tipa predmetov so ključi;

⁷¹ Gestrin, Otok (Gutenwerth), str. 37; Šribar, Poročilo, str. 64–67; Otok pri Dobravi, str. 1–4; Stare, Izkopavali smo, str. 44; Stare, Kovinski predmeti, str. 18.

Arheološka izkopavanja na najdišču Otok pri Dobravi (foto: Vinko Šribar).

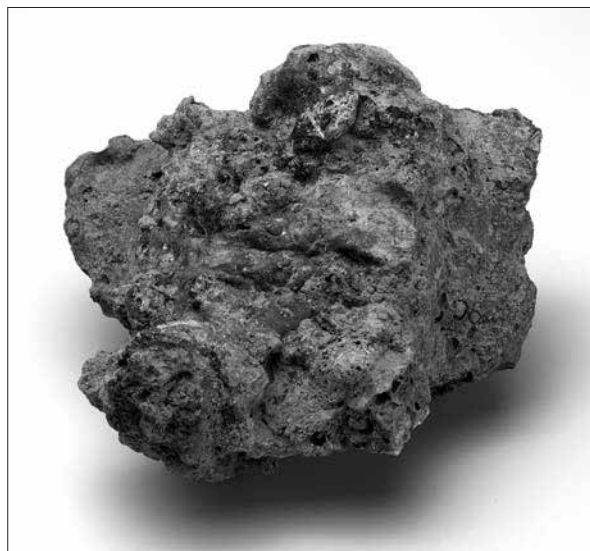
najstarejši, ki datirajo v 11. in 12. stoletje, so bili verjetno izdelani v tem naselju ali v bližini, medtem ko drugi, uvoženi tip ključev sodi v čas med 12. in 15. stoletjem. Iz tega sledi, da je približno v 12. stoletju prišlo do pritoka uvoženih predmetov ali zgolj drugačne tehnologije, ki pa so jo prinesli »tujci« kovači.⁷²

Najdeni so bili tudi kosi žlindre, ki so najverjetneje povezani z obstojem talilnih peči v naselju. Te so na podlagi interpretacije v bližini najdene keramike delovale v 10. in na začetku 11. stoletja. V tem času je bil obseg proizvodnje precej velik, takšno stanje pa je trajalo vse do postavitve cerkve v 12. stoletju. Vinko Šribar je menil, da je teža ene talitve znašala med 40 in 50 kg.⁷³ Lokalna proizvodnja je bila v freisinškem času sorodna izdelkom drugih srednjeevropskih delavnic, kar lahko pomeni ali prihod tujih mojstrov ali posnemanje tujih predmetov s strani domačih mojstrov.⁷⁴ Tudi del predmetov, ki so bili najdeni v okolici Škofje Loke (Kranclj, dvorišče Loškega gradu) in datirajo v visoki in pozni srednji vek, kaže precejšnjo podobnost z gradivom z najdišča Otok pri Dobravi, čeprav gradivo še ni bilo primerno ovrednoteno. Morda gre za sorodnost izdelkov v okviru srednje Evrope ali za tesno povezanost obrtnih in drugih dogajanj znotraj ene fevdalne posesti, s čimer bi obstajala možnost odvisnosti med škofjeloško in otoško delavnico, ki naj bi vplivala tudi na oblikovanje predmetov. Hkrati naj bi bil fevdalni dejavnik odločilen

⁷² Šribar, Stare, *Srednjeveško naselje*, str. 25–27.

⁷³ Šribarjeva ocena je nekoliko pretirana. Češki arheometalurg Radomir Pleiner je na podlagi številnih arheoloških najdb predpostavil, da so bile iz talilnih peči pridobljene železne kepe običajno težke od enega do treh kilogramov, nekatere pa od 4 do 13,5 kg (Pleiner, *Bloomery Smelters*, str. 230–250).

⁷⁴ Šribar, *Obrtna dejavnost*, str. 59–69.

Kos žlindre z najdišča Otok pri Dobravi, izkopavanja 1976, kv. 554/5 (foto: Tomaž Lauko).

tudi v razvoju kovaške obrti v Mojstrani, kamor naj bi freisinški škofje preselili kmete in kovače iz Dolenjske. Na to naj bi kazali sledovi dolenjskega govora na Dovjem in v Mojstrani. Ivo Pirkovič je postavil precej drzno hipotezo, da so freisinški gospodje otoške železarje in kovače po prvem porušenju naselja na Otoku v 12. stoletju prestavili v dovško županijo, kjer se kot »prazniki« omenjajo konec 13. stoletja.⁷⁵ O tem, da so na Dovjem in v Mojstrani zaznani sledovi dolenjskega govora, dvomov ni,⁷⁶ je pa kljub temu teza precej radikalna, sicer možna, a brez potrditve ali vsaj namigov v virih.

Železarstvo na Koroškem in Štajerskem med 11. in 13. stoletjem

Glavni imetniki pravic za kopanje in taljenje rude na Koroškem so bili salzburska nadškofija ter njeni ustanovi, krška škofija in benediktinski samostan v štajerskem Admontu, ki ju je dal v letih 1072 in 1074 ustanoviti prav salzburski nadškof Gebhard.⁷⁷ Na Koroškem so prve omembe v zvezi z rudarstvom in železarstvom že zelo zgodnje, se pa ne nanašajo na glavno območje pridobivanja železa v okolici Hüttenberga, temveč na gornjo Labotsko dolino, ki je v 11. stoletju prešla v posest bamberske škofije, železarski obrati pa bi bili lahko izpričani že v prvi polovici 10. stoletja. Med Svetim Lenartom in Waldensteinom so bili najdeni ostanki žlindre. V bližini Waldensteina je stal grad »Schachtenstein«, ki je bil že v 13. stoletju razrušen, v okolici pa so bili najdeni ostanki talilnih peči, rudniških jam in žlindre; ime

gradu bi lahko kazalo na obstoj jaškastih peči.⁷⁸ V visokem srednjem veku se ves čas ohranjajo potrditve salzburski nadškofiji, ki je še vedno imela v posesti rudniški jašek na Erzbergu nad Svetim Lenartom, medtem ko se železarjenje v Labotski dolini v tem obdobju posebej ne omenja; poleg tega ni jasno, ali so imeli od rudarjenja na tem območju kake ugodnosti bamberski škofje.

Na drugi strani Seetalskih Alp (Seetaler Alpen), v okolici Hüttenberga in Brež, so rudo (sicer predvsem srebrovo) najverjetneje kopali že v 11., zagotovo pa v 12. stoletju. Hermann Wiessner je menil, da je najzgodnejši vir, ki kaže na rudarjenje, cesarska darovnica Henrika II. grofu Viljemu in njegovi ženi Hemi iz leta 1016. V tej listini se omenjajo tudi rudarske pravice do kopanja katerekoli rude na podeljenih posestih, toda vir je ponaredek iz zadnje četrtine 12. stoletja. Po mnenju Augusta von Jakscha je bila originalna listina iz leta 1016 podobna potrditveni darovnici cesarja Konrada II. iz leta 1028, v kateri pa se rudarske pravice ne omenjajo. Prva pristna listina, v kateri so omenjene rudarske pravice krške škofije, je iz leta 1130, izstavil jo je nemški kralj Lotar III., druga pa je potrditvena listina cesarja Friderika I. iz leta 1170. Zanimivo je, da se v tej drugi listini Lotarjeva podelitev ne omenja, je pa poimensko naveden »*cathmia Propath*« – po Jakschu naj bi šlo za rudnik Höllein zahodno od Brež.⁷⁹

Okoli leta 1185 je omenjen rudnik nad današnjim naseljem Zosen pri Hüttenbergu (*fodinam nostram super Zezzen*), ki ga je tedaj admontski opat Isenrik zopet pridobil za svojo opatijo. Rudnik je bil razdeljen na 16 delov. Med pričami so navedeni delavci v rudniku, med njimi tudi več rudarskih mojstrov.⁸⁰ Leta 1186 je Isenrik rudnik na Zosnu podelil rudarskima mojstroma Reinbertu in Wulfingu ter njunim družbenikom (*magistro montis Reinberto et Wulfigo cuidam et sociis eorum*), v zameno pa sta morala desetino pridobljenih surovin letno oddati samostanu,

⁷⁸ Münichsdorfer, *Geschichtliche Entwicklung*, str. 3–5.

⁷⁹ Jaksch, *MDC I*, št. 13, 15, 58, 265; Wiessner, *Edelmetallbergbau*, str. 194. Pomen termina »*cathmia*« v zgodovini pisju še ni docela razložen; glede na uporabo v virih mu lahko pripisujemo različne pomene. V listinah iz druge polovice 12. in 13. stoletja ima običajno enak pomen kot »rudnik«. Tudi avstrijski pravni zgodovinar Adolf Zycha je »*cathmia*« enačil s terminom »*fodina*« – rudnik. Toda do nejasnosti pride v primeru, ko se termina pojavita istočasno, npr. leta 1266 – »*fodina kathmie*«. Gre za reverz neke druge listine, kjer pa je zavedeno »*argenti fodina*«. Morda je tudi na podlagi tega Hermann Wiessner v delu *Geschichte des Kärntner Edelmetallbergbaues* »*cathmia*« pogosto enačil z rudnikom srebrove rude. Interpretacija termina »*cathmia/cadmia*« sicer ni enotna; zdi se, da so v različnih obdobjih in na različnih območjih termin uporabljali z drugačnim pomenom. Na širšem območju Češkega rudogorja je v 16. stoletju ruda z imenom »*cadmia*« najverjetneje predstavljala zmes kobaltnih, arzenovih in cinkovih mineralov (Zycha, *Das Recht*, str. 100; Jaksch, *MDC IV*, št. 2907, 2908; Agricola, *De Re Metallica*, str. 112).

⁸⁰ Zahn, *UBSt I*, št. 655.

⁷⁵ Šribar, K poznavanju, str. 47–48.

⁷⁶ Logar, Dialektna podoba, str. 148–149.

⁷⁷ Jaksch, *MDC I*, št. 28; Zahn, *UBSt I*, št. 77.

desetino pa salzburški nadškofiji.⁸¹ Kasneje so bili med najemniki rudnih jaškov tudi predstavniki koroškega nižjega plemstva. Leta 1216 so Majnhard, Henrik iz Buldorfa ter neki Gotfrid z družbeniki za 130 mark dobili Isenhartov in admontski rudni jašek pri Zosnu.⁸²

Adolf Zycha je menil, da je šlo za srebrove rudnike, medtem ko je Alfons Müllner domneval, da je šlo za rudnike železa ter da sta v primeru iz leta 1186 rudarska mojstra dajatve oddajala v kosih železa. Joseph Zahn, Adolf Zycha in Alfons Müllner so rudnik locirali v bližino Brež in ne v Zosen, na kar jih je verjetno napeljala navedba v listini, kjer je »Zezen« omenjen skupaj z Brežami (*Frisacum uel super Zezen*).⁸³ A temeljita analiza omemb toponimov »Zezen« in »Zozzin« prej govori v prid domnevi, da gre najverjetneje v obeh primerih za pobočja severno nad potokom Mosinz, med današnjima naseljema Zosen in St. Johann am Pressen pri Hüttenbergu.⁸⁴

Na prelomu stoletja je admontska opatija rudni jašek z imenom »Munichaituht«⁸⁵ pri Zosnu dala v najem meščanom Brež. Novo pogodbo z meščani Brež je leta 1202 sklenil opat Rudiger, v zameno za izkoriščanje rudnih zalog pa so morali meščani samostanu oddajati deveti del prihodkov.⁸⁶ Admont je imel na območju Hüttenberga posesti že od svoje ustanovitve leta 1074 dalje, ko mu je salzburški nadškof Gebhard podelil skupaj 18 kmetij v Zosnu, Althofnu in Löllingu (*predium Zezen et Altenhoven et Lelin, predium ad ... Zozzin*). Iz Zosna je že tedaj letno prejemal 12 funtov srebra.⁸⁷

Ob koncu 12. stoletja je salzburški nadškof Adalbert razsojal o sporu med Admontom in Salzburgom

glede pravic do rudarjenja in taljenja rude. Admontskemu samostanu je potrdil pravico, da dobi polovico dajatev od rudarjenja in taljenja rude; v prvi vrsti je bila navedena srebrova ruda, so pa kopali tudi druge vrste rude, verjetno tudi železovo, in sicer na gori Zosen in drugod v župniji Guttaring, v krajih St. Johann am Pressen, Gossen in Ratteingraben. V isti listini se omenjajo tudi razni nemški termini za rudarske pravice, in sicer »spitzrecht et garrenrecht et hutschicht« ter »iure cathmeario«.⁸⁸ Pomen teh pravnih terminov še danes ni povsem jasen – Hermann Wiessner je prve tri označil kot še ne docela razložene rudarske pravne pojme. Avstrijski pravni zgodovinar Adolf Zycha je ob koncu 19. stoletja domneval, da je termin »hutschicht« predstavljal pristojbino za varovanje rudnika, medtem ko je za pojma »spitzrecht« in »garrenrecht« zapisal, da ju ni mogoče natančneje razložiti. V skladu z njegovo razlago terminov »cathmia« in »cathmearius« (delavec v rudniku) bi »ius cathmearius« predstavljal neke vrste rudarsko pravico. Po drugi strani je Pirchegger »cathmiarii« prevajal kot »Eisenschmelzer« – talilci železa, čeprav ni jasno, v kakšnem kontekstu je bila beseda v viru uporabljena.⁸⁹

Kopanje in taljenje železove rude na širšem območju Hüttenberga⁹⁰ je torej v drugi polovici 12. stoletja izpričano tudi v pisnih virih, ki pa (vsaj v prihodnjih stoletjih) osrednjega naselja tega območja v povezavi z železarstvom ne omenjajo vse do leta 1381, ko je salzburški nadškof Pilgrim II. trgu Althofen podelil privilegije – med drugim tudi, da mora z območja rudnikov in talilnih peči železo najprej pripeljati na gornji trg v Althofen.⁹¹ Naselje Hüttenberg se sicer prvič omenja 7. junija 1266, a ne v povezavi z železarstvom. Tedaj je namreč Friderek Ptujski samostanu Sv. Petra v Salzburgu podelil patronatsko pravico nad cerkvijo v Kirchbergu,⁹² ki leži južno od Hüttenberga, nad potjo proti Althofnu. Hüttenberg je v listini omenjen kot prvi večji kraj v bližini (*patronatus ecclesie in Chirchperch apud Huttenberch in Karinthia site*).⁹³

Na vprašanje, zakaj Hüttenberg, kraj z osrednjo lego na območju rudnih nahajališč, ni bil omenjen

⁸¹ Jaksch, *MDC III*, št. 1325; Zahn, *UBSt I*, št. 679.

⁸² Jaksch, *MDC IV*, št. 1735; Zahn, *UBSt II*, št. 142.

⁸³ Zycha, *Das Recht*, str. 88–89; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 121.

⁸⁴ August von Jaksch je v krajevem kazalu svojih izdaj virov za vojvodino Koroško toponima »Zezen« in »Zozzin« enačil, podobnega mnenja pa je bil tudi Friedrich Münichsdorfer. Eberhard Kranzmayer je v svojem delu obravnaval zgolj Zosen, ki je v obliki iz leta 1124 naveden kot »mons Zozzin«. Hermann Wiessner je »Zozzen« postavil v Zosen, medtem ko je lokacijo toponima »Zezen« označil kot nejasno (Jaksch, *MDC IV/2*, str. 1054–1055; Münichsdorfer, *Geschichte*, str. 18; Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten*, str. 259; Wiessner, *Edelmetallbergbau*, str. 197–198). Interpretacijo obeh toponimov lahko razjasnita listini iz druge polovice 12. stoletja. V prvi iz obdobja med letoma 1162 in 1171 se omenja »predium supra Zozzen scilicet ad Frezen«, v listini papeža Lucija III. iz leta 1185 pa »ecclesiam sancti Johannis cum predio Zozzen« ter »predium Zezen cum ecclesia sancti Michabelis«. Na posesti »Zozzen« je torej stala cerkev sv. Janeza, na posesti »Zezen« pa cerkev sv. Mihaela. »Zozzen« se nanaša na naselje St. Johann am Pressen, kjer še danes stoji cerkva sv. Janeza, v naselju Zosen pa je bila leta 1160 postavljena krstna kapela sv. Mihaela (Jaksch, *MDC III*, št. 1009, 1036; Zahn, *UBSt I*, št. 405, 641; Ankershofen, *Über die Bedeutung*, str. 103–104).

⁸⁵ Hermann Wiessner meni, da gre za podobnost z današnjo nemško besedo »Mönchswasserleitung« (Wiessner, *Edelmetallbergbau*, str. 197).

⁸⁶ Jaksch, *MDC IV*, št. 1538; Zahn, *UBSt II*, št. 55.

⁸⁷ Jaksch, *MDC III*, št. 408; Zahn, *UBSt I*, št. 77.

⁸⁸ Jaksch, *MDC III*, št. 1430; Zahn, *UBSt II*, št. 26.

⁸⁹ Wiessner, *Edelmetallbergbau*, str. 197–198; Zycha, *Das Recht*, str. 100, 127–128; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 24.

⁹⁰ Ime naselja na prvi pogled kaže na neposredno povezavo s taljenjem železa, saj lahko nemški izraz »die Hütte« pomeni tudi stavbo s talilno pečjo. Takšno interpretacijo je postavil tudi Michael Mitterauer, medtem ko jezikoslovca Primus Lessiak in Eberhard Kranzmayer menita, da ime naselja izvira iz starovisokonemškega osebnega imena »Huoto« (Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 245; Lessiak, *Die kärntnischen Stationsnamen*, str. 116–117; Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten*, str. 107).

⁹¹ Wiessner, *Kärntner Eisen*, str. 20. Listina je bila objavljena v: Münichsdorfer, *Geschichte*, Anhang Nr. 3.

⁹² Tudi pri Kirchbergu so bili najdeni ostanki vetrnih peči (Münichsdorfer, *Geschichtliche Entwicklung*, str. 7).

⁹³ Jaksch, *MDC IV*, št. 2905.

Breže (foto: Gašper Oitzl).

vse do leta 1266, in to kljub omembam drugih, višje ležečih krajev, lahko poskusimo odgovoriti z dvema razlagama. Prva je povezana z zemljiško pripadnostjo, saj so druga naselja v bližini omenjena v povezavi s pravicami admontskega samostana, medtem ko je Hüttenberg še naprej ostal v posesti salzburške nadškofije in se zato v teh listinah ni mogel omenjati. Druga razlaga pa bi bila lahko povezana s tehnološkim napredkom v železarstvu v 13. stoletju, ko so pričeli za pogon mehov pri talilnih pečeh uporabljati vodno silo.⁹⁴ Del obratov za taljenje železa bi se tako preselil v nižje lege, v neposredno bližino Hüttenberga, ki bi šele s tem postal največji kraj v okolici, kar je izpričano leta 1266, ko je prvič omenjen v listinah.

Že v visokem srednjem veku so se z železarjenjem ukvarjali tudi po drugih koncih Koroške. Na območju Brež naj bi bili prav tako že okoli leta 1160 izpričani rudniki železa, tudi na območju Gmünda naj bi se že precej pred začetkom 15. stoletja ukvarjali s taljenjem železove rude.⁹⁵ Neposrednih dokazov za zgornji trditvi v virih sicer ni mogoče najti, so pa že vsaj na začetku 13. stoletja na Dobritschu med Brežami in Hüttenbergom kopali srebrovo rudo.⁹⁶ Že iz zgoraj omenjene listine iz leta 1202 je razvidno, da so imeli meščani Brež v najemu rudni jašek pri Zosnu nad Hüttenbergom; v pogodbi se omenjajo tudi rudarski mojstri in varuhi rudnikov (*magistri fodine, custodes fodine*). Med osebami, ki bi se lahko ukvarjale s pridobivanjem železa, naj opozorimo na meščana Brež Konrada Schmelzerja, ki se v virih prvič pojavi kot priča leta 1212. Ponovno je omenjen 12 let kasneje, nato še dvakrat leta 1231 ter v letih 1236, 1255 in 1271.⁹⁷ Oznaka »Schmelzer« (talilec) bi se lahko nanašala na opravljanje dela pri talilni peči, morda peči, v kateri so talili železovo rudo. Glede na dolgo obdobje 59 let, ki je preteklo med prvo in

zadnjo omembo v virih, gre verjetno za dve osebi, na kar kaže omemba iz leta 1236 (*Chunzo filius Smelzarii*). S takšno razlago teh omemb so domneve o taljenju železove rude v okolici Brež že na prelomu iz 12. v 13. stoletje verjetnejše, se pa poraja vprašanje, ali je Konrad (starejši) sam sodeloval pri taljenju ali je naziv le podedoval po očetovem poklicu. Vrstni red seznamov prič v listinah, kjer sta se Schmelzerja pojavila, nam obenem govori, da sta imela razmeroma visok družbeni položaj in ugled, saj se v velikem delu listin omenjata takoj za plemstvom in duhovščino, pred večino ostalih meščanov.

Pravice do kopanja rude so ob koncu 12., še pogosteje pa v 13. stoletju pridobili tudi nekateri drugi samostani in cerkvene ustanove s sedežem ali posestjo na Koroškem. Že v drugi polovici 12. stoletja je imel samostan Šentpavel v Labotski dolini (St. Paul im Lavanttal) v posesti novoodkrito žilo srebrove in svinčeve rude na območju današnjega naselja Gorenče (Gorentschach) oziroma Sv. Miklavža (St. Nikolai) ob Dravi v bližini Grebinja. Rudnik se zopet omenja okoli leta 1193 (*katmea super monte, qui dicitur Gornspersch*).⁹⁸ Aprila 1226 je cesar Friderik II. potrdil pravice samostana, na njegovo prošnjo pa mu je podelil tudi rudarske pravice, in sicer za srebro, svinec in železo.⁹⁹ Samostan se v naslednjih desetletjih še nekajkrat omenja v zvezi z rudarjenjem. Leta 1239 sta se glede rudarjenja pogodila šentpavelski opat Leonard in Henrik iz Dravograda. Dogovor je vključeval tudi lastnino nad rudarskimi pravicami in rudarskimi desetninami v Žvabku (Schwabegg), severovzhodno od Pliberka (Bleiburg), kjer pa so večinoma kopali srebro.¹⁰⁰ Samostan Šentpavel je imel do leta 1266 tudi srebrov rudnik »Volchelimes«, takrat pa ga je opat Gebhard podelil Dietmarju iz Weissenecka, z določilom, da tretjino rudnika ponovno podeli samostanu.¹⁰¹

⁹⁴ Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 13–14; Pleiner, *Bloomery Smelters*, str. 79, 282; Münichsdorfer, *Geschichtliche Entwicklung*, str. 8–9; Johannsen, *Geschichte des Eisens*, str. 91–93; Agricola, *De Re Metallica*, str. 187–200.

⁹⁵ Münichsdorfer, *Geschichtliche Entwicklung*, str. 3–4.

⁹⁶ Jaksch, *MDC I*, št. 434; Zahn, *UBSt II*, št. 119.

⁹⁷ Jaksch, *MDC I*, št. 434; *MDC IV*, št. 1855, 2020, 2122, 2591; Wiessner, *MDC V*, št. 76.

⁹⁸ Schroll, *FRA II 39*, št. 8, 25; Wiessner, *Buntmetallbergbau*, str. 204.

⁹⁹ Jaksch, *MDC IV*, št. 1902.

¹⁰⁰ Jaksch, *MDC IV*, št. 2172; Zahn, *UBSt II*, št. 369.

¹⁰¹ Jaksch, *MDC IV*, št. 2907. Jaksch je toponim »Volchelimes« postavljal v okolico Pliberka, Wiessner pa je predvideval, da je šlo za rudnik srebra Sankt Georgen v bližini Grebinja (Wiessner, *Edelmetallbergbau*, str. 215).

Samostanska cerkev v Šentpavlu (foto: Gašper Oitzl).

Na posestih bamberske škofije na Koroškem je rudarjenje prvič izpričano leta 1227, ko se sicer omenja rudnik srebra.¹⁰² Bamberski srebrovi rudniki se nato ponovno omenjajo leta 1244.¹⁰³ Na območju bamberskega gospostva s sedežem v Beljaku (Villach) omemb v povezavi z železarstvom ni vse do 14. stoletja. Edini izjemi sta morda omembi iz leta 1258, kjer nastopata brata Gerloch in Herman »*Schmidaymer*«. ¹⁰⁴ Njuna oznaka bi lahko nakazovala na to, da sta se v okolici samostana Podkloster (Arnoldstein) ukvarjala z neko vrsto kovaške obrti.

Rudo so kopali tudi na posesti samostana Grebinj (Griffen), vprašanje pa je, ali je samostan tam imel tudi pravico do kopanja rude, saj se v listinah, izdanih samostanu, posebej ne omenja. Leta 1237 je papež Gregor IX. samostan vzel pod zaščito in ob tem potrdil njegove posesti. Ob naštevanju cerkva se omenjata lokacija, ki kažeta na obstoj rudarjenja na posestih samostana, in sicer »*in monte cathmee Sancti Nicolai*« ter kmetija ob potoku Rudnig (*unum mansum in Rodinge*),¹⁰⁵ ki jo je bamberski škof prejšnje leto podaril samostanu.¹⁰⁶ Medtem ko druga lokacija kaže zgolj na možnost rudarjenja ali na morebitno nahajališče rude, pa prva neposredno govori o rudarjenju. Lokacija cerkve je po mnenju Hermanna Wiessnerja identična z današnjim naseljem Sv. Mi-

klavž ob Dravi,¹⁰⁷ kjer pa so bili rudniki v lasti samostana Šentpavel. Na kopanje (tudi železove rude) na tem območju kažeta še imeni bližnjega naselja Ruda (Ruden) in toponim »*monte Ferrario*«, prvič omenjen že leta 1091 – danes je na tem mestu naselje Led (Eis).¹⁰⁸

Prva pisna omemba, ki kaže na kopanje železove rude na Štajerskem, se nanaša na grofijo Mürztal, ki leži vzhodno od Leobna. Benediktinski samostan St. Lambrecht je na začetku 12. stoletja od koroškega vojvode Henrika Eppensteinskega dobil pravico do izrabe solnih in rudnih bogastev v grofiji Mürztal (*salino et rudere quod ariz dicitur ... in comitatu qui dicitur Mörzthal*).¹⁰⁹ Pravice samostana St. Lambrecht v gozdovih ter pri pridobivanju soli in rude je junija 1243 potrdil vojvoda Friderik II. Babenberski.¹¹⁰

Že zgoraj so bile omenjene pravice, ki jih je samostan Admont dobival v zvezi z rudarjenjem. Leta 1160 je salzburški nadškof samostanu potrdil in povečal nekatere pravice in posesti, v listini pa se večkrat omenjata ruda in z njo povezano rudarjenje. Samostan je že pred tem imel pravico do izrabe soli v Admontski dolini, takrat pa je dobil še pravico do odpiranja rudnikov, če bi na njegovih posestih našli rudo; posebej sta omenjena železo in srebro (*salis seu ferri aut argenti uel cuiuslibet metalli fodinae*).¹¹¹ Potrditev pravic do posesti ter surovin nad zemljo in pod njo je samostan od nemškega kralja in rimskega ce-

¹⁰² Jaksch, *MDC IV*, št. 1938; Wiessner, *Edelmetallbergbau*, str. 214.

¹⁰³ Jaksch, *MDC IV*, št. 2282.

¹⁰⁴ Jaksch, *MDC IV*, št. 2668, 2669. Samostanu Podkloster sta zastavila desetine pod samostanom in v Pöckkau. V drugi listini se sicer omenjata kot »*Swydeymer*«.

¹⁰⁵ Jaksch, *MDC IV*, št. 2144. Ime kraja »*Rodinge*« bi sicer lahko izviralo tudi iz istega korena kot današnja nemška beseda »*die Rodung*« – krčenje, krčevina.

¹⁰⁶ Jaksch, *MDC IV*, št. 2123.

¹⁰⁷ Wiessner, *Edelmetallbergbau*, str. 214.

¹⁰⁸ Jaksch, *MDC III*, št. 496. Toponim se zopet omenja leta 1225 – »*iuxta pontem Drawe apud Montferraro*« (Jaksch, *MDC I*, št. 500; Zahn, *UBSt II*, št. 321).

¹⁰⁹ Zahn, *UBSt I*, št. 95.

¹¹⁰ Zahn, *UBSt II*, št. 423.

¹¹¹ Zahn, *UBSt I*, št. 405.

Samostanska cerkev v Admontu (foto: Gašper Oitzl).

sarja Friderika I. dobil leta 1184. Med rudnimi bogastvi, ki jih je lahko izkoriščal, se posebej omenjajo sol, srebro in železo (*ubi sal coquitur et ferrum foditur ... salis seu argenti vel ferri aut cuiuslibet generis metalli fodine*). V isti listini se omenjajo tudi dvori v posesti samostana, med drugim »*curtes Rudindorf ... Pleberch ... Ionspach*«. ¹¹² Pri prvem gre za območje Rudendorfa pod hribom Röthelstein v neposredni bližini Admonta, ki že z imenom nakazuje na obstoj rudnih nahajališč in verjetno tudi rudarjenja. Ime dvora »Pleberch« bi lahko bilo sorodno s terminom »plähaus« – talilna peč, za območje Johnsbacha (ter tudi za dvor Rudendorf) pa je Hans Pirchegger predvideval, da je samostan že od ustanovitve dalje imel v lasti nahajališča železove rude, čeprav se v listini pravica do kopanja rude in dvori ne omeenjajo. ¹¹³

Avguštinski samostan Vorau je prav tako že v 12. stoletju omenjen v kontekstu pridobivanja železa. Leta 1171 je imel že v posesti hubo pri Leobnu, kjer so kopali železovo rudo (*mansum apud Lubene ubi foditur ferrum*). ¹¹⁴ To je tudi ena prvih omemb, ki govori o pridobivanju železa na območju Leobna, saj so bile v njegovi bližini, na Erzbergu, največje zaloge železove rude na Štajerskem. Na območju Leobna je pravice do taljenja železove rude posedoval tudi nunski benediktinski samostan Göß, v posesti je kasneje imel urad Krumpfen na Erzbergu. ¹¹⁵ V srednjem veku se je v Leobnu razvil največji trg z železom na Štajerskem. Iz doline Mure okoli Leobna in preko

Trofaiacha sta potekala tudi poselitev in izkoriščanje rudnih bogastev na Erzbergu, na kar kažeta imeni naselij Altenberg in Altenmarkt. Po izročilu naj bi ju ustanovili prebivalci Trofaiacha, kjer je stala tudi farna cerkev, ki je v srednjem veku pokrivala celoten železarski okraj, vse do reke Aniže. ¹¹⁶

Huba, ki je samostanu Vorau oddajala železo, je po Pircheggerjevem mnenju ležala v osrednjem delu današnjega naselja Eisenerz, leta 1282 pa jo je samostan prodal Admontu. Čeprav se omenja zgolj kopanje železove rude, Pirchegger meni, da so se naseljenci na kmetiji ukvarjali tudi z drugimi gospodarskimi dejavnostmi, kot sta živinoreja in gozdarstvo. Govorili bi torej lahko o neke vrste samooskrbnem gospodinjstvu z »železarskimi kmeti«, kot naj bi bilo tedaj v navadi tudi na območju Hüttenberga. Na to naj bi kazala predvsem lokacija v ozki dolini, ki je razmeroma oddaljena od večjih krajev. ¹¹⁷

Z rudarjenjem se je ukvarjal tudi samostan (od leta 1218 škofija) Seckau. Že v času štajerskega vojvode Otokarja IV., ob koncu 12. stoletja, naj bi samostan dobil pravico do kopanja rude na svojih posestih, med katere sta sodila tudi gozdova »*dictas Erzswalt et Eysengoer*« pri Waldsteinu. Njuni imeni nakazujeta na precej visoko verjetnost obstoja železarstva na tem hribovitem območju jugovzhodno od Leobna že vsaj ob koncu 12. stoletja. ¹¹⁸ V času štajerskega in avstrijskega vojvode Leopolda VI. je samostan pridobil še del rudarskega jaška na območju Leobna (najverjet-

¹¹² Zahn, *UBSt I*, št. 625; Jaksch, *MDC III*, št. 1305.

¹¹³ Zahn, *UBSt I*, št. 77; Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 11, 23–24; Wichner, *Geschichte Admont I*, str. 140.

¹¹⁴ Zahn, *UBSt I*, št. 539.

¹¹⁵ Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 10. Na sodelovanje samostana Göß pri kopanju rude na južnih pobočjih Erzberga še danes spominja ime naselja Gößgraben.

¹¹⁶ Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 12. Leoben se je v virih pojavil že na začetku 10. stoletja, širša okolica pa je tvorila leobensko grofijo, ki je izpričana leta 1020 ob potrditvi ustanovitve samostana Göß. Osrednja naselbina se je do sredine 12. stoletja razvila v urbano naselbino (Zahn, *UBSt I*, št. 39, 387).

¹¹⁷ Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 13–15.

¹¹⁸ Zahn, *UBSt II*, št. 49.

neje na Erzbergu), kar je razvidno iz potrditve samostanskih posesti iz leta 1208.¹¹⁹

Cistercijanski samostan Rein je leta 1205 od štajerskega vojvode Leopolda VI. prejel železo, pridobljeno s pomočjo štirih mehov iz železove rude, ki je ležala v rudnikih v vojvodovi lasti. Lokacija rudnikov v listini sicer ni izpričana, vendar lahko s pomočjo seznama prič, geografske bližine ter leto dni mlajše listine domnevamo, da je šlo za rudnike v bližini Waldsteina (*montis Ysingur*).¹²⁰ Gre za edino podobno omembo v tem časovnem obdobju, ki hkrati dokazuje uporabo mehov kot pomembnih pripomočkov pri taljenju železove rude. Z njimi so v peč med procesom taljenja vpihovali zrak in s tem dvigovali notranjo temperaturo. Že sama omemba mehov in ne talilnih peči, ki so bili glavni proizvodni obrati, lahko nakazuje na njihov pomen in vrednost.

Pravice do rudarskih desetini so imele tudi nekatere manjše cerkvene ustanove. Okoli leta 1200 je opat Janez iz Admonta cerkvi St. Gallen podelil rudarske desetine, ki jih je samostanu podelil že salzburški nadškof Eberhard II. in jih je v vmesnem času prejela opatijska klet.¹²¹ Pravice do izkoriščanja rudnikov pa so od vojvode dobili tudi nekateri plemiči. To velja za Ulrika Liechtensteinskega, ki je leta 1256 od koroškega vojvode Ulrika III. pridobil pravice na rudnikih na območju deželskega sodišča ob reki Muri.¹²² Najverjetneje je šlo za gornje porečje Mure oziroma deželsko sodišče Murau.¹²³ Tako lahko tudi za to območje dokažemo obstoj rudarske dejavnosti vsaj v sredini 13. stoletja.

Že iz zgornjih odstavkov lahko razberemo, da so poleg glavnega rudarskega območja na Erzbergu na Štajerskem (železovo) rudo pridobivali tudi drugod. Poleg hribovja jugovzhodno od Leobna ter območja ob gornjem toku Mure viri posredno kažejo še na območje severovzhodno od Gradca. Sodeč po imenu kraja Arzberg (*in loco qui dicitur Arce*) so železo pridobivali tudi v bližini Passaila. Prva omemba kraja sodi v junij 1216. Rudarjenje se na tem območju neposredno sicer ne omenja, prvotni posestnik je bil samostan Gôß, njegove fevde pa je užival Ulrik z bližnjega gradu Stubenberg.¹²⁴ Kasneje je posest v vasi in njeni okolici dobila tudi škofija Seckau – leta 1242 ji je vas podelil avstrijski vojvoda Friderik II.¹²⁵

Sredi 12. stoletja so se na Štajerskem v virih ne-

kajkrat pojavili kovači.¹²⁶ Okoli leta 1160 so bili kot priče v listini, s katero je Bernold iz Lipnice (Leibnitz) samostanu Admont podelil dva vinograda pri Jarenini, ki ju je takoj zatem prejel nazaj v fevd, navedeni trije kovači – Wichman, Herman in Henrik.¹²⁷ Najprej se poraja vprašanje, ali je šlo za lokalne kovače iz okolice Jarenine ali za kovače admontskega samostana. Glede na razvito gospodarsko dejavnost samostanov lahko s precejšnjo mero verjetnosti predpostavljamo drugo možnost. Na to kaže tudi približno istočasna omemba članov familije admontskega samostana, v kateri se naštevajo kovači Oton, Herman in Konrad.¹²⁸ Herman je najverjetneje istoveten zgoraj omenjenemu Hermanu, v virih pa se morda pojavi še tretjič, in sicer precej pozneje, leta 1185, ko je bil neki kovač Herman priča podelitvi Admontu.¹²⁹ Admontski kovači se v virih pojavijo tudi v prvi polovici 13. stoletja; med pričami nakupa nekega admontskega fevda sta navedena kovača Hartman in Konrad.¹³⁰ Leta 1259 se v listini, izdani v Gradcu, omenjata kovača Majnelin in Sieghard; verjetno sta bila graška mestna kovača.¹³¹

Rudarstvo in železarstvo sta bila na Koroškem in Štajerskem že v 12. in 13. stoletju na razmeroma visoki razvojni stopnji. Zdi se, da so na Koroškem kopali predvsem srebrovo rudo, na Štajerskem pa je prevladovalo kopanje železove rude. Samostani, ki so imeli na svoji zemljiški posesti rudna nahajališča, so od vojvod ali nemških kraljev dobivali pravice do izkoriščanja rude, v nekaterih primerih pa so rudnike oddajali v najem družbenikom. Razvita je bila tudi rudarska organizacija; že v drugi polovici 12. stoletja se namreč omenjajo rudarski mojstri (*magistri fodine*) ter varuhi rudnikov (*custodes fodine*). To še posebej velja za srebrove rudnike na Koroškem.¹³² Kadar sta na istem območju rudo kopali dve instituciji, je imela vsaka od njiju nameščene svoje uradnike, tako mojstre kot varuhe. Takšen primer je območje srebrovih rudnikov pri Dobritschu, kjer sta rudo kopali krška in sekavska škofija.¹³³ Večina omemb se sicer nanaša na rudarske pravice in obstoj rudnikov, medtem ko se neposredno pridobivanje železa skoraj ne omenja, čeprav predvidevamo, da so talilne peči stale v neposredni bližini rudnih nahajališč ali kopišč (obrati za pridelovanje oglja).¹³⁴

O povečanem obsegu pridobivanja železa v Vzhodnih Alpah kažejo tudi omembe trgovanja z

¹¹⁹ Zahn, *UBSt II*, št. 91.

¹²⁰ Zahn, *UBSt II*, št. 73, 78; Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 10–11. Zahn je v svoji izdaji vira »*ex quatuor follibus*« napačno prevajal kot štiri jaške, medtem ko je eden možnih prevodov besede »*follis*, »-is« tudi meh (Bradač, *Latinsko-slovenski slovar*, str. 214).

¹²¹ Zahn, *UBSt II*, št. 33.

¹²² Zahn, *UBSt III*, št. 205; Jaksch, *MDC IV*, št. 2641.

¹²³ Pirchegger, *Geschichte der Steiermark*, str. 406; Pirchegger, *Das steierische Eisenwesen*, str. 29.

¹²⁴ Zahn, *UBSt II*, št. 141, 149.

¹²⁵ Zahn, *UBSt II*, št. 404.

¹²⁶ Če termin »*faber*« prevajamo kot kovač in ne kot mizar, kakor na enem mestu stori Dopsch (*Die Landesfürstlichen Gesamturbare*, str. XCVII).

¹²⁷ Zahn, *UBSt I*, št. 449.

¹²⁸ Zahn, *UBSt I*, št. 430.

¹²⁹ Zahn, *UBSt I*, št. 648.

¹³⁰ Jaksch, *MDC IV*, št. 2096; Zahn, *UBSt II*, št. 464.

¹³¹ Zahn, *UBSt III*, št. 258.

¹³² Jaksch, *MDC IV*, št. 1538; Zahn, *UBSt II*, št. 55.

¹³³ Jaksch, *MDC I*, št. 434; Zahn, *UBSt II*, št. 119.

¹³⁴ Pleiner, *Bloomery Smelters*, str. 118; Johannsen, *Geschichte des Eisens*, str. 90–91.

železom, ki se pričnejo pojavljati v drugi polovici 13. stoletja. Iz leta 1266 so prvi podatki o trgovanju z železom v trgu Waidhofen,¹³⁵ dve desetletji kasneje (leta 1287) pa je mesto Steyr pridobilo nakladalno pravico za vse železo, ki je šlo iz štajerskega Erzberga proti severu.¹³⁶ Prva znana omemba koroškega železa v Italiji je iz leta 1271, ko se v beneškem kovaškem statutu omenja železo iz Beljaka (*ferro ... de Villaco*).¹³⁷

Znanje rudarskih in železarskih mojstrov z obravnavanega območja je bilo očitno dobro znano tudi izven vzhodnoalpskega prostora. Med letoma 1164 in 1241 so namreč ogrski kralji v želji po razvoju rudarstva in železarstva na območje Rimetee¹³⁸ v Transilvaniji privabili mojstre iz tujine, natančneje, iz štajerskega Erzberga. Ti so leta 1291, potem ko naj bi jim podeljeni privilegiji zgoreli ob mongolskih napadih, kralja Andreja III. prosili za potrditev privilegijev njihovi skupnosti. Vir ponuja tudi vpogled v delitev dela v rudnikih in železarskih obratih, ki je bila na območju Erzberga očitno vzpostavljena že pred odhodom teh delavcev na Ogrsko. V listini so tako navedeni »*magistri et ferrifodinarum ... ferri fabri, urburarii, carbonarii et laboratores ... ex Austria ... Austriacis ferri fabris e loco Eisenwurczel*«, torej rudarski in železarski mojstri, rudarji, kovači, uradniki,¹³⁹ oglarji in pomožni delavci.¹⁴⁰

Povedna je tudi zgodba iz sredine 13. stoletja, ki se je zgodila med septembrom in oktobrom leta 1249 v severni Italiji, kjer so tedaj potekali številni spopadi med cesarsko in papeško stranko. Sodeč po zapisu v viru je cesarski vojaški poveljnik Ezzelino da Romano III. s pomočjo koroških rudarjev (ti so sicer kopali pretežno srebrovo rudo) zavzel grad Este v bližini Padove. Rudarji so med obleganjem pod zemljo skopali rove, ki so vodili do notranjosti gradu, nato pa je v zavetju noči 500 vojakov skoznje vstopilo v grad in branitelje prisililo k predaji.¹⁴¹

Kakšno pomoč nam lahko nudijo arheološke raziskave?

Ali nam lahko predstave o stanju železarstva v visokem srednjem veku pomagajo izboljšati izsledki

arheoloških raziskav? Na območju današnje Slovenije je pisnih virov v povezavi z železarstvom za obravnavano obdobje izjemno malo, je pa zato več arheoloških najdb železnih predmetov, predvsem orodja in orožja. Pri tem je bistvenega pomena vprašanje izvora teh izdelkov: Ali so bili proizvedeni doma ali v tujini? So bili plod domačega znanja ali so prišli iz sosednje Koroške ali Štajerske ali celo izven območja Vzhodnih Alp? Pot do odgovorov je težka, saj za veliko večino predmetov ne moremo natančno določiti kraja nastanka, pa tudi opisi muzejskih predmetov so pogosto označeni z zelo širokim geografskim območjem izdelave. Izjeme so predmeti, na katerih so se ohranili žigi oziroma oznake obrtniških delavnic, pri čemer gre predvsem za predmete večje vrednosti in kakovosti, kot so npr. meči.

Že zgoraj smo predstavili najdišče Otok pri Dobravi, ki daje nekaj odgovorov na ta vprašanja. Predmeti iz zgodnejšega obdobja so bili verjetno izdelani v samem naselju, kasnejši predmeti pa so posnemali tuje stile in bi bili lahko tudi uvoženi, kar pa je glede na količino proizvodnje težko verjeti. Zal ostaja Gutenwert edina boljše arheološko raziskana srednjeveška urbana naselbina na slovenskem ozemlju, kar je glede na današnjo prezidavo ostalih naselbin razumljivo. A obenem velja izpostaviti problem, ki je nastal zaradi nedoslednega arheološkega dela ob izkopavanjih in se kaže v mešanju različnih kulturnih plasti. Zaradi tega je treba do datacije predmetov zavzeti precej kritičen pristop.¹⁴²

Kakšne pa so primerjave gradiva iz Otoka pri Dobravi z ostalim sočasnim gradivom s širšega območja? Na to vprašanje bi lahko temeljit odgovor podala le intenzivna primerjava arheološkega gradiva s širšega območja srednje Evrope. Precej podatkov bi lahko pridobili tudi z metalografskimi analizami predmetov.

Na območju današnje Slovenije je še nekaj najdišč s številnimi železnimi predmeti. Eno takšnih je Mali grad v Kamniku, ki je bil v srednjem veku nekaj časa mestna utrdba, že leta 1444 se omenja kot opustel, konec srednjega veka pa je bila tu zopet zgrajena mestna utrdba. Na najdišču je bilo izkopanih precej kovinskih predmetov. Veliko je nožev, nekaj orodja (orodje za predelovanje lesa in poljedelsko orodje), precej žebeljev, nekaj ključev in dve ključavnici. Najdena je bila tudi oprava jezdeca in konja, poleg dveh podkev, stremena in čohala tudi poškodovana ostroga s trnom, ki jo postavljamo v 12. ali v prvo polovico 13. stoletja. Zaradi najdbe te ostroge se domneva obstoj prostora, kjer je deloval grajski kovač, saj je bilo zraven tudi kurišče. Podkvi datirata v pozni srednji vek, streme pa s svojo obliko spominja na zgodnje-srednjeveška stremena in se postavlja v 9.–11. stoletje. Na Malem gradu je bilo najdenega tudi nekaj orožja. Sulično ost se postavlja v čas do 11. stoletja

¹³⁵ Zahn, *FRA II* 31, št. 263.

¹³⁶ Ruhri, *Die Stadt Steyr*, str. 145.

¹³⁷ Monticolo, *I Capitolari*, str. 340; Gestrin, *Mitninske knjige*, str. 65.

¹³⁸ V viru »*villa Turutzko*«, danes madžarsko Torocko, nemško Eisenburg oziroma Eisenmarkt. Leži v hribovju med Clujem in Albo Iulio.

¹³⁹ Termin »*urburarius*« označuje uradnika, ki se je v rudnikih ukvarjal s finančnimi zadevami ([http://www.genealogia.oki-em.pl/glossary/glossary.php?word=olbornik&dokladne=on](http://www.genealogia.oki-em.pl/glossary/glossary.php?word=olbornik&dokladne=on;)); 15.3.2018).

¹⁴⁰ Teutsch, Firnhaber, *FRA II* 15, št. 177; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 14; Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 244.

¹⁴¹ Jaksch, *MDC IV*, št. 2423; Wiessner, *Edelmetallbergbau*, str. 214.

¹⁴² Predovnik, Nabergoj, *Arheološke raziskave*, str. 260–262.

Meč, 12. stoletje, Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 35676 (foto: Tomaž Lauko).

in je značilna za moravski prostor, je pa bil takšen tip osti v uporabi v celotnem srednjem veku. Najdenih je bilo tudi nekaj puščičnih osti; dva primerka sodita v visoki srednji vek ali morda še v 14. stoletje. Noži z Malega gradu sodijo v različna obdobja. Ločitev na časovna obdobja je pri tem tipu predmetov sorazmerno težko izvedljiva; štiri nože s trnastim nasadilom se postavlja v 12. in 13. stoletje. V visokem srednjem veku so nože verjetno izdelovali vaški kovači, šele v poznem srednjem veku pa se je nožarstvo razvilo kot posebna dejavnost. Rezila so izdelali kovači, ki so jih prodali nožarjem, ti pa so jim dodali ročaje in nožnice. Večina nožev je bila izdelana s spajanjem plasti železa in jekla. Šele od 14. stoletja dalje na nožih zasledimo žige in oznake delavnic. Opazna časovna razlika obstaja med noži s trnastim nasadilom ter noži s ploščatim nastavkom, ki so se pojavili na začetku 14. stoletja. Na najdišču Stari grad pri Podbočju, na severnem vznožju Gorjancev, je bilo najdenih pet nožev, ki sodijo v starejšo skupino.¹⁴³

Na Starem gradu pri Podbočju je stala srednjeveška utrdba, ki je bila verjetno trdnjava kostanjeviških gospodov in je bila morda požgana v celjsko-habsburški fajdi leta 1440, zagotovo pa je bila opuščena do druge polovice 16. stoletja. Med najdbami prevladujejo ostanki keramike, nekaj pa je bilo tudi kovinskih predmetov, tako orodja kot konjeniške opreme – večina sodi v obdobje med 12. in 14. stoletjem. Med kovinskimi predmeti so sulična ost, puščična ost, dve trnasti ostrogi, brzdi in podkvi. Po številu izstopa kar 42 puščičnih osti; njihova proizvodnja je bila precej razširjena in ni bila vezana izključno na specializirane orožarje, zato bi se lahko v nekaterih primerih domnevalo da gre za domačo izdelavo. Preproste oblike so izdelovali kovači, izdelavo osti za posebne namene in z višjo kakovostjo pa so naročniki zaupali specializiranim obrtnikom. Italijanski viri med takšnimi specialisti navajajo predvsem orožarje z Balkana, in sicer iz Hrvaške, Ogrske in Romunije. Kovinsko gradivo med seboj zelo oddaljenih najdišč (območje srednje Evrope) kaže na obstoj precejšnjih podobnosti, kar je posledica razvejane mreže trgovskih povezav in distribucijskih središč ter prenašanja znanja.¹⁴⁴

Za obravnavo so precej pomembni tudi predmeti, najdeni v Ljubljani. Med njimi izstopajo meči, ki predstavljajo glavno skupino vseh najdenih srednje-

veških mečev na območju Slovenije – teh je skupaj 40. Že med meči, ki jih hrani Narodni muzej Slovenije, je bilo vsaj 20 od 27 najdenih v Ljubljani. Njihov izvor gre iskati v orožarskih delavnicah, kar lahko sklepamo na podlagi tehnoloških in tipoloških posebnosti, tudi znakov in okrasja. Precejšen del mečev sodi v visoki srednji vek, torej v 11. do 13. stoletje. Najverjetneje so bili uvoženi iz specializiranih orožarskih delavnic, a tega ne moremo zanesljivo potrditi. To je namreč mogoče zgolj v primerih, ko je na predmetu vtisnjen žig proizvajalca, kar pa je zelo redko; tudi če je oznaka še ohranjena, je običajno precej slabo razvidna ali pa je ne moremo povezati s točno določenim proizvajalcem.¹⁴⁵ Takšen je meč, najden v Ljubljani in datiran v 11. do 12., morda 13. stoletje, z znakom »RA«.¹⁴⁶ Meč, katerega kraj nastanka je določljiv, je bil najden v Ljubljani, datiran pa je v začetek 15. stoletja. Na podlagi simbolov, ki spominjajo na passauskega volka, je kot kraj izdelave določen Passau.¹⁴⁷ Poleg mečev je bilo v Ljubljani najdenih tudi nekaj predmetov konjeniške opreme, in sicer ostroga iz druge polovice 10. ali 11. stoletja ter podkvi iz 12. ali 13. stoletja.¹⁴⁸

Sklep

Metaluško znanje so v času pozne antike in zgodnjega srednjega veka posedovali tako staroselci kot novonaseljeni Slovani, čeprav organiziranega železarjenja, kot je obstajalo v rimski dobi, v zgodnjem srednjem veku ni bilo. Kjer je bilo v bližini nahajališče rude, je verjetno obstajalo primitivno, t. i. kmečko ali gozdno železarjenje, namenjeno zadovoljevanju lokalnih potreb, kar velja tako za staroselce kot Slovane. Nekoliko bolj organizirano železarjenje je bilo možno šele po ustalitvi novih naseljencev in razvoju družbe, na Koroškem verjetno za časa Karantanije, na Kranjskem pa morda od druge polovice 8. stoletja, ko se je vzpostavila kneževina Karniola. O domnevem obstoju talilnih peči in kovačij ni sledov, si pa lahko pri tem pomagamo s primerjavo z Veliko Moravsko, kjer sta železarska in kovaška obrt dosegli precej visoko stopnjo razvoja.

Ali je s pričetkom vzpostavljanja fevdalnega reda na tem območju prišlo tudi do napredka v železarstvu, je težko ugotoviti, na podlagi virov pa se zdi,

¹⁴³ Štular, *Mali grad*, str. 32–36, 56, 74–113, 147; Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*, str. 84.

¹⁴⁴ Guštin, Cunja, Predovnik, *Podbočje, Stari grad*, str. 10–11, 58–65; Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*, str. 93, 114.

¹⁴⁵ Nabergoj, *Habent sua fata*, str. 1–2; Bitenc, *Seznam*, str. 227–228, 234.

¹⁴⁶ Vuga, *Nekaj srednjeveških in novoveških najdb*, str. 21, 24.

¹⁴⁷ *Vitez, dama in zmaj*, str. 14–15.

¹⁴⁸ Bitenc, *Seznam*, str. 228–229.

Meč, Passau, začetek 15. stoletja, Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 4516 (foto: Tomaž Lauko).

da je predvsem organizacija v 12. stoletju počasi napredovala, kar kažejo omembe rudarskih mojstrov, varuhov rudnikov in najemniških odnosov pri izkoriščanju rudnih bogastev. Od 12. stoletja dalje je opazen prenos rudarskih pravic iz rok vladarja, vojvod in mejnih grofov v roke fevdalcev, v tem primeru predvsem cerkvenih institucij; še posebej velja izpostaviti benediktinski samostan v Admontu.¹⁴⁹ Nekateri samostani so od mejnih grofov in vojvod letno prejemali določeno količino železa, na območju današnje Slovenije samostana Žiže in Jurklošter.

Prvi obrat za taljenje rude na obravnavanem območju se morda omenja leta 931 v gornji Labotski dolini. Kasneje se obrati neposredno ne omenjajo več, njihov obstoj pa posredno izpričujejo omemba štirih mehov z začetka 13. stoletja, dajatve v železu, trgovina ter podelitve rudarskih pravic. Zaradi pomanjkanja virov je nemogoče določiti količino in stopnjo razvoja talilnih peči ter njihove razširjenosti. Le domnevamo lahko, da se je v drugi polovici 12. stoletja število obratov povečalo, na kar kaže večje število omemb rudarskih pravic in kmetije, na kateri so kopali in talili železovo rudo. Talilne peči so bile verjetno postavljene v bližini rudnikov ali kopišč. Na podlagi arheoloških raziskav lahko domnevamo, da

so bile v obravnavanem obdobju v uporabi pretežno jaškaste vetrne peči, v katere so zrak vpihovali z mehovi, ki jih je poganjala človeška sila. Domneva Hansa Pircheggerja kaže na možnost, da je do uporabe vodne sile pri taljenju železa na gornjem Štajerskem prišlo sredi 13. stoletja, česar pa še ne moremo potrditi, zato ostaja zgolj verjetna hipoteza.

Do 13. stoletja je bilo pridobivanje železa najbolj razvito na območju štajerskega Erzberga, na Koroškem pa je bilo v virih izpričano na območju Hüttenberga, v gornji Labotski dolini ter morda v bližini Brež in na levem bregu Drave v okolici naselja Ruda. O železarstvu na Kranjskem so zgovornejši arheološki viri, ki kažejo na razmeroma dobro razvito železarstvo v Gutenwertu že od 10. ali 11. stoletja dalje. Kljub temu, da pisni viri o tem molčijo, lahko na podlagi številnih rudnih nahajališč in splošne potrebe po železnih predmetih že za izdelavo kmetijskega orodja tudi na Kranjskem domnevamo obstoj pridobivanja železa in izdelovanja železnih izdelkov v vsaj zelo skromnem obsegu, za zadovoljevanje lokalnih potreb. V visokem srednjem veku se kot možna železarska območja poleg Gutenwerta kažejo Bohinj ter Lipniška in Selska dolina.

Izdelovanje železnih predmetov v kovaških delavnicah¹⁵⁰ se v virih posebej ne omenja, kljub temu pa lahko domnevamo, da so obstajale. Pomemben prostor delovanja kovačev so bili samostani. Na začetku druge polovice 12. stoletja se omenjajo kovači admontskega samostana. Poleg njih lahko domnevamo o obstoju kovačev na gradovih in v mestih ter vaških kovačev, čeprav jih v virih ne zasledimo, se pa omenjajo v kasnejših stoletjih.

Viri prav tako slabo osvetlujejo vprašanje, kdo so bili ljudje, ki so nabirali železovo rudo in iz nje pridobivali železo, ter kakšen je bil njihov družbeni in pravni položaj. Mnenje nekaterih starejših raziskovalcev je, da so bili to neke vrste »kmečki železarji«, katerih primarna dejavnost je bila kmetijstvo (verjetno predvsem živinoreja in gozdarstvo). Na to naj bi kazala tudi omemba hube, v bližini katere so kopali in verjetno tudi talili železovo rudo. Da je pri pomožnih delih, kot so podiranje dreves, kuhanje oglja ter nabiranje in kopanje rude, sodelovalo bližnje kmečko prebivalstvo, ne gre dvomiti, medtem ko je težje podobno sklepati o tistih, ki so opravljali dela, ki zahtevajo več specifičnega znanja, predvsem taljenje železa ter nadzor nad kopanjem in pripravo rude. Primarna dejavnost teh ljudi, t. i. rudarskih ali železarskih mojstrov, je bila, kljub temu da so verjetno bivali na hubah, železarstvo, kmetijstvo pa je bilo njihova dopolnilna dejavnost, ki so jo opravljali v času, ko peči niso obratovale, če so se s kmetijstvom sploh ukvarjali.

¹⁴⁹ Več o pravnih vidikih rudarjenja v tem obdobju glej: Zycha, *Das Recht*, str. 8–31. Po njegovem mnenju so si nemški kralji rudarske regale pričeli lastiti šele od 11. stoletja dalje.

¹⁵⁰ Kot je bilo predstavljeno že zgoraj, se kovaški obrati (*fabrica ferri*) omenjajo leta 1316 ob severnem vznožju Vzhodnih Alp, v bližini Hollensteina v Spodnji Avstriji.

Vsaj od sredine 12. stoletja so že obstajali posebni rudarski mojstri, ki so v virih omenjeni skupaj z družbeniki. Pojavljajo se v službi samostanov in drugih cerkvenih ustanov, v nekaterih primerih pa so imeli rudne jame v najemu. Kot najemniki rudnikov se pojavljajo tudi predstavniki posvetnega plemstva. O družbenem položaju mojstrov viri neposredno ne govorijo, je pa treba opozoriti na meščana Brež Konrada Schmelzerja, ki je med someščani užival razmeroma velik ugled.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIR

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246. Urbar urada Radovljica 1498.

OBJAVLJENI VIRI

- Agricola, Georgius: *De Re Metallica* (prev. Herbert Clark Hoover, Lou Henry Hoover). New York: Dover Publications, 1950.
- Bizjak, Matjaž: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 5. Urbarji briksenske škofije 1253–1464*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.
- Blaznik, Pavle: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Urbarji freisinske škofije*. Ljubljana: SAZU, 1963.
- Boretius, Alfred: *Capitularia regum Francorum I. Capitulare de villis. Monumenta Germaniae Historica*. Hannover: Impensis Bibliopoli Hahniani, 1883.
- Dopsch, Alfons: *Die Landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter*. Wien, Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1910.
- Gestrin, Ferdo: *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU, 1972.
- Herzberg-Fränkell, Sigismund: *Necrologia Germaniae. Dioecesis Salisburgensis. Monumenta Germaniae Historica*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1904.
- Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten I*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1896.
- Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten III*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1904.
- Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten IV*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1906.
- Kehr, Paul Fridolin: *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum. Die Urkunden des Ludwigs des Deutschen 829–876. Monumenta Germaniae Historica*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1934.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II*. Ljubljana: Leonova družba, 1906.

- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV*. Ljubljana: Leonova družba, 1920.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku V* (ur. Milko Kos). Ljubljana, Leonova družba, 1928.
- Monticcolo, Giovanni: *I Capitolari delle Arti Veneziane. Fonti per la storia d'Italia, 27*. Roma: Istituto Storico Italiano, 1905.
- Pferschy, Gerhard: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, Bd. IV*. Graz: Verlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1960–1967.
- Santifaller, Leo: *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845–1295*. Innsbruck: Wagner, 1929.
- Schroll, Beda: *Fontes rerum Austriacarum, II. Abteilung, 39. Band*. Wien: Druck von Adolf Holzhausen, 1876.
- Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain I*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1882.
- Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain II*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1887.
- Seville, Isidor of: *The Etymologies [Etymologiae]* (prev. Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghof). Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Teutsch, Georg Daniel in Friedrich Firnhaber: *Fontes Rerum Austriacarum. II. Abteilung, XV. Band, Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens: Erster Teil*. Wien: Hof- Staatsdruckerei, 1857.
- Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten V*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1956.
- Zahn, Joseph: *Fontes Rerum Austriacarum. II. Abteilung, XXXI. Band, Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich*. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1870.
- Zahn, Joseph: *Fontes Rerum Austriacarum. II. Abteilung, XXXVI. Band, Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich*. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1871.
- Zahn, Joseph: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, Bd. I*. Graz: Verlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1875.
- Zahn, Joseph: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, Bd. II*. Graz: Verlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1879.
- Zahn, Joseph: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, Bd. III*. Graz: Verlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1903.

SPLETNI VIR

<http://www.genealogia.okiem.pl/glossary/glossary.php?word=olbornik&dokladne=on> (15. 3. 2018)

LITERATURA

- Ankershofen, Gottlieb Freiherr von: Über die Bedeutung der im Jahre 1160 urkundlich erwähnten capella baptismalis auf den Berge Zossen in Kärnten. *Mittheilungen der kaiserl. königl. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 2, Wien, 1857.
- Baš, Franjo: Slovenska peč v Dnu nad Kropo. *Slovenska peč: vodnik po zgodovinskem plavžu v Dnu nad Kropo*. Ljubljana: Nova proizvodnja, 1954, str. 3–54.
- Bezljaj, France: *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 3. zvezek (ur. Marko Snoj in Metka Furlan). Ljubljana: Ljudska pravica, 1995.
- Bitenc, Polona in Timotej Knific: Zgodnjerednjeveški zakladi železnih predmetov z Gorjancev, Starega gradu nad Uncem in Ljubične nad Zbelovsko goro. *Arheološki vestnik* 66, 2015, str. 103–146.
- Bitenc, Polona: Seznam razstavljenih predmetov. *Srednjeveške zgodbe s stičišča svetov* (ur. Timotej Knific, Tomaž Nabergoj). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2016, str. 217–238.
- Bizjak, Matjaž: Grad kot središče zemljiškega gospodarstva (s posebnim ozirom na srednjeveško Kranjsko). *Kronika* 60, 2012, str. 433–442.
- Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospodarstvo 973–1803*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.
- Bradač, Fran: *Latinsko-slovenski slovar*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Cundrič, Ivo Janez: *Pozabljeno bohinjsko zlato*. Slovenj Gradec: Cerdonis, 2002.
- Dopsch, Alfons: *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. Vornehmlich in Deutschland. Zweiter Teil*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1962.
- Gestrin, Ferdo: Otok (Gutenwerth), zgodovinski oris. *Zgodovinski časopis* 26, 1972, str. 33–37.
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan). Ljubljana: DZS, 1980.
- Guštin, Mitja, Radovan Cunja in Katja Predovnik: *Podbočje, Stari grad*. Brežice: Posavski muzej; Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete; Krško: Skupščina občine, 1993.
- Haas-Trummer, Karin Erika: *Noreia. Von der fiktiven Keltensiedlung zum mittelalterlichen Adelssitz. Eine historische und archäologische Spurensuche bis 1600*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2007.
- Hančič, Damjan: Odnos Freisinga in Briksna do samostanov na njenem ozemlju. *Blaznikov zbornik: In memoriam Pavle Blaznik* (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana: ZRC SAZU, 2005, str. 139–146.
- Horvat, Milena: Iron furnaces from Sela pri Dobu near Ivančna Gorica (Slovenia). *Iron, Blacksmiths and Tools: Ancient European Crafts: Acts of the Instrumentum Conference at Podsreda (Slovenia) in April 1999* (ur. Michel Feugere, Mitja Guštin). Montagnac: M. Mergoil, 2000, str. 93–96.
- Jarc, Valentin: *Srednjeveške poti in železarstvo na Visoki Gorenjski*. Radovljica: samozaložba, 1999.
- Johannsen, Otto: *Geschichte des Eisens*. Düsseldorf: Verlag Stahleisen M. B. H., 1953.
- Kahl, Hans-Dietrich: *Der Staat der Karantanen: Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)*. Ljubljana: NMS, SAZU, 2002.
- Karo, Špela, Timotej Knific in Zoran Milić: Pokositreni železni predmeti z Gradišča nad Bašljem. *Argo* 44, 2001, str. 42–47.
- Karo, Špela: Die Typologie der frühmittelalterlichen Steinbügel aus slowenischen Fundorten. *Zbornik na počest Dariny Bialekovej* (ur. Gabriel Fusek). Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 2003, str. 165–173.
- Knific, Timotej in Tomaž Nabergoj: *Srednjeveške zgodbe s stičišča svetov*. Ljubljana: NMS, 2016.
- Knific, Timotej: Arheološko najdišče Gradišče nad Bašljem. *Preddvor v času in prostoru: zbornik občine Preddvor*. Preddvor: Občina, 1999, str. 55–67.
- Knific, Timotej: Ljubljana po naselitvi Slovanov. *Ljubljana: kulturna dediščina reke* (ur. Peter Turk). Ljubljana: NMS, 2009, str. 123–127.
- Korošec, Paola: *Zgodnjerednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov*. Ljubljana: SAZU, 1979.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in na slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2009.
- Kos, Milko: Naselitev Gorenjske v ranem srednjem veku. *Arheološki vestnik* 21–22, 1970–1971, str. 7–16.
- Kos, Milko: Slovanska naselitev na Koroškem. *Geografski vestnik* 8, 1932, str. 101–142.
- Kos, Milko: Slovenska osebna imena v »Liber confraternitatum Seccoviensis«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 10, 1913, str. 8–25.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.
- Kosi, Miha: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem: primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2009.
- Košta, Jiří in Jiří Hošek: *Early Medieval Swords from Mikulčice. Studien zum Burgwall von Mikulčice, Band X*. Brno: Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 2014.
- Kranzmayer, Eberhard: *Ortsnamenbuch von Kärnten, II. Teil*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1958.
- Le Goff, Jacques: *La civilisation de l'occident médiéval* [Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope] (prev. Dobrila Stošić). Beograd: Založba Jugoslavija, 1974.

- Lessiak, Primus: Die kärntnischen Stationsnamen. *Carinthia I* 112, 1922, str. 1–125.
- Logar, Tine: Dialektična podoba zgornje savske doline. *Slavistična revija* 5–7, 1954, str. 145–149.
- Mitterauer, Michael: Produktionsweise, Siedlungsstruktur und Sozialformen im österrichischen Montanwesen des Mittelalters und der frühen Neuzeit. *Österreichisches Montanwesen. Produktion, Verteilung, Sozialformen* (ur. Michael Mitterauer). Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1974, str. 234–315.
- Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969–1970.
- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*. Wien: Halm und Goldmann, 1909.
- Münchsdorfer, Friedrich: *Geschichte des Hüttenberger Erzberges*. Klagenfurt: Johann und Friedrich Leon, 1870.
- Münchsdorfer, Friedrich: *Geschichtliche Entwicklung des Roheisenproduktion in Kärnten*. Klagenfurt: Kärntner Buchdruckerei von Rudolf Bertschinger, 1873.
- Nabergoj, Tomaž: Habent sua fata gladii, habent sua fata arma! (prispevek k izrazju za orožje in bojno opremo v srednjeveških pisnih virih za slovenski prostor). *Kronika* 49, 2001, str. 1–22.
- Nabergoj, Tomaž: Ljubljana in njen dolgi srednji vek. *Ljubljana: kulturna dediščina reke* (ur. Peter Turk). Ljubljana: NMS, 2009, str. 114–118.
- Otok pri Dobravi: Arheološko odkrivanje: 1969–1979*. Ljubljana: NMS, 1979.
- Pflaum, Veronika: »Plavž svete Heme«. Livarna železa pri Nomenju v Bohinju. *Kronika* 64, 2016, str. 451–462.
- Pirchegger, Hans: *Das steierische Eisenwesen bis 1564. Mit einem Ueberblick über das Kärntner Eisenwesen*. Graz: Leykam, 1937.
- Pirchegger, Hans: *Geschichte der Steiermark. Bd. 1: bis 1282*. Graz, Wien, Leipzig: Leuschner & Lubensky, 1936.
- Pleiner, Radomir: *Iron in Archaeology: Early European Blacksmiths*. Praha: Archeologicky ustav AV ČR, 2006.
- Pleiner, Radomir: *Iron in Archaeology: the European Bloomery Smelters*. Praha: Archeologicky ustav AV ČR, 2000.
- Pleiner, Radomir: *Zaklady slovanskeho železarskeho hutnictví v českých zemích: vyvoj prime výroby železa z rud od dobi halštatske do 12. veku*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1958.
- Pleterski, Andrej: Sebenjski zaklad. *Arheološki vestnik* 38, 1987, str. 237–330.
- Predovnik, Katarina Katja in Tomaž Nabergoj: Arheološke raziskave obdobja po zgodnjem srednjem veku v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 61, 2010, str. 245–294.
- Predovnik, Katja: *Trdnjava Kostanjevica na Starem gradu nad Podbočjem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut FF, 2003.
- Rekar, Ciril: Slovenska peč v Kropi. *Slovenska peč: vodnik po zgodovinskem plavžu v Dnu nad Kropo*. Ljubljana: Nova proizvodnja, 1954, str. 55–95.
- Ruhri, Alois: Die Stadt Steyr als Zentralort der österreichischen Eisenverarbeitung in vorindustrieller Zeit. *Stadt und Eisen* (ur. Ferdinand Opll). Linz: Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1992, str. 141–158.
- Sagadin, Milan: *Ajdna nad Potoki*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, 1997.
- Sagadin, Milan: Zakladna najdba z Grdavovega hriba pri Radomljah. *Arheološki vestnik* 66, 2015, str. 47–78.
- Sapač, Igor: Grad Waldenberg – Pusti grad pri Radovljici. *Stavbnozgodovinski oris. Kronika* 64, 2016, str. 327–352.
- Schmid, Walther: *Norisches Eisen*. Wien: J. Springer, 1932.
- Schulze, Hans K.: *Vom Reich der Franken zur Land der Deutschen: Merowinger und Karolinger*. Berlin: Siedler, 1998.
- Snoj, Marko: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan, 2003.
- Stare, Vida: Izkopavali smo freisinški trg Gutenwert (Otok pri Dobravi). *Argo* 41, 1998, str. 42–56.
- Stare, Vida: Kovinski predmeti z jugovzhodnega dela naselja na Otoku pri Dobravi (Gutenwert). *Argo* 45, 2002, str. 18–43.
- Stepanek, Paul: »Eisen«-stadt Waidhofen: das Ende eines Mythos. *Stadt und Eisen* (ur. Ferdinand Opll). Linz: Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1992, str. 135–139.
- Strobel, Karl: Die Noreia-Frage. Neue Aspekte und Überlegungen zu einem alten Problem der historischen Geographie Kärntens. *Carinthia I* 193, 2003, str. 25–71.
- Šašel Kos, Marjeta: Noreja – nerešena uganka. *Arheo* 27, 2010, str. 81–90.
- Šašel, Jaroslav: Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr. *Opera selecta* (ur. Rajko Bratož, Marjeta Šašel-Kos). Ljubljana: NMS, 1992, str. 821–830.
- Šribar, Vinko in Vida Stare: *Srednjeveško naselje Otok pri Dobravi: arheološka pričevanja o nastajanju slovenskih mest: razstava v Narodnem muzeju Slovenije, Razstavišče Arkade*. Ljubljana: Narodni muzej, 1981.
- Šribar, Vinko: K poznavanju železarske dejavnosti na freisinški posesti v Sloveniji. *Loški razgledi* 23, Škofja Loka, 1977, str. 47–50.
- Šribar, Vinko: Obrtna dejavnost na Otoku pri Dobravi – freisinškem trgu Gutenwerth. *Loški razgledi* 19, Škofja Loka 1973, str. 58–74.
- Šribar, Vinko: Poročilo o arheološkem odkrivanju freisinškega trga Otok pri Dobravi (Gutenwerth). *Zgodovinski časopis* 26, 1972, str. 37–68.

- Štukl, Jože: Poznoantični depo s Puštala nad Trnjem. *Arheološki vestnik* 55, 2004, str. 415–427.
- Štular, Benjamin: *Mali grad: visokosrednjeveški grad v Kamniku*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2009.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vitez, dama in zmaj. *Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem. 2, katalog* (ur. Tomaž Lazar, Tomaž Nabergoj, Polona Bitenc). Ljubljana: NMS, 2013.
- Vuga, Davorin: Nekaj srednjeveških in novoveških najdb. *Zgodovinski časopis* 37, 1983, str. 21–29.
- Wichner, Jakob: *Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont von den ältesten Zeiten bis 1177*. Graz: Selbstverlag, 1874.
- Wiessner, Hermann: *Geschichte des Kärntner Bergbaues. I. Teil, Geschichte des Kärntner Edelmetallbergbaues*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1950.
- Wiessner, Hermann: *Geschichte des Kärntner Bergbaues. II. Teil, Geschichte des Kärntner Buntmetallbergbaues mit besonderer Berücksichtigung des Blei- und Zinkbergbaues*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1951.
- Wiessner, Hermann: *Geschichte des Kärntner Bergbaues. III. Teil, Kärntner Eisen*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1953.
- Zycha, Adolf: *Das Recht des ältesten deutschen Bergbaues bis ins 13. Jahrhundert*. Berlin: Verlag von Franz Vahlen, 1899.

S U M M A R Y

History of Ironmaking in the Eastern Alps from the End of the Roman Rule to the Thirteenth Century

The collapse of the Roman rule in the Eastern Alps most likely delivered a heavy blow to organized forms of mining and iron making. Although the hoard finds of iron objects testify to the rather high value of iron in the Early Middle Ages, the degree to which Slavic settlers exploited mineral resources is difficult to determine. Written sources contain no mention of mining up to the ninth century and archaeological sources point to the probable existence of at least limited excavations of iron ore and the production of iron objects to satisfy local demands. An interesting comparison is provided by extensive research that was conducted in Moravia and proved the existence of well-developed ironmaking and forging in Great Moravia (the ninth century).

The first records of ironmaking and mining rights appear no earlier than in the first half of the tenth century, making it difficult to determine whether the advent of feudalism also prompted changes in the conditions of iron making. An organization seems to have taken shape within a span of a few centuries which first appeared in written sources in the twelfth century, when mentions are also made of mining masters, mine guards, as well as numerous grants of mining rights, mostly to monasteries. The monasteries of Žiče and Jurklošter obtained a certain annual amount of iron from the Styrian dukes. In the twelfth century, charters contain the first – and still rare – mentions of blacksmiths as witnesses. Although the social status of iron and mining masters is not directly revealed in the sources, there is a revealing case of a town-dweller of Breže (Friesach), Konrad Schmelzer, who enjoyed a relatively high reputation among his fellow townsmen as a (probable) descendant of the iron master (smelter).

Metallurgical technology in that period was most probably poorly developed. The evidence points to the existence of shaft furnaces, which yielded lumps of iron weighing a few kilograms. The use of what were most likely still man-powered bellows in the iron smelting process is confirmed by a written source that dates to the beginning of the thirteenth century. A major technological breakthrough probably occurred in Upper Styria in the mid-thirteenth century.

During the High Middle Ages, ironmaking in the Eastern Alps was most widespread around Erzberg in Styria; in Carinthia, where mentions of silver ore extractions are more common, the evidence confirms the existence of mines in the wider area of Hüttenberg, in the vicinity of Breže, on the left bank of the Drava River south-east of Velikovec (Völkermarkt), and in the upper Lavant Valley. The first mention of ironmaking in the territory of present-day Slovenia dates back to no earlier than the end of the thirteenth century. In the area of the medieval market town Gutenwert, the archaeological evidence confirms the existence of ironmaking and forging in the high Middle Ages. The archaeological research has not led to a significant improvement in the knowledge about ironmaking in the period concerned, even though the finds of iron objects point to a highly probable existence of iron production for local purposes. Such production may have existed near major ore deposits, in areas which, according to archaeological evidence, were settled no later than the High Middle Ages and had a developed iron production by the Late Middle Ages. Local iron production centres in the territory of present-day Slovenia may be assumed above all to have existed in the areas of Jelovica (around Nomenj in Bohinj, the Selca Valley, and the Lipnica Valley, including Kropa).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 316.343-058.12(497.432)"653"

Prejeto: 24. 1. 2018

Jernej Kotar

dr., kustos, Narodni muzej Slovenije, Prešernova 20, SI-1000 Ljubljana,
E-pošta: Jernej.Kotar@nms.si

Apfalterjerji na Gamberku

IZVLEČEK

Prispevek obravnava približno polstoletno obdobje, v katerem so člani rodbine Apfalterjer opravljali službo dežel-noknežjih oskrbnikov gospostva Gamberk. V tem času je vodilna vloga pripadala jeterbenski liniji Apfalterjerjev, ki se je predvsem na račun zvestobe deželnemu knezu, kralju in cesarju Frideriku V. (III.), močno okrepila. Po pridobitvi gospostva Lebek v fevd se je od nje odcepila gambersko-lebeška stranska veja rodu, ki je doživela viden vzpon, a je po moški strani izumrla že v drugi generaciji. Razmeroma dobra obranjenost virov odstira vpogled v življenje gospo-ščinjskih oskrbnikov in delovanje poznosrednjeveškega gospostva, omogoča pa tudi razumevanje posledic dogodkov in procesov širšega pomena v tem lokalnem okolju.

KLJUČNE BESEDE

Apfalterjer, Gamberk, Lebek, Friderik III., plemstvo, srednji vek, Kranjska

ABSTRACT

THE APFALTERER FAMILY AT GAMBERK CASTLE

The article outlines the nearly fifty-year period during which the members of the Apfalterer family served as stew-ards of the Gamberk seignior on behalf of the territorial prince. At that time, the Jeterbenk branch held the primacy in the Apfalterer family, whose loyalty to the territorial prince, king and emperor Frederick V (III) enabled them to become influential powerbrokers. After being enfeoffed the Lebek seignior, the Gamberk-Lebek side branch broke off and made a significant yet short-lived rise as its male line died out already in the second generation. Relatively well preserved sources provide an insight into the lives of seigniorial stewards and the operations of a late medieval seignior, as well as enable us to understand the aftermath of the events and processes that were of wider significance for this local environment.

KEY WORDS

Apfalterer, Gamberk (Gallenberg), Lebek (Liebeck), Frederick III, nobility, Middle Ages, Carniola

Uvod

Kljub temu da so Apfaltrerji spadali med najstarejše plemiške rodbine na nekdanjem Kranjskem in so v svoji skoraj sedemstoletni zgodovini v slovenskem prostoru pustili neizbrisen pečat, jim zgodovinarji do sedaj ni namenilo veliko pozornosti. Pomanjkanje zanimanja se kaže v tem, da še vedno ni na voljo temeljite raziskave, v kateri bi se bilo mogoče na enem mestu poučiti o nadvse zanimivi poti, ki jo je rod prehodil od prve znane omembe v virih leta 1268¹ do zatona ob koncu druge svetovne vojne. Pričujoči članek vrzeli ne more zapolniti, lahko pa prispeva k boljšemu razumevanju obdobja, v katerem je prišlo do opaznega vzpona rodbine. Pomembno vlogo pri tem je odigrala pridobitev oskrbnitstva gospostva Gamberk, ki je nekaj manj kot petdeset let ostalo v rokah tedaj na novo osnovane stranske veje Apfaltrerjev. Razdobje njihovega službovanja na tem vzhodnogorenjskem gradu se skoraj povsem ujema z obdobjem vladavine deželnega kneza Friderika V. (III.) (1435–1493). V iztekajočem se poznem srednjem veku je bila na Kranjskem prava redkost, da se je neka rodbina tako dolgo obdržala na mestu oskrbnika deželnoknežjega gospostva in da se je služba nemoteno prenašala med člani družine. V času, ko so Apfaltrerji v imenu vladarja upravljali in varovali pomembno gospostvo ob vzhodni deželni meji, so velik del slovenskega ozemlja pretresali vojaški spopadi in z njimi povezana pustošenja, ki se jim ni mogel izogniti niti Gamberk s svojo okolico. Razmeroma dobra ohranjenost virov odstira vpogled v življenje gosposočinskih oskrbnikov, omogoča pa tudi razumevanje posledic dogodkov in procesov širšega pomena v tem lokalnem okolju.

Vzpon jeterbenške veje Apfaltrerjev

Razvoj rodbine Apfaltrer je vse od njenih začetkov do konca 14. stoletja še vedno zavil v tančico skrivnosti. V tem obdobju se je rod počasi uveljavljal med deželnim plemstvom na Kranjskem, a je njegov postopen vzpon zaradi skromne ohranjenosti virov zaenkrat poznan le v grobih obrisih. Najpozneje v drugi polovici 14. stoletja se je rodbina razcepila v dve glavni veji. Na čelu prve, ki je imela sedež na gradu Roje (nem. *Apfaltrer, Roy*) nad Šmartnim pri Litiji, je bil Janez II., drugo, verjetno s središčem na tedaj že davno porušenem gradu Jeterbenk pri Medvodah, pa je vodil Andrej I.² Medtem ko je bila rojska veja še

večji del 15. stoletja precej nepomembna, je jeterbenška doživela velik vzpon, njeni pripadniki pa so stopili v službo več gospodov. Temelje njenega uspeha je položil Andrej I., ki je poleg Jeterbenka posedoval še stolp Pakenštajn pri Šmartnem ob Paki, leta 1408 pa je izpričan kot oskrbnik freisinskega loškega gospostva.³ V zakonu z Margareto, hčerjo Henrika Galla iz Podpeči (nem. *Gallenstein*) in Elizabete Kozjakar, so se mu rodili trije poznani otroci, in sicer Henrik II., Jurij I. in Konrad II.⁴ Andrej je umrl najpozneje v drugi polovici leta 1416, po njegovi smrti pa so sinovi sklenili delilno pogodbo in si razdelili dediščino.⁵ Vsi trije bratje, od katerih sta bila mlajša morda še mladoletna, se v znanih virih prvokrat pojavijo decembra 1416.⁶ V naslednjih letih je vodilna vloga v družini pripadala najstarejšemu med njimi, Henriku II. Sprva je bil celjski vazal, leta 1420 se omenja kot krški oskrbnik v Podčetrtku, v letih 1429–1433/1434 pa je opravljal službo najprej celjskega in nato habsburškega glavarja v Kostanjevici.⁷ Tragična smrt ga je doletela ravno na vrhuncu kariere leta 1433 ali 1434, ko so ga v Celju umorili pristaši celjskih grofov, zaradi česar so se močno zaostriili odnosi med njegovima bratoma in Celjskimi.⁸ Poročen je bil s Kunigundo,

prvi grajski objekti, ki jih je mogoče povezati s posebno vejo rodbine in jo imenovati po njih (HTK, str. 385–387). Janez II. se v poznanih virih prvič omenja novembra 1389, umrl pa je verjetno okrog leta 1425 (ARS, AS 309, A/3, Apfaltrer Krištof: zapuščinski inventar (1568 VIII 16), str. 13; gl. HTK, str. 18–19; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 290).

³ ARS, AS 1063, ZL, št. 5364, 1408 XI 11, s. l.; št. 4429, 1416 XII 15, s. l. (napačna datacija; pravilno XII 13); GZL III/39 in 41.

⁴ ARS, AS 1063, ZL, št. 5748, 1437 IV 7, s. l.; TKL I, str. 298–300, št. 228; Peskar, Erbežnik, Gotske freske, str. 432–433. O Elizabetinem poreklu posredno govori listina, v kateri Alhajda, sestra Rutliba Kozjakarja in žena Eberharda Podlogarja, Henrika Galla imenuje svojega svaka (TKL I, str. 300–301, št. 229).

⁵ ARS, AS 1063, ZL, št. 4429, 1416 XII 15, s. l. (napačna datacija; pravilno XII 13). V listini se omenja delilna pogodba (*tail brief*), ki je bila sklenjena pred 13. decembrom 1416, vendar se verjetno ni ohranila.

⁶ Prav tam. Na mladoletnost mlajših dveh bratov kaže to, da ob izstavitvi listine nista imela lastnega pečata. V njunem imenu sta jo overovala sorodnika Jurij Guštanjski, tedanji deželni upravitelj na Kranjskem, in Erhard Gall iz Podpeči (Gallenstein) (glede Erhardovega porekla prim. DOZA, Urkunden, št. 2861, 1408 VIII 20, s. l.).

⁷ Prav tam; ARS, AS 1063, ZL, št. 4436, 1420 VII 3, s. l.; št. 5583, 1429 III 23, s. l.; HHSStA Wien, SbgE, AUR 1423–1448, 1422 X 18, Čakovec; Bidermann, Carniolica, str. 24, št. I (napačna datacija, pravilno 1433) in II. Celjski so leta 1431 Kostanjevico vrnili Habsburžanom (Chmel, *Materialien I/2*, str. 25, št. IV; prim. Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 233, gl. tudi op. 4; Štih, Celjski grofje, str. 241, op. 113; Bizjak, *Srednjeveške računske knjige 1*, str. 31–32).

⁸ Chmel, *Materialien I*, str. 34, št. 141; Chmel, *Materialien I/2*, str. 7–8, št. 220; Otorepec, Seznam »deželnih sovražnikov«, str. 332 in 338. V znanih virih se Henrik za časa življenja zadnjokrat omenja septembra 1433, novembra 1434 pa je službo glavarja oziroma oskrbnika v Kostanjevici že opravljal njegov brat Jurij (Bidermann, Carniolica, str. 24, št. I (napačna datacija, pravilno 1433) in II; Kovač, Beiträge zur Geschichte Krains I, str. 165).

¹ URBKr II, str. 294, št. 382. Veliko raziskovalcev začetke Apfaltrerjev ob sklicevanju na Valvasorja postavlja v leto 1165, ko naj bi se viteškega turnirja v Zürichu, ki ga v resnici ni bilo, med drugimi udeležil tudi Janez Apfaltrer (npr. Smole, *Kranjska plemiška rodbina*, str. 24; gl. Kos, *Turnirska knjiga*, str. 80).

² Stari in Novi Jeterbenk ter stolp *Neboyz* oziroma *Newoyse* so bili že leta 1344 porušeni. Kdaj in na kakšen način so ta tri gradišča pridobili Apfaltrerji, ni znano, so pa to zaenkrat

hčerjo Konrada Deckerja, zapustil pa je verjetno le mladoletnega sina Volfganga.⁹ Po Henrikovi smrti je primat v družini in skrbništvo nad še ne polnoletnim nečakom prevzel Jurij I., ki velja za najznamenitejšega pripadnika rodbine v 15. stoletju.¹⁰ Vzpon njegove kariere se je pričel v začetku tridesetih let z aktivno vključitvijo v deželno knežjo službo. Julija 1433 je v imenu deželnega kneza skupaj s kranjskim deželnim vicedomom od Šteberskih prevzel gospostvo Gamberk in verjetno takoj zasedel mesto tamkajšnjega oskrbnika, v letih 1434–1440 je opravljal službo glavarja oziroma oskrbnika v Kostanjevici, leta 1436 pa je vojvodo Friderika V. spremljal na romanju v Sveto deželo, kjer je skupaj z njim prejel viteški udarec in postal vitez Božjega groba.¹¹ V habsburško-celjski fajdi se je boril na strani vladarja in se proslavil kot poveljnik obrambe Ljubljane, ki so jo pozno spomlad 1442 neuspešno oblegale združene čete Celjskih in vojvode Albrehta VI.¹² Leta 1443 je kralj Friderik III. do poplačila dolgov Juriju predal v oskrbnništvo grad Svibno z vsemi pritiklinami, njegovi potomci pa so ga v zastavi obdržali do aprila 1458, a je njegov sin Ludvik januarja 1465 znova izpričan kot tamkajšnji oskrbnik.¹³ Sredi štiridesetih let se je zblížal s Celjskimi in postal dvorni mojster grofa Friderika II. ter tako stopil v službo človeka, ki ga je še pred manj kot desetletjem obtoževal vpletenosti v bratov umor.¹⁴ V začetku druge polovice 15. stoletja je za Apfaltrerje nastopilo zelo težko obdobje. Iz še ne povsem pojasnenih razlogov je Jurij s sinovoma in nečakom padel v ujetništvo Jošta Soteškega starejšega (Helfenberga), v katerem je pred letom 1457 umrl.¹⁵ V zakonu s Si-

guno Weißpriach je imel vsaj tri otroke, in sicer sinova Henrika III. in Ludvika ter hčer Siguno.¹⁶

Za obravnavano vprašanje je najpomembnejša življenjska pot najmlajšega od treh bratov, Konrada II. Za prvo desetletje po njegovi najzgodnejši znani omembi v virih o njem ni skoraj nobenih zanesljivih podatkov, je pa naveden v seznamu Kranjcev iz let 1421–1422.¹⁷ To obdobje je kot mlad in neizkušen plemič preživel v senci starejših dveh bratov, proti koncu dvajsetih let 15. stoletja pa je deloval že povsem samostojno. Julija 1427 mu je sorodnik Nikolaj Šteberski za posojenih 500 dukatov zastavil trinajst hub v loškem deželskem sodišču.¹⁸ Razmeroma visok znesek posojila priča o Konradovi določeni finančni moči. V zakonu z Ano, hčerjo Hermana Turnskega in Kunigunde, sta se mu rodila dva znana otroka, in sicer sin Andrej II. in hči Kunigunda.¹⁹ Pri izbiri imen sta upoštevala plemiško navado in sta sina poimenovala po njegovem dedu z očetove strani, hčer pa po babici z matrine strani. Ana je imela starejši sestri Dorotejo, poročeno z Ruprehtom Hollenegerjem, in Wenndlein, poročeno z Janezom Wernburgerjem.²⁰

Od prevzema oskrbnništva gospostva Gamberk do smrti Konrada II.

Gospostvo Gamberk je v roke Apfaltrerjev verjetno prišlo poleti 1433, ko sta prezadolžena brata Nikolaj in Vigul Šteberska grad z vsem pripadajočim in deželskim sodiščem prodala vojvodi Frideriku V. Izročila sta ga kranjskemu deželnemu vicedomu Martinu Črnomaljskemu in Juriju Apfaltrerju, slednji pa je morda takoj po prevzemu zasedel mesto deželno-knežjega oskrbnika.²¹ Ali je pri podelitvi oskrbnništva določeno vlogo igralo njegovo sorodstvo z Nikolajem Šteberskim, ni znano, sta pa družini v drugi četrtini 15. stoletja gojili tesne stike.²² Šteberski so bili že vse

⁹ HHSa Wien, SbgE, AUR 1423–1448, 1423 VIII 29, Celje; 1446 VIII 11, s. l.; Wiessner, *Gurker Urbare*, str. 408, št. 337.

¹⁰ HHSa Wien, SbgE, AUR 1423–1448, 1446 VIII 11, s. l.

¹¹ ARS, AS 1063, ZL, št. 4872, 1440 V 31, s. l.; št. 6011, 1440 VII 21, s. l.; Göth, *Urkunden-Regesten*, str. 181, št. 409 in 411; Kovač, *Beiträge zur Geschichte Krains I*, str. 165; Bizjak, *Srednjeveške računske knjige 1*, str. 73, 75, 78, 85, 86 in 87; Chmel, *Materialien I/2*, str. 7–8, št. 220; Dimitz, *Die Edlinger*, str. 15–16; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 129; Chmel, *Geschichte Kaiser Friedrichs IV/1*, str. 279–280.

¹² Kronos, *Die Freien von Saneck II*, str. 89. Napadalcii so zavzeli in porušili stolp v predmestju Ljubljane, imenovan tudi Apfaltrerjev Turn, ki je bil tedaj v posesti Jurija Apfaltrerja (prim. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 352).

¹³ Willich, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 132, št. 134; Lichnowsky, *Geschichte des Hauses Habsburg VIII*, str. DXVI, št. 712b; Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 29–30, št. 230 in str. 30, št. 231; Kemper, Volčjak, Armgart, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 108–109, št. 137. Oktobra 1466 je cesar Friderik III. prek kranjskega deželnega vicedoma grad Svibno z vsem pripadajočim za 3.400 gld. rešil iz zastave, s čimer se je verjetno končalo obdobje Ludvikovega službovanja. Štiri leta pozneje se kot tamkajšnji oskrbnik že omenja Peter Obračan (Chmel, *Regesta II*, str. 482, št. 4712 in str. 584, št. 6007).

¹⁴ HHSa Wien, SbgE, AUR 1423–1448, 1446 III 27, Celje; 1446 V 20, Celje; 1446 VII 5, Celje; HKA, *Urkunden*, 1450 II 13, Celje; ARS, AS 1063, ZL, št. 5606, 1450 VI 1, Celje; Kronos, *Die Freien von Saneck II*, str. 89; Chmel, *Materialien I/2*, str. 7–8, št. 220.

¹⁵ Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 135–137, št. I; Orožen, *Das Bisthum VI*, str. 56–64.

¹⁶ ARS, AS 1063, ZL, št. 834, 1481 VI 12, s. l.; HHSa Wien, SbgE, AUR 1423–1448, 1446 V 20, Celje; HHSa Wien, Hs. W 724. Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469, fol. 246; *Die Matritel*, str. 8; Starzer, *Die landesfürstlichen Lehen*, str. 135, št. 9 in str. 136, št. 14; Orožen, *Das Bisthum VI*, str. 58–59; Wißgrill, *Schauplatz I*, str. 140–141 (večina navedenih podatkov je napačnih).

¹⁷ Nared, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 331–332 (Priloga 2). Seznam je nastal ob sklicu (pregledu) deželne plemiške vojske (gl. str. 316).

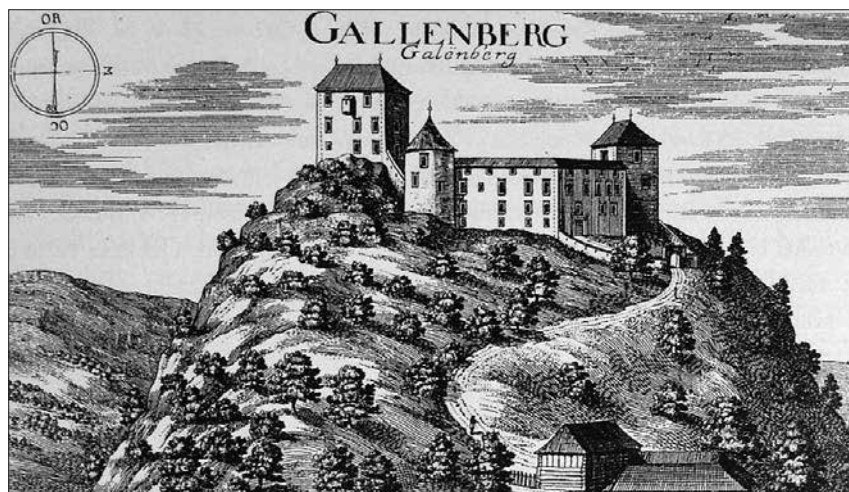
¹⁸ ARS, AS 1063, ZL, št. 6679, 1427 VII 19, s. l. Nikolaj Šteberski Konrada Apfaltrerja v listini imenuje *meinen lieben oheim*, kar je navadno oznaka za starejšega krvnega sorodnika (Preinfalk, *Rodbina*, str. 365).

¹⁹ ARS, AS 1063, ZL, št. 517, 1434 V 22, s. l.; HHSa Wien, AUR, 1465 I 21, Dunajsko Novo mesto; Koblar, *Drobtinice*, str. 82–83. Herman Turnski je leta 1405 izpričan kot celjski gradiščan v Krškem (NŠAL, *Listine*, št. 244, 1405 III 25, s. l.).

²⁰ ARS, AS 1063, ZL, št. 517, 1434 V 22, s. l.

²¹ Göth, *Urkunden-Regesten*, str. 181, št. 409 in 411; Dimitz, *Die Edlinger*, str. 15–16.

²² HHSa Wien, Hs. W 724, Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469, fol. 252; Pokorn, *Regesti listin*, str. 213. Stikom in morda celo sorodstvu med Apfal-

Grad Gamberk na Valvasorjevi upodobitvi (*Valvasor, Topographia*, št. 49).

od druge polovice 14. stoletja do vratu v dolgovi, kar je povzročilo njihov postopen zaton.²³ Od gospodarskega propadanja nekdanj ugledne rodbine so imeli Apfalterrji velike koristi. Najprej je Konrad julija 1427 dobil v zastavo trinajst hub v okolici Loža, po letu 1433 so opravljali službo deželnoknežjih oskrbnikov na Gamberku, v njihove roke pa je padel tudi Lebek. Obe gospodstvi so imeli Šteberski od druge polovice 14. stoletja v fevdu od Habsburžanov.²⁴ Jurijevo službovanje na Gamberku je verjetno trajalo le nekaj mesecev, saj je po umoru brata Henrika postal njegov naslednik na mestu glavarja in oskrbnika v Kostanjevici, službo gamberskega oskrbnika pa je odstopil bratu Konradu.²⁵ Ta je na tem gradu osnoval eno od središč nove stranske veje rodbine, ki se je na njem obdržala vse do izumrtja v moški liniji v naslednji generaciji.

Sredi tridesetih let 15. stoletja so napetosti med deželnim knezom Friderikom V. in Celjskimi vse bolj naraščale. V teh razmerah, v katerih je prišlo do očitne polarizacije plemstva na Kranjskem, je Konrad veljal za zvestega privrženca mladega vojvode. Na njegovo politično usmeritev je nedvomno vplival Henrikov umor, ki so ga zagrešili pristaši Celjskih grofov, zaradi česar se je še tesneje zblížal z deželnoknežjim taborom. Konrad je bil ambiciozen plemič

in se ni omejeval samo na služenje habsburškemu vladarju, ampak je, tako kot že njegov oče, možnost dodatnega udejstvovanja in zaslužka iskal tudi pri freisinskem škofu.²⁶ Slednji ga je vzel v službo in mu zaupal upravljanje gospodstva Klevevž, iz virov pa je mogoče ugotoviti, da je to funkcijo opravljal vsaj v letih 1437–1438.²⁷ O Konradovem kratkotrajnem službovanju na Dolenjskem je zelo malo znanega. Omembe vreden je le podatek, da je junija 1438 v Rimu dobil dovoljenje za maševanje na portatilu.²⁸ Sočasno upravljanje dveh gospodstev mu je prineslo precejšnje finančne koristi. Kot oskrbnik na Gamberku je letno prejemal 90 mark šilingov (m š), za službovanje na Klevevžu pa 84 m š. Primerjava z drugimi gospodstvi pokaže, da sta bili Konradovi plači precej visoki in sta skupaj znašali celo nekoliko več od plače freisinskega loškega oskrbnika (165 m š), ki je med nosilci te funkcije po zaslužku stal na prvem mestu.²⁹ Zdi se verjetno, da je za potrebe nemotene upravljanja na enem od gradov postavil namestnika, čeprav v znanih virih ni izpričan.

Ob izbruhu habsburško-celjske faje je bil Konrad zadolžen za varovanje dveh pomembnih gospodstev. Kot oskrbnik na Gamberku je zaradi zvestobe vojvodi Frideriku V. ter že nekaj let trajajočih sporov med Apfalterrji in Celjskimi kmalu postal tarča napadov. Gamberško gospodstvo je veliko škodo utrpelo

trerji in Šteberskimi je mogoče slediti vsaj v zadnjo četrtino 14. stoletja (RG I, št. 01448).

²³ Šumrada, *Šteberski*, str. 51–52 in 54–55; Bizjak, *Ratio facta est*, str. 130–131.

²⁴ ARS, AS 1063, ZL, št. 6679, 1427 VII 19, s. 1.; št. 834, 1481 VI 12, s. 1. (prepis listine z dne 1469 III 5, s. 1.); Kemper, Volčjak, *Armngart, Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 108–109, št. 137; Bizjak, *Ratio facta est*, str. 130–131; Šumrada, *Šteberski*, str. 53; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 183. Namesto današnjega uradnega imena Ljubek je uporabljena starejša oblika Lebek, ker je v vsakdanji rabi in tudi v literaturi precej bolj uveljavljena.

²⁵ V znanih virih se kot oskrbnik v Kostanjevici prvič omenja 19. novembra 1434 (Kovač, *Beiträge zur Geschichte Krains I*, str. 165).

²⁶ Konradov oče Andrej I. je kot oskrbnik freisinskega loškega gospodstva izpričan novembra 1408 (ARS, AS 1063, ZL, št. 5364, 1408 XI 11, s. 1.).

²⁷ Blaznik, *Urbarji freisinske škofije*, str. 282–283; Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 209. O nalogah in pristojnostih klevevškega oskrbnika oziroma gradiščana gl. Blaznik, *Urbarji freisinske škofije*, str. 72–73.

²⁸ RG V, št. 01036; Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 209. Portatil je mali prenosni oltar, ponavadi kamnita plošča, vdelana v oltarno menzo (Lavrič, *Vizitacije ljubljanske škofije*, str. 105).

²⁹ Bizjak, *Ratio facta est*, str. 107 (preglednica); Bizjak, *Srednjeveške računske knjige 1*, str. 107, 138, 143 in 148.

v letih 1442 in 1443, ko podložniki zaradi ropanja in požiganja niso zmogli v celoti poravnati svojih obveznosti v denarju in žitu. Novoizvoljeni in pred kratkim okronani kralj Friderik III. je pokazal razumevanje za nastale razmere in je Konradu pri polaganju obračuna odštel velik del izpadlih dajatev.³⁰ V habsburško-celjski fajdi je jeterbenska veja Apfaltrerjev plačala precej visoko ceno. Poleg opustošenja gamberskega in kostanjeviškega gospostva so združene čete Celjskih in vojvode Albrehta VI. po neuspešnem obleganju Ljubljane pozno spomladi 1442 zavzele in porušile stolp v njenem predmestju, imenovan tudi Apfaltrerjev Turn, ki je bil tedaj v posesti poveljnika obrambe mesta in kostanjeviškega glavarja oziroma oskrbnika, Jurija Apfaltrerja, nasilna odtujitev pa je morda ravno takrat doletela gradišča na Jeterbenku pri Medvodah.³¹ Konrad je tudi po koncu bojev pri kralju Frideriku III. užival zaupanje in je še naprej ostal oskrbnik na Gamberku. Prva naloga, s katero se je moral tedaj spoprijeti, je bila zagotovo obnova opustošenega gospostva.

Še preden je avgusta 1443 prišlo do sklenitve miru med Friderikom III. in Celjskimi,³² sta se brata Jurij in Konrad zgodaj spomladi tega leta odpravila v Dunajsko Novo mesto, kjer je bil tedaj nastanjen kraljevi dvor. Konec bojev med glavnima rivaloma je odprl možnosti tudi za poravnavo sporov med njuni privrženci. Apfaltrerja sta tedaj sklenila mir s Friderikom Rattom mlajšim, čigar pokojni oče³³ naj bi bil vpleten v umor njunega brata Henrika. Z listino, izstavljeno 10. aprila 1443, sta sprti strani določili, da se nemudoma prekinejo vse sovražnosti in izpustijo vsi ujetniki. Nadalje je bilo med drugim dogovorjeno, da Ratt ni smel več ščititi krivcev za Henrikov umor in nuditi pomoči nasprotnikom Apfaltrerjev, o sklenjenem miru pa je moral obvestiti Janeza Schrabasa. V spor je bil posredno vpleten tudi freisinški škof Nikodem, saj naj bi po Rattovem prepričanju podpiral Apfaltrerja.³⁴ Jurij je pot v Dunajsko Novo mesto

izkoristil še za poravnavo s kraljem, ki mu je zaradi služenja v habsburško-celjski fajdi dolgoval 2.000 goldinarjev (gld.), za kar mu je do poplačila dolga v oskrbništvu predal grad Svibno z vsem pripadajočim.³⁵ Kljub sklenjenemu sporazumu s Friderikom Rattom mlajšim se spor še vedno ni polegel in je v drugi polovici štiridesetih let 15. stoletja precej zaposloval Apfaltrere. Jurij, Konrad in njun nečak Volfgang so namreč od salzburskega nadškofa terjali povračilo škode v višini 6.000 funtov pfenigov, ki naj bi jim jo z ropanjem, požiganjem, napadanjem, uboji ter zavzetjem in porušenjem gradu Sicherstein povzročil Friderik Ratt starejši skupaj s pomagači s salzburskih gradov Brežice, Sevnica in Pišce. Za rabsodnika sta sprti strani izbrali Jurijevega svaka Ulrika Weißpriacha, dvornega mojstra na Tirolskem, čigar rabsodba iz oktobra 1446 za Apfaltrere ni bila ugodna, saj je bilo ugotovljeno, da je bil Ratt neposlušen salzburski oskrbnik v Pišecah in da se je v boje z Jurijem zapletel v lastnem imenu in brez nadškofove vednosti. Slednji zato ni bil dolžan povrniti zahtevane škode, kar je pri tožnikih sprožilo nezadovoljstvo in zavračanje rabsodbe. Spor se je tako vlekel naprej, nato pa se je vanj vmešal kralj in si prizadeval za poravnavo med sprtima stranema. Julija 1448 je grof Friderik Celjski izrekel novo rabsodbo, ki v vsebinskem smislu ni odstopala od Weißpriachove, s čimer se je dolgoletni konflikt dokončno zaključil, Apfaltrerji pa so iz njega izšli kot poraženci.³⁶

Pomemben mejnik v razvoju rodbine je bila pridobitev Lebeka pri Vačah. Čeprav točen čas ni znan, je do nje prišlo najpozneje v začetku leta 1444, ko je bil kralj Friderik III. na Kranjskem, kjer je med drugim urejal fevdne zadeve.³⁷ Konrad se je tedaj odpravil v Ljubljano in se tam zagotovo udeležil dednega poklona ter vladarju poročal o opustošenosti gamberskega gospostva, ta pa mu je ob tej priložnosti

kot Friderik Ratt starejši je veljal za »deželnega sovražnika« (Otošec, Seznam »deželnih sovražnikov«, str. 334–335, gl. op. 32; Južnič, Kostel, str. 306).

³⁵ Willich, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 132, št. 134.

³⁶ HHStA Wien, SbgE, AUR 1423–1448, 1446 III 27, Celje; 1446 V 20, Celje; 1446 VII 5, Celje; 1446 VIII 11, s. l.; 1446 VIII 20, s. l.; 1446 X 8, Sachsenburg; 1446 (?) (1); 1446 (?) (2); 1446 (?) (3); 1447 I 27, Ljubljana; 1447 II 14, s. l.; 1447 III 28, Gradec; 1447 VII 24, Dunaj; 1447 IX 24, Dunaj; 1447 XI 12, Dunaj; 1448 I 27, Dunaj; 1448 VII 7, Krapina. Grad Sicherstein je zaradi izkazane zvestobe Apfaltrerjem podelil kralj Friderik III., kdaj se je to zgodilo, pa ni jasno. To ne dvomno potrjuje navedba: ... *ir geslos Sicherstein das in vnser gnad digister herr der Ro misch künig etc. von irer getrewer dinst wegen, so sy im getan haben vnd hinfür noch getuen mügen geben* ... (HHStA Wien, SbgE, AUR 1423–1448, 1446 (?) (2)).

³⁷ Seemüller, Friedrichs III. Aachener Krönungsreise, str. 665; gl. HHStA Wien, Hs. W 724. Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469. Na podlagi znanih virov je mogoče sklepati, da so bile Vače in s tem tudi Lebek vsaj še do septembra 1441 v rokah Nikolaja Šteberskega (DOZA, Urkunden, št. 3256, 1429 V 25, s. l.; Pokorn, Regesti listin, str. 213).

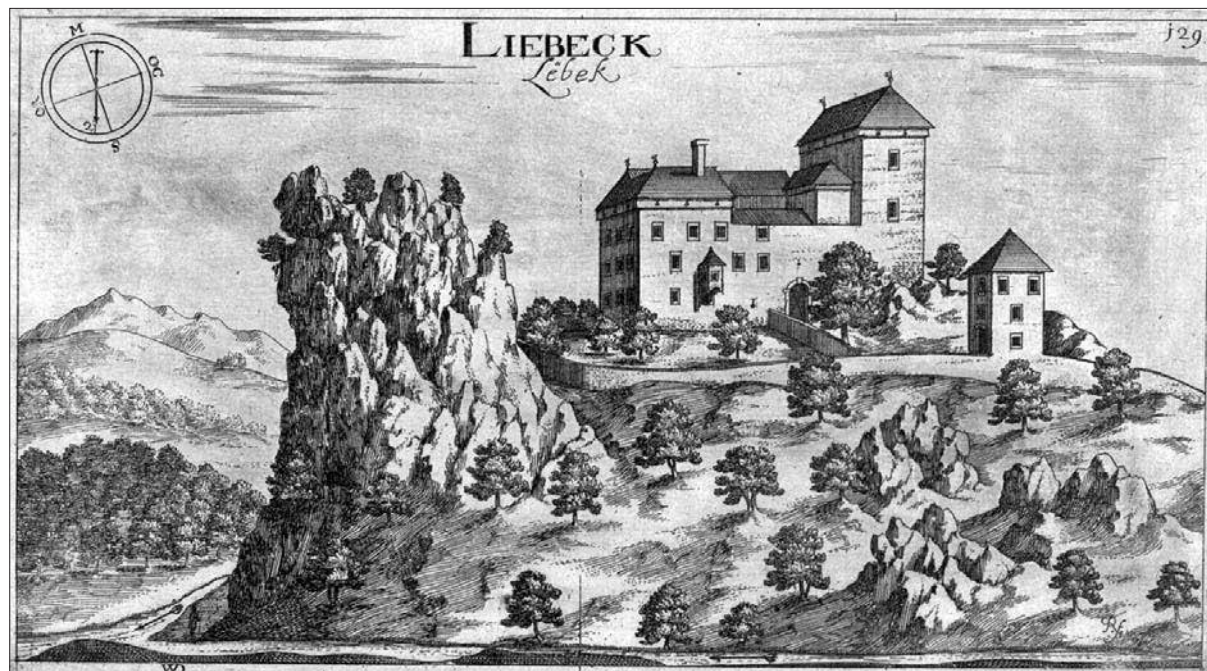
³⁰ Bizjak, *Srednjeveške računske knjige 1*, str. 139 in 145–146.

³¹ Krones, *Die Freien von Sanck II*, str. 89; Chmel, *Materialien I/2*, str. 48–49, št. XXX; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 352. O odtujitvi gradišč Stari in Novi Jeterbenk ter stolpa *Newoyssse* v času fajde bi lahko pričala navedba v fevdni knjigi, kjer je pod letom 1444 zabeleženo, da so jih tedaj Jamski vpricho kralja predali Konradu Apfaltrerju (HHStA Wien, Hs. W 724, Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469, fol. 246–247').

³² Willich, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 150–151, št. 162.

³³ Friderik Ratt starejši je leta 1426 zaradi zveste službe od salzburskega nadškofa v doživljenjsko oskrbništvu prejel grad Pišce z vsem pripadajočim, kot tamkajšnji oskrbnik pa se omenja tudi v času Henrikovega umora (HHStA Wien, SbgE, AUR 1426 IV 24, 1426 IV 24, Salzburg, HHStA Wien, SbgE, AUR 1423–1448, 1446 X 8, Sachsenburg). Junija 1436 je izpričan še kot zastavni imetnik Pilštanja (Chmel, *Materialien I/2*, str. 41–43, št. XXIV).

³⁴ HHStA Wien, SbgE, AUR 1423–1448, 1443 IV 10, Dunajsko Novo mesto. Janez Schrabas je bil celjski vazal in je leta 1436 od grofa Friderika II. v doživljenjsko oskrbništvu prejel grad Kostel ter številne posesti na Dolenjskem. Tako

Grad Lebek v Valvasorjevem času (Valvasor, *Topographia*, št. 129).

podelil oziroma potrdil deželnoknežje fevde.³⁸ Grad Lebek je bil skupaj s trgom Vače, deželskim sodiščem ter pripadajočimi pravicami in posestjo tako takrat že v rokah bratov Apfaltrer, nosilec fevda pa je bil Konrad.³⁹ Prav tako niso povsem jasne okoliščine podelitve. Glavno vprašanje zaenkrat še vedno ostaja odprto, to pa je, na kakšen način je fevd s Šteberskih prešel na Apfaltrere. Neizpodbitno dejstvo je, da so Šteberski Lebek izgubili že pred izumrtjem, vendar ni znano, kaj je temu botrovalo.⁴⁰ Deželni knez ga je nato, morda celo na njihovo prošnjo, podelil svojim zvestima privržencema in se jima na ta način oddolžil za sodelovanje v habsburško-celjski fajdi. S pridobitvijo Lebeka se je Konrad gospodarsko močno okreplil in utrdil svoj položaj ob vzhodni kranjski meji. Odslej sta bili gospodstvi Gamberk in Lebek nekaj desetletij znova tesno povezani, Vače pa so postale pomembno rodbinsko središče. Konrad je poskušal v naslednjih letih z nakupi še nekoliko povečati svojo tamkajšnjo posest.⁴¹ Sredi 15. stoletja so bili Apfal-

Razvaline gradu Lebek (foto: Jernej Kotar, oktober 2017).

trerji pomemben steber deželnoknežje oblasti v prostoru med Ljubljano in vzhodno deželno mejo, kjer je ležala tudi glavnina njihovih posesti. V tem času so imeli pripadniki jeterbenške veje rodbine v svojih rokah Jeterbenk, Apfaltrerejev Turn, Lebek, Lihtenberk

³⁸ Bizjak, *Srednjeveške računske knjige 1*, str. 139.

³⁹ HHStA Wien, Hs. W 724. Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469, fol. 246–247'. Podelitev oziroma potrditev fevdov iz leta 1444, zabeležena v fevdni knjigi, je sestavljena iz dveh delov. Prvi je bil namenjen samo Konradu in Juriju, drugi pa poleg njiju še njenemu nečaku Volfgangu in nekemu Rudolfu, čigar sorodstvene vezi z ostalimi tremi zaenkrat niso poznane. Zdi se, da je Friderik III. v drugem sklopu le potrdil njihove stare fevde, medtem ko so v prvem našteje posesti in pravice, med katerimi so bili grad Lebek, trg Vače in deželsko sodišče, ki jih je kralj šele tedaj podelil svojim zvestima privržencema.

⁴⁰ Prav tam, fol. 245–245'. Leta 1444 je bil Nikolaj Šteberski še živ.

⁴¹ Prav tam, fol. 246' in 252'.

in del Podpeči; poleg tega je bil Konrad oskrbnik na Gamberku, Jurij pa je bil oskrbnik in zastavni imetnik na Svibnem. Če k temu prištejemo še Roje nad Šmartnim pri Litiji, ki so bile v posesti rojske linije, je jasno, kakšna je bila njihova vloga v zahodnem Posavskem hribovju.⁴²

V prvi polovici petdesetih let je za jeterbenško vejo Apfaltrerjev nastopilo zelo težko obdobje, ki je trajalo nekaj let in je rodbino skoraj spravilo na kolena. Kriza v družini je bila verjetno posledica takratnega burnega dogajanja v habsburških deželah. Spori Friderika III. z avstrijsko stanovsko opozicijo zaradi skrbništva nad Ladislavom Posmrtnim so namreč leta 1452 privedli do oboroženega upora proti pravkar okronanemu cesarju. Na čelu upornikov je skupaj z Ulrikom Eytzingerjem stal grof Ulrik II. Celjski, njegov oče Friderik II. pa je poskrbel, da so boji zajeli tudi okolico Celja.⁴³ Jurij Apfaltrer, ki je bil po letu 1446 dvorni mojster ostarelega celjskega grofa,⁴⁴ je tedaj skupaj s sinovoma Henrikom in Ludvikom ter nečakom Andrejem, Konradovim edinim sinom, v še ne povsem pojasnenih okoliščinah padel v ujetništvo Jošta Soteškega starejšega in Janeza Kozjanskega.⁴⁵ Kdaj točno se je to zgodilo, ni znano, verjetno pa je treba dogodek postaviti v leto 1452.⁴⁶ Za rodbino je bil to zelo hud udarec, saj sta od njenih moških članov le Konrad in Volfgang ostala na svobodi, preostale pa je Soteški zadrževal v ujetništvu na enem od svojih gradov.⁴⁷ Slednji se je v habsburško-celjski fajdi, tako

kot Apfaltrerji, boril na strani deželnega kneza in je veljal za sovražnika Celjskih.⁴⁸ Ob tem nekoliko preseneča pasivna drža cesarja Friderika III., ki se ni potrudil, da bi svojega dolgoletnega privrženca rešil iz ujetništva. Povsem mogoče je, da so se njegovi odnosi v drugi polovici štiridesetih let ohladili zaradi Jurijevega službovanja na celjskem dvoru. Konrad je šele februarja 1457 dosegel izpustitev sina in nečakov, za brata pa je bilo že prepozno, saj ga je v ječi doletela tragična smrt.⁴⁹ Zaenkrat ostaja odprto vprašanje, kaj se je v času ujetništva dogajalo s svibenskim gospodstvom, ki ga je imel Jurij v oskrbništvu in zastavi od deželnega kneza. Glede na to, da je bil s sinovoma ujet, je njegovo upravljanje verjetno prevzel Konrad, a se zdi, da so Apfaltrerji vsaj za kratek čas izgubili nadzor nad gradom. Tej domnevi v prid govori pripis iz fevdne knjige, v katerem je zabeleženo, da je bilo fevdno pismo o podelitvi Lebeke izgubljeno na Svibnem in je cesar Friderik III. zato leta 1458 (!) izstavil novega.⁵⁰ Po osvoboditvi treh mladih ujetnikov so si Apfaltrerji precej opomogli, Konrad pa je kot najstarejši moški član prevzel primat v rodbini.

Z izumrtjem Celjskih novembra 1456 se je za Apfaltrerje začelo novo poglavje v njihovi zgodovini. Kot dolgoletni deželnoknežji privrženca so pri cesarju Frideriku III. uživali veliko zaupanje, kar je članom rodbine omogočilo graditev uspešne kariere. Od spremenjenih političnih razmer je imel največje koristi Konrad, ki je še naprej ostal oskrbnik na Gamberku, junija 1458, ko je bil na dvoru na Dunaju, pa je postal še prvi habsburški oskrbnik oziroma glavar na strateško pomembnem starem (zgornjem) celjskem gradu.⁵¹ Za opravljanje službe mu je Friderik III. namenil 450 f. pfen., polovico ribolovne pravice, ki je spadala k Celju, in polovico sena, ki sta ga pred tem prejemale celjski dvorni mojster in gradiščan v Vojniku. Cesar si je pridržal vse dvorne travnike, kadar je prišel v Celje, pa je smel za svoje potrebe izkoriščati tudi omenjeni polovici ribolovne pravice in sena. Nova služba je Konradu prinesla dvig ugleda in precejšnje dohodke, s katerimi je dodatno povečal svojo finančno moč. V nemirnih letih po izumrtju Celjskih, ko se je Friderik III. boril za prevzem njihove dediščine in utrditev svoje deželnoknežje oblasti, je v njem našel pomembno oporo pri vladanju. Konec petdesetih let je tako Konrad na jesen življenja dosegel vrhunec kariere. Razpetost med službovanjem na dveh gradovih in priletnost sta bila morda razloga za hiter odpoklic s funkcije oskrbnika oziroma glavarja v Celju, saj se v tej vlogi v znanih virih zadnjikrat omenja sredi januarja 1459.⁵²

⁴² Jeterbenk je bil v rokah Apfaltrerjev vsaj od konca drugega desetletja 15. stoletja (GZL III/39 in 41; HHStA Wien, Hs. W 724, Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469, fol. 246–247 in 270–271). Apfaltrerjev Turn je bil porušen v času habsburško-celjske fajde in ga niso več obnovili, v drugi polovici 15. stoletja pa ga je prek poroke s Siguno, hčerjo Jurija Apfaltrerja, dobil Janez Saurau (Krones, *Die Freien von Saneck II*, str. 89; Starzer, *Die landesfürstlichen Lehen*, str. 135, št. 9; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 352). Lebek je rodbina dobila najpozneje v začetku leta 1444 (HHStA Wien, Hs. W 724, Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469, fol. 246–247 in 269'). Lihtenberk je bil leta 1440 vsaj delno v Jurijevi posesti (ARS, AS 1063, ZL, št. 4872, 1440 V 31, s. 1.). Pred letom 1456 je Henrik (II. ali III.) Apfaltrer od očeta Viljema Galla kupil del gradu Podpeč (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I–2r. Fevdna knjiga grofov Celjskih za grofijo Ortenburg 1456, fol. 5). Roje veljajo za matični grad rodbine, v njeni posesti pa je bil od druge polovice 13. stoletja dalje (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 290).

⁴³ Krones, *Die Freien von Saneck II*, str. 109–112 in 168–173.

⁴⁴ Funkcijo dvornega mojstra je verjetno opravljal vse do padca v ujetništvo, v katerem je naposled tudi umrl (ARS, AS 1063, ZL, št. 590, 1446 IV 20, s. 1.; št. 4536, 1449 XII 1, s. 1.; št. 5606, 1450 VI 1, Celje).

⁴⁵ Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 135–137, št. I; Orožen, *Das Bisthum VI*, str. 58–64.

⁴⁶ Zadnja znana omemba Jurija pred padcem v ujetništvo sega v maj 1451, nato pa skupaj s sinovoma in nečakom za nekaj let izginje iz virov (HHStA Wien, SbgE, AUR 1460–1463, 1451 V 22, Šentpavel v Labotski dolini).

⁴⁷ Skoraj zagotovo so bili zaprti na Pilštanju, kot drugi dve možnosti pa se omenjata še stolp pri Pilštanju (poznejši Hartenštajn) in Soteska pri Žalcu (Orožen, *Das Bisthum VI*, str. 58; prim. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 131 in 311–312). Vsi

trije so bili namreč tedaj v rokah Soteških.

⁴⁸ Nared, Seznam »deželnih sovražnikov«, str. 340–342.

⁴⁹ Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 135–137, št. I.

⁵⁰ HHStA Wien, Hs. W 724, Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469, fol. 246'.

⁵¹ Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 32, št. 251 in 254.

⁵² Göth, *Urkunden-Regesten*, str. 285, št. 533.

Vače konec 17. stoletja (Valvasor, *Topographia*, št. 289).

Po koncu službovanja v Celju se je Konrad vrnil na Gamberk, kjer je preživel zadnja leta življenja in se posvetil upravljanju gospostva. V začetku šestdesetih let 15. stoletja so se razmere v habsburških deželah znova zaostrele, saj sta se cesar Friderik III. in njegov brat, nadvojvoda Albreht VI., zapletla v fajdo zaradi oblasti v Avstriji pod Anizo. Boji so dosegli vrhunec jeseni 1462, ko so uporni dunajski meščani ob podpori spodnjeavstrijske stanovske opozicije in Albrehta vladarja obkolili v dunajskem gradu Hofburg. Cesarja so iz primeža napadalcev naposled rešile združene češke in notranjeavstrijske čete, ki so novembra razbile obleganje. V zahvalo za pomoč in izkazano zvestobo je hvaležni Friderik III. januarja 1463 izboljšal kranjski deželni grb in šlemno okrasje, v listini pa se v vrsti dvaintridesetih poimensko navedenih zaslužnih kranjskih plemičev omenja tudi Andrej Apfaltrer.⁵³ Konrad zaradi starosti na bojnem pohodu skoraj zagotovo ni sodeloval, je pa njegov sin z udeležbo na njem potrdil zvestobo družine deželnemu knezu. Službo gamberskega oskrbnika je Konrad opravljal vse do smrti, ki ga je doletela najpozneje proti koncu leta 1464.⁵⁴ Verjetno je bil pokopan v cerkvi sv. Andreja na Vačah, kjer je bila še v Valvasorjevem času Apfaltrerjeva nagrobna plošča.⁵⁵ Tu naj bi nameraval v času papeža Pija II. (1458–1464) ustanoviti mašno ustanovo, ki je morda identična z

aprila 1462 osnovano kapelanijo, za katero je določil, naj po izumrtju njegovega rodu pripade Gallom.⁵⁶

Konrad je s tridesetletnim zvestim in uspešnim udejstvovanjem v deželnoknežji službi, krajši čas pa tudi v službi freisinskega škofa, znatno prispeval k dvigu ugleda rodbine. Kljub temu da je v svoji karieri služboval na več gradovih, je bilo oskrbništvu gamberskega gospostva zanj vedno na prvem mestu. Z bratom Jurijem sta spretno izkoristila gospodarsko propadanje Šteberskih in sta tako postopoma v roke dobila več njihovih posesti, s čimer sta se znatno okrepila. Po pomenu najbolj izstopata pridobitvi gospostev Gamberk in Lebek, na katerih je Konrad osnoval gambersko-lebeško vejo rodbine, ki ju je obdržala vse do osemdesetih let 15. stoletja, torej do izumrtja v moški liniji. Čeprav je Konrad kot oskrbnik verjetno večino časa bival na Gamberku, je bilo z vidika dolgoročnosti središče družine mnogo bolj smiselno oblikovati na Lebeku. S preudarnim delovanjem se je v zgodovino zapisal kot eden najpomembnejših članov rodbine v 15. stoletju, svojemu sinu pa je zagotovil trdno osnovo, na kateri je ta po njegovi smrti zgradil uspešno kariero v cesarjevi službi.

Za časa življenja je Konrad znatno povečal svoje premoženje. Prvi znani korak v smeri večanja posesti je storil julija 1427, ko je od Nikolaja Šteberskega v zameno za posojenih 500 dukatov dobil v zastavo trinajst hub, ležečih v vaseh Metulje, Podlož in Nemška vas na Blokah, ki so bile v njegovih rokah še leta

⁵³ ARS, AS 1063, ZL, št. 716, 1463 I 12, Dunajsko Novo mesto; Kotar, Listina cesarja Friderika III., str. 71–74 in 77–81.

⁵⁴ HHStA Wien, AUR, 1465 I 21, Dunajsko Novo mesto. Januarja 1465 je bil Konrad že pokojni, saj ga je tedaj na mestu gamberskega oskrbnika nasledil sin Andrej.

⁵⁵ Valvasor, *Die Ebre VIII*, str. 829.

⁵⁶ RG VIII, št. 00642; Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 93; Ambrožič, *Patronatne pravice*, str. 541. Galli so bili njegovi sorodniki po materini strani.

1438 in jih, kot kaže, Šteberski niso nikdar rešili iz zastave.⁵⁷ Veliko pomembnejša je bila fevdna pridobitev gospostva Lebek, ki je poleg gradu, trga Vače, pristave ter deželskega sodišča s pravico do krvnega sodstva in lovsko pravico obsegalo več kot sedemdeset hub, dvor, mlin, gozd z gozdno pravdo od 165 hub itd. Del te podelitve sta bila še dvora v Globeltem pri Velikem Mraševem na Krškem polju in pri Svibnem ter dve hubi v Podbočju pri Kostanjevici na Krki, tri v Brezniku pod Zasavsko Sveto goro, ena v Spodnjih Izlakah in ena v Šemniku pri Izlakah. Prav tako je v začetku leta 1444 od kralja Friderika III. dobil v svojem imenu ter v imenu brata Jurija, nečaka Wolfganga in sorodnika Rudolfa potrditev starih deželno knežjih fevdov. Pri tem je šlo za ozemeljsko zelo raztreseno posest, ki je ležala v okolici Vač, Litije, Izlak, Medvod, Domžal, Ljubljane, Vrhnike, Logatca, Šentjerneja, Moravč pri Gabrovki in Velike Loke ter je obsegala več kot petdeset hub, dva dvora, lovski dvor, dva mlina, oštat, ribolovno pravico, razne desetine in dajatve, po pomenu pa najbolj izstopajo gradišča Stari Jeterbenk, Novi Jeterbenk in stolp *Nerwoysse*, ki so mu jih vpričo kralja izročili Jamski.⁵⁸ V naslednjih letih je Konrad pridobil še sedem hub v okolici Vač in eno blizu Izlak, tretjino desetine v prosu pri Mokronogu, skupaj z Engelhardom Turjaškim pa je od Barbare, vdove po Juriju Rosenbergu in žene Lenarta Paradeiserja, odkupil zaščitno pismo za dvaindvajset hub, gornino petdesetih veder mošta ter vinograd v okolici Podbočja na Dolenjskem in na Krškem polju.⁵⁹ Vse naštetu mu je podelil oziroma potrdil deželni knez, medtem ko ni imel niti enega znanega celjskega fevda, kar ne preseneča glede na njegove ne ravno prijateljske odnose s to mogočno rodbino.

Konradovo tridesetletno službovanje na Gamberku je odraz velikega zaupanja deželnega kneza. Gospostvo ob vzhodni deželni meji je leta 1433, torej ob prihodu pod Apfalterjevo upravo, obsegalo dvainšestdeset hub v štirinajstih vaseh in mlin pod gradom, poleg tega pa še 173 koseških posestev, ki so izhajala iz sedemdesetih prvotno celih hub, ter

desetino v Zagorju ob Savi. Nekaj desetletij je ohranilo skoraj nespremenjen obseg in se je do leta 1498 zmanjšalo le za dve hubi in dve koseški posestvi.⁶⁰ Najizrazitejša posebnost je bila velika koseška skupnost, ki je imela znotraj gospostva samosvoj položaj. Tamkajšnji kosezi naj bi namreč najpozneje leta 1431 od Nikolaja Šteberskega dobili zapis svojih pravic in svoboščin, te pa so jim zagotavljale prosto razpolaganje z njihovimi hubami in lastno sodstvo. Posebno sodišče, pristojno za posestne zadeve, je sestavljalo štiriindvajset pripadnikov koseške skupnosti, kot sodnik pa mu je predsedoval gamberski oskrbnik oziroma njegov zastopnik. Privilegij jim je nadalje zagotavljal pravico do krvnega sodišča. Njeno izvajanje so morali prepustiti krvnemu sodniku iz Ljubljane, prisednike je postavilo več sosesk, stroške zanje pa je moral pokriti oskrbnik. Uživali so tudi posebne pravice pri izkoriščanju tamkajšnjega manjšega gozda. Po drugi strani je privilegij ščitil interese gospostva, saj zaradi koseških svoboščin ni smelo biti oškodovano.⁶¹ Kot izkazuje novoreformirani urbar iz leta 1571, so kosezi živeli v vaseh vzhodno in južno od gamberskega gradu.⁶² Čas, v katerem je Konrad vodil gospostvo, so v prvi vrsti zaznamovali habsburško-celjska fajda in spori znotraj vladajoče dinastije, vsi ti dogodki pa so pustili posledice tudi na območju Gamberka. Kljub vsem pretresom se je kar tri desetletja obdržal na položaju, kar kaže na to, da je bil deželni knez zadovoljen z njegovim službovanjem. Ohranjeni obračuni omogočajo dober vpogled v delovanje gospostva med letoma 1436 in 1448.⁶³ Iz njih je mogoče poleg vsakodnevnih nalog in težav, ki so ga zaposlovale, razbrati še številne zanimive podatke. Omeniti velja, da je podložnikom enkrat letno razdelil določeno količino ovsa, vendar je že v prvem obračunu za leta 1436–1439 zabeleženo, da mora za to dobiti soglasje deželnega kneza, sicer mu tega v prihodnjih obračunih ne bodo odšteli, in kot kaže, privolitve s strani vojvode Friderika V. ni bilo. Prav tako je na poslovanje gospostva vplival sporazum med habsburškima bratoma iz leta 1443, na podlagi katerega sta si naslednjih nekaj let delila prihodke in odhodke vseh komornih posesti.⁶⁴ Iz kraljevega dela dohodkov si je moral Konrad izplačati 400 gld., ki mu jih je ta verjetno dolgoval zaradi njegovega angažmaja v habsburško-celjski fajdi. Gamberški grad je svojim prebivalcem v srednjem veku nudil malo udobja, saj je imel zgolj obliko utrjenega stanovanjskega stolpa oziroma trdne hiše in je bil brez obzida-

⁵⁷ ARS, AS 1063, ZL, št. 6679, 1427 VII 19, s. 1.; Šumrada, Šteberski, str. 55. Leta 1467 je kranjski deželni vicedom od Konradovega sina Andreja iz zastave za 500 gld. rešil posesti v šteberskem uradu, ki so bile skoraj zagotovo identične z julija 1427 zastavljenimi hubami (Chmel, *Regesta II*, str. 514, št. 5043).

⁵⁸ HHStA Wien, Hs. W 724, Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469, fol. 246–247. Identiteta Rudolfa (II.) je še vedno zavita v skrivnost, prav tako kot tudi njegove sorodstvene povezave s preostalimi člani jeterbenške veje. Morda je bil sin Rudolfa (I.), ki se omenja leta 1408 in je imel manjšo posest pri Vodichah na Gorenjskem, a o njem za zdaj ni nobenih drugih podatkov. Po vsej verjetnosti je šlo za pripadnika ekonomsko precej šibke stranske linije (ARS, AS 1063, ZL, št. 5364, 1408 XI 11, s. 1.).

⁵⁹ Prav tam, fol. 246', 252' in 265'; TKL II, str. 404–405, št. 284; Kemper, Volčjak, Armgart, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 90, št. 96.

⁶⁰ Bizjak, *Ratio facta est*, str. 130–131.

⁶¹ Dimitz, *Geschichte Krains I*, str. 327; Dimitz, *Die Edlinger*, str. 15–17.

⁶² ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/10u, Novoreformirani urbar gospostva Gamberk 1571, str. 37–81.

⁶³ Bizjak, *Srednjeveške računske knjige 1*, str. 106–109, 137–139 in 142–148.

⁶⁴ Prim. Willich, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 129–131, št. 132.

Pogled proti Vačam z Lebeka (foto: Jernej Kotar, oktober 2017).

nega notranjega dvorišča.⁶⁵ Iz obračunov izhaja, da je Konrad na njem opravljaval le vzdrževalna dela, večjih gradbenih projektov pa se ni lotil.

Nastop Andreja II. in postopen zaton jeterbenške veje Apfaltrerjev

Po Konradovi smrti je oskrbnništvo na Gamberku prevzel njegov sin Andrej, ki si je izkušnje z vodenjem gospostva verjetno pridobil že v času, ko je njegov oče služboval v Celju. V znanih virih se prvič omenja v Celju februarja 1450 v družbi strica Jurija Apfaltrerja, s katerim je pozneje padel v ujetništvo in ostal v njem do leta 1457.⁶⁶ Jeseni 1462 se je udeležil bojnega pohoda na Dunaj, sicer pa o njem vse do očetove smrti ni veliko znanega.⁶⁷ Konrad je sinu zagotovil dobro izhodišče za začetek kariere v službi deželnega kneza. Januarja 1465 je Andrej že nastopal v vlogi nosilca fevdov v rodbini, saj je bil takrat pokojni tudi že njegov bratranec Henrik Apfaltrer († pred 1465).⁶⁸ Tedaj je bil pri deželnem knezu v

Dunajskem Novem mestu, kjer mu je ta najprej podelil podedovane fevde, nekaj dni pozneje pa mu je zaupal še oskrbnništvo na Gamberku, in sicer pod enakimi pogoji, kot jih je pred tem imel njegov oče.⁶⁹ Andrej je bil ambiciozen plemič in je v naslednjih letih veliko pozornosti namenil utrditvi svojega položaja znotraj lebeškega gospostva. Poleg nakupa ene hube pri Vačah so se ta njegova prizadevanja najvidneje pokazala marca 1469, ko se je njegov bratranec Ludvik Apfaltrer v zameno za določeno vsoto denarja v njegovo korist odpovedal svojemu delu gradu Lebek in trga Vače ter nekaj hubam.⁷⁰

Februarja 1469 so uporni štajerski plemiči in neplačani najemniki, na čelu katerih je stal Andrej Baumkircher, sprožili silovito fajdo s cesarjem Friderikom III. Izbruh bojev je jeterbenško vejo Apfaltrerjev znova pahnil v hudo krizo. Andrej je ostal zvest vladarju in je moral od podložnikov gamberskega

⁶⁵ Sapač, *Arhitekturnozgodovinska problematika*, str. 372.

⁶⁶ HKA, *Urkunden*, 1450 II 13, Celje; Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 135–137, št. I; Orožen, *Das Bisthum VI*, str. 58–64.

⁶⁷ ARS, AS 1063, ZL, št. 716, 1463 I 12, Dunajsko Novo mesto; Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 167.

⁶⁸ Henrik je za časa življenja v znanih virih zadnjič izpričan februarja 1457, kot pokojni pa se izrecno omenja marca 1466 (Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 135–137, št. I; Orožen, *Das Bisthum VI*, str. 58–64).

⁶⁹ HHStA Wien, AUR, 1465 I 21, Dunajsko Novo mesto; HHStA Wien, Hs. W 724, Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469, fol. 269, 269' in 270'–271; Kemper, Volčjak, Armgart, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 108–109, št. 137 (Ludvik je tu pomotoma imenovan kot Andrejev brat).

⁷⁰ ARS, AS 1063, ZL, št. 834, 1481 VI 12, s. l. (prepis listine z dne 1469 III 5, s. l.); Pokorn, *Regesti listin*, str. 213. Ludvik si je ob predaji svojega dela gospostva pridržal pravico, da če bi Andrej ali njegovi dediči želeli te posesti prodati ali zastaviti, mu morajo to sporočiti dva meseca prej in mu jih ponuditi. Če bi Andrej umrl brez moških potomcev, bi premoženje spet pripadlo njemu oziroma njegovim naslednikom.

gospodstva pobrati poseben davek za vzdrževanje deželno knežjih najemnikov, Ludvik pa se je pridružil Baumkircherju, zaradi česar je cesar po njegovi smrti leta 1470 zaplenil vse njegove posesti.⁷¹ Ludvikove mu mladoletnemu sinu Janezu IV. je Friderik III. na njegovo prošnjo oktobra 1470 sicer vrnil vse odvzeto premoženje razen gradu Žumberk, ki ga je pridržal zase, Andrej pa je bil nato določen za Janezovega skrbnika.⁷² V začetku sedemdesetih let je jeterbenska veja počasi izumirala, saj sta od njenih moških predstavnikov zagotovo živela le še Andrej, za katerega je bilo tedaj verjetno že jasno, da ne bo zapustil potomcev, in še ne polnoletni Janez, morda pa je bil živ tudi Volfgang, čigar omembe v virih so precej redke.⁷³

Podobno kot Konrad je tudi Andrej službo opravljal v nestabilnih razmerah. Konec šestdesetih let 15. stoletja se je namreč na ozemlju Kranjske začelo obdobje uničevalnih turških vpadov, ki verjetno niso prizanesli niti gamberškemu gospodstvu. Leta 1474 je Andrej od cesarja prejel ukaz, naj se udeleži meddeželnega zbora, na katerem bodo razpravljali o obrambi proti Turkom. Februarja 1475 je tako v družbi šestih pripadnikov deželne elite, med katerimi sta bila ljubljanski škof in kranjski glavar, odpotoval v Volšperk (Wolfsberg) na Koroškem, kar priča o velikem ugledu, ki ga je užival pri vladarju in deželnih stanovih.⁷⁴ Čeprav konkretnih poročil ni na voljo, je mogoče domnevati, da so bili v zadnjih letih službovanja njegova glavna nadloga turški vpadi. Kot oskrbnik gospodstva je moral varovati grad in gospodarsko premoženje ter deželnemu knezu poročati o morebitni škodi in poskrbeti za njeno odpravo.

Zadnja leta Andrejevega življenja in službovanja na Gamberku so slabo poznana. Pred letom 1478 se je s kranjskim deželnim vicedomom Gašperjem Haunspeckom zapletel v spor zaradi nekega skrbništva, pri čemer je šlo verjetno za sina njegovega bratranca, Janeza Apfaltrerja, ki ga je jeseni 1470 kot najbližji sorodnik dobil v varstvo.⁷⁵ Poleg tega se je moral kot Janezov skrbnik pravdati zaradi neporavnanih dolgov njegovega pokojnega očeta Ludvika, ki je Martinu Katzendorfu dolgoval 200 gld.⁷⁶ Iz leta 1478 je tudi podatek, da je Andrej pri svojem mlinu na Ljubljani zvišal jez, s čimer je škodoval deželno knežjemu mlinu, zato mu je Friderik III. ukazal, naj ga poruši.⁷⁷

Andrej je verjetno umrl leta 1479 oziroma 1480, z ženo Lucijo, ki je očitno preminila že zelo zgodaj, pa nista zapustila potomcev.⁷⁸ Skoraj zagotovo je bil pokopan v župnijski cerkvi sv. Andreja na Vačah, kjer je za dušni blagor prednikov in bližnjih sorodnikov septembra 1474 ustanovil beneficij za zgodnjika (zorničarja).⁷⁹ Z njegovo smrtjo je tako že v drugi generaciji v moški liniji izumrla gambersko-lebeška stranska veja Apfaltrerjev. Glavna dedinja Andrejevega premoženja je bila njegova sestra Kunigunda, ki je prevzela gospodstvo Gamberk in Lebek, nekaj malega pa je dobila tudi njuna sestrična Siguna, hči Jurija Apfaltrerja in žena Janeza Sauraua.⁸⁰ Kunigunda je bila poročena s Sigmundom Lambergom, oskrbnikom na Starem gradu v Kamniku, s katerim je imela pet znanih otrok, in sicer sinove Valentina, Jurija, Sigmunda in Andreja ter hčer Gertrudo.⁸¹ Lebek, ki je bil deželno knežji fevd, je pred februarjem 1487 prepustila sinu Juriju, Gamberk pa je morala na cesarjev ukaz najpozneje leta 1486 odstopiti Jakobu Gallu.⁸² Njegova predaja ni potekala brez težav, saj je novi oskrbnik še desetletje in pol pozneje poročal, da je Kunigunda s seboj odnesla veliko dobrega ognjenega orožja in opreme ter da bi bilo treba ugotoviti, ali je ta oborožitev pripadala gradu in je bila torej last deželnega kneza.⁸³ V rodbini Apfaltrer je tedaj prišlo do prvega znanega spora zaradi prezentacije duhovnika za kapelo Matere božje v Polšniku, ki so jo prvi člani rodu zgradili okrog leta 1280/1286. Aprila 1491 je namreč šentrupertski župnik in arhidiacon Jakob Turjaški pisal patriarhu v Videm in mu poročal, da sta Kunigunda in Janez III. iz rojske veje prezentirala vsak svojega kandidata ter se prerekala o tem, komu pripada ta pravica, v konflikt pa se je nato vmešal še kranjski deželni glavar. Čeprav ni znano, kako se je vse skupaj razpletlo, se zdi, da je kot zmagovalec izšel Janez, saj je imel kot senior rodbine močnejše argumente in je tudi v naslednjih stoletjih novega duhovnika praviloma prezentiral najstarejši član rodu.⁸⁴

⁷¹ Chmel, *Regesta II*, str. 558, št. 5618; Rothenberg, *Beiträge zur Geschichte*, str. 330.

⁷² Rothenberg, *Beiträge zur Geschichte*, str. 330.

⁷³ Volfgang je bil poročen s hčerjo Petra Schweinpecka, decembra 1463 pa je postal salzburški oskrbnik v Sevnici (HHStA Wien, SbgE, AUR 1463 XII 12, Gmünd; Kemper, Volčjak, Armgart, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 106, št. 132).

⁷⁴ Schroll, *Urkundenbuch*, str. 461–463, št. 585; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 202.

⁷⁵ Chmel, *Urkundliches*, str. 133–134, št. 160.

⁷⁶ Chmel, *Monumenta Habsburgica I/2*, str. 909, št. MCCXLIII in str. 913, št. MCCLVIII.

⁷⁷ Chmel, *Auszüge*, str. 61, št. 257.

⁷⁸ RPG IV, št. 03738; Wiesflecker, *Ausgewählte Regesten I/2*, str. 398, št. 3195. O času Andrejeve smrti priča podatek iz decembra 1494, ko je njegov nečak Jurij Lamberger napravil obračun za gradova ter gospodstvu Gamberk in Stari grad v Kamniku, ki so ju v letih 1464–1479/1480 upravljali njegovi sorodniki.

⁷⁹ Ambrožič, *Patronatne pravice*, str. 541.

⁸⁰ Starzer, *Die landesfürstlichen Lehen*, str. 135, št. 9 in str. 136, št. 14.

⁸¹ [RI XIII] H. 26 n. 651 in 801; Chmel, *Monumenta Habsburgica I/2*, str. 906, št. MCCXXXI; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 67, op. 195.

⁸² Chmel, *Regesta II*, str. 731, št. 7925; [RI XIII] H. 30 n. 197. Kunigundin najstarejši sin Valentin je bil očitno tedaj že pokojni, zato je lebeško gospodstvo prepustila Juriju.

⁸³ BSB, *Cod. icon.* 222, fol. 214; Lazar, *Poznosrednjeveško topništvo*, str. 98–100.

⁸⁴ Koblar, *Drobtinice*, str. 82–83 in 104–105; Baraga, *Kapiteljski arhiv*, str. 135, št. 229, str. 155, št. 292, str. 163–164, št. 314, str. 164, št. 316, str. 170, št. 336 in 339, str. 181, št. 379, str. 182, št. 381 in 382, str. 214, št. 471; Höfler, *Gradivo za historično*

Razvaline gradu Gamberk (foto: Barbara Žabota).

Za časa življenja je Andrej spadal med uglednejše deželane na Kranjskem, kot zvest privrženec cesarja Friderika III. pa je vse do smrti obdržal službo oskrbnika na Gamberku. V primerjavi z očetovo je bila njegova kariera nekoliko skromnejša, saj je služboval samo pri enem gospodu in na enem gospodstvu. Večino časa je verjetno prebival na Gamberku, središče svoje moči pa je oblikoval na Lebeku, ki je bil od marca 1469 izključno v njegovih rokah. Tega leta se v znanih virih prvič omenja kot vitez, vendar ni povsem jasno, kdaj je prejel viteški udarec.⁸⁵ Domnevati je mogoče, da se je to zgodilo jeseni 1462 po koncu obleganja cesarja v dunajskem Hofburgu. Osnovo Andrejevega premoženja in posesti so tvorili deželnoknežji fevdi, podedovani od očeta oziroma odkupljeni od bratranca Ludvika, sicer pa se njihov obseg do njegove smrti ni bistveno spremenil. Junija 1467 je kranjski deželni vicedom od njega za 500 gld. iz zastave rešil posesti v uradu Šteberk, pri čemer je šlo skoraj zagotovo za tistih trinajst hub, ki jih je Nikolaj Šteberski leta 1427 zastavil Konradu Apfaltrerju.⁸⁶ Dva meseca pozneje je kupil hubo v Golčah pod Zasavsko Sveto Goro, naslednje leto pa še dve

hubi v Logu pri Sevnici. Tedaj mu je Friderik III. podelil tudi tri podedovane hube v svibenski župniji.⁸⁷ Iz leta 1468 je zanimiv podatek, da je Andrej takrat prejel potrdilo o izročitvi 132 gld. iz urada Ribnica, kar kaže na to, da je bil ta v tem času pod njegovo upravo, vendar tega za zdaj še ni mogoče utemeljiti v poznanih virih.⁸⁸ Verjetno nedolgo pred smrtjo si je skupaj z Erazmom Jamskim ter Sigmundom in Valentinom Lambergom protipravno prilastil imetje in posesti Jurija Lamberga mlajšega in njegovih bratov, zaradi česar je cesar junija 1485 kranjskemu deželnemu glavarju ukazal, naj poskrbi za vračilo dediščine oškodovancem.⁸⁹ Glavnina posesti, ki jo je jeterbenska veja Apfaltrerjev pridobivala več desetletij, je prek njenih članic prešla v roke drugih rodbin. Andrej se je zadnja leta življenja precej povezoval z Lambergi, ki jim je nazadnje po zaslugi njegove sestre Kunigunde pripadel največji delež njegove zapuščine, vključno z Lebekom in Jeterbenkom, oba pa sta bila še v začetku 16. stoletja v njihovih rokah.⁹⁰

Zaključek

Pozni srednji vek in zlasti obdobje vladanja deželnega kneza Friderika V. (III.) (1435–1493) pred-

topografijo, str. 193–194; HTK, str. 1282–1283; Ambrožič, *Patronatne pravice*, str. 529. V srednjem veku so imeli Apfaltrerji pravico do prezentacije duhovnika, ki ga je potrdil šentrupertski župnik, po letu 1493 pa je to opravljal novomeški prošt.

⁸⁵ ARS, AS 1063, ZL, št. 834, 1481 VI 12, s. 1. (prepis listine z dne 1469 III 5, s. 1.).

⁸⁶ Chmel, *Regesta II*, str. 514, št. 5043; prim. ARS, AS 1063, ZL, št. 6679, 1427 VII 19, s. 1.

⁸⁷ HHStA Wien, Hs. W 724, Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469, fol. 274; Pokorn, *Regesti listin*, str. 213.

⁸⁸ Chmel, *Regesta II*, str. 540, št. 5364.

⁸⁹ ARS, AS 1063, ZL, št. 851, 1485 VI 8, Salzburg.

⁹⁰ KLA, AUR, KLA 418-B-C 3466 St, 1506 XI 23, s. 1.; Blažnik, *Urbarji freisinske škofije*, str. 289–290.

stavljata v zgodovini rodbine Apfaltrer čas vidnega vzpona in postopnega zatona jeterbenške veje rodu. Za njen razvoj je bila velikega pomena pridobitev deželnoknežjih gospostev Gamberk in Lebek, na katerih se je oblikovala nova stranska linija, ki pa je po moški strani izumrla že v drugi generaciji. Na prvem so člani rodbine opravljali službo deželnoknežjih oskrbnikov, drugega pa jim je deželni knez podelil v fevd. Zvestoba vladarju, zlasti v času habsburško-celjske fajde (1437–1443), je brata Jurija in Konrada sredi štiridesetih let uvrščala v ozek krog kralju naklonjenega plemstva na Kranjskem, kar je znatno pripomoglo k dvigu njunega ugleda in graditvi uspešne kariere. V tem času je jeterbenška linija Apfaltrerjev dosegla vrhunec svoje moči, ki pa je začela v drugi polovici stoletja počasi usihati. Ujetništva, zgodnje smrti, napačne odločitve in predvsem pomanjkanje moških potomcev so povzročili njen postopen zaton. Vodilna vloga v rodbini je tedaj pripadala gamberško-lebeški stranski veji, a je z Andrejevo smrtjo leta 1479/1480 tudi ta izumrla po moški strani. S tem je jeterbenška linija propadla, čeprav je bil verjetno takrat živ vsaj še en njen moški predstavnik, a dejstvo je, da je glavnina posesti prek članic rodbine že prešla v druge roke. Po drugi strani pa se je proti koncu 15. stoletja začel vzpon rojske veje Apfaltrerjev, katere potomci so preživeli vse do danes in so zaslužni za razcvet rodbine v novem veku.

Gospostvo Gamberk je bilo skoraj petdeset let v rokah Apfaltrerjev, pri čemer je služba oskrbnika nemoteno prehajala med posameznimi člani rodbine. Dolgoletno službovanje je odraz zaupanja in zadovoljstva deželnega kneza, saj je bilo v tem času na Kranjskem prej izjema kot pravilo, da se je neka rodbina tako dolgo obdržala na tej funkciji. Politični nemiri in vojni spopadi, ki so tedaj pretresali vzhodnoalpske dežele, so posledice pustili tudi ob vzhodni kranjski meji. Gamberško gospostvo je veliko škodo utrpelo v času habsburško-celjske fajde, po njenem zaključku pa sta si habsburška brata Friderik V. (III.) in Albreht VI. nekaj časa delila njegove dohodke. Od konca šestdesetih let so bili glavna nadloga notranjeavstrijskih dežel turški vpadi, zagotovo pa se jim ni mogel izogniti niti Gamberk s svojo okolico. Apfaltrerji so tako v težkih in nestabilnih razmerah v imenu deželnega kneza upravljali in varovali pomembno gospostvo ob vzhodni kranjski meji. Kot oskrbniki na Gamberku in fevdni imetniki Lebeke so bili eden od stebrov deželnoknežje oblasti v zahodnem Posavskem hribovju.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželne sodišča v Ljubljani.

AS 1063, Zbirka listin (1163–1868).

AS 1073, Zbirka rokopisov, I-2r. Fevdna knjiga grofov Celjskih za grofijo Ortenburg 1456.

AS 1074, Zbirka urbarjev, I/10u. Novoreformirani urbar gospostva Gamberk 1571.

BSB – Bayerische Staatsbibliothek, München
Cod.icon. 222 [Popisi orožja Maksimilijana I.]

DOZA – Deutschordenszentralarchiv, Wien
Urkunden.

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
AUR – Allgemeine Urkundenreihe.

Hs. W 724. Notranjeavstrijska fevdna knjiga cesarja Friderika III. 1443–1469.

SbgE – Salzburg, Erzstift (798–1806).
AUR – Allgemeine Urkundenreihe.

HKA – Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien
Urkunden (1170–1894).

KLA – Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt
AUR – Allgemeine Urkundenreihe

NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana
Listine (1140–1500).

OBJAVLJENI VIRI

Baraga, France: *Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani, 1995 (Acta Ecclesiastica Sloveniae 17).

Bidermann, Hermann Ignaz: *Carniolica. Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 21, 1866, str. 24–26.

Birk, Ernst: *Urkunden-Auszüge zur Geschichte Kaiser Friedrich des III. in den Jahren 1452–1467 aus bisher unbenützten Quellen* (Aus dem X. Bande des von der kaiserl. Akademie der Wissenschaften herausgegebenen Archives für Kunde österreichischer Geschichtsquellen besonders abgedruckt). Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1853.

Bizjak, Matjaž: *Srednjeveške računske knjige za Slovenijo 1. Deželnoknežji obračuni za Kranjsko (Landesfürstliche Abrechnungen für Krain) 1436–1448*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2016 (Thesaurus memoriae, Fontes 12).

Blaznik, Pavle: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Urbarji freisinske škofije*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1963 (Viri za zgodovino Slovencev 4).

Chmel, Joseph: *Actenstücke und Briefe zur Geschichte des Hauses Habsburg im Zeitalter Maximilian's I. Aus Archiven und Bibliotheken*, Band 2. Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staats-

- druckerei, 1855 (= Monumenta Habsburgica. Sammlung von Actenstücken und Briefen zur Geschichte des Hauses Habsburg in dem Zeitalter von 1473 bis 1576, Abtheilung I: Das Zeitalter Maximilian's I., Band 2).
- Chmel, Joseph: Auszüge aus einem Kanzleibuche (Concepten-Sammlung) K. Friedrich's IV. vom Jahre 1478. *Notizenblatt. Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 2, 1852, str. 58–64.
- Chmel, Joseph: *Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken*, Band 1. Linz: bey Joseph Fink und Sohn, 1832; Band 1, Heft 2, Wien: Bei Peter Rohrmann, k. k. Hofbuchhändler, 1837.
- Chmel, Joseph: *Regesta chronologico-diplomatica Frederici III. Romanorum Imperatoris. (Regis IV.)*. Auszug aus den im k. k. geheimen Haus-, Hof- und Staats-Archive zu Wien sich befindenden Reichsregistraturbüchern vom Jahre 1440–1493. Nebst Auszügen aus Original-Urkunden, Manuscripten und Büchern, Abtheilung II: Vom Jahre 1452 (März) bis 1493. Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1859.
- Chmel, Joseph: Urkundliches zur Geschichte K. Friedrichs IV. Auszüge aus einer Concepten-Sammlung (Kanzleibuch) im k. k. Haus-, Hof- und Staats-Archive vom Jahre 1478 (Nr. 1–218 vom 7. März 1477 bis 31. Jänner 1478). *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 2, Band 2, Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1849 (= Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen, Band 3, Wien 1849), str. 77–158.
- Die Matrikel der Universität Wien*, Band 2: 1451–1518/I, Register der Personen und Ortsnamen (ur. Willy Szaivert und Franz Gall). Graz – Wien – Köln: H. Böhlau, 1967.
- Göth, Georg: Urkunden-Regesten für die Geschichte von Steiermark vom Jahre 1252 bis zum Jahre 1580. *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark*. Heft 8 (1858), str. 171–196; Heft 9 (1859), str. 283–304.
- GZL – Otorepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. III. zvezek. Listine mestnega arhiva ljubljanskega 1320–1470*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1958.
- Karajan, Theodor Georg von: *Michael Beheim's Buch von den Wienern. 1462–1465*. Mit Facsimile und Noten-Beilage (Neue Ausgabe). Wien: Wilhelm Braumüller k. k. Hof- und Universitätsbuchhändler, 1867.
- Kemper, Joachim, Jure Volčjak in Martin Armgart (bearb.): *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet* (Hrsg. Paul-Joachim Heinig, Christian Lackner und Alois Niederstätter). Heft 29: Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der Republik Slowenien, Teil 1: Die staatlichen, kommunalen und kirchlichen Archive in der Stadt Laibach/Ljubljana. Wien – Weimar – Köln: Böhlau Verlag, 2014.
- Koblar, Anton: Drobтинice iz furlanskih arhivov. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 2/1, 1892, str. 30–92; 3/3, 1893, str. 101–109.
- Kovač, Karl: Beiträge zur Geschichte Krains, Teil 1. *Carniola – Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 2/3, 1911, str. 159–172.
- Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*, Theil 2: Die Cillier Chronik. Text mit kritischer Einleitung und historischen Erläuterungen. Graz: Verlag von Leuschner & Lubensky, 1883.
- Lichnowsky, Eduard Maria: *Geschichte des Hauses Habsburg*, Theil 8: Kaiser Friedrich III. und sein Sohn Maximilian. 1477–1493. Wien: Schaumburg und Compagnie, 1844.
- Pokorn, Fran: Regesti listin župnega arhiva na Vačah. *Carniola – Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 3/3, 1912, str. 212–215.
- RG – *Repertorium Germanicum: Verzeichnis der in den päpstlichen Registern und Kameralakten vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien vom Beginn des Schismas bis zur Reformation*, Band I: Clemens VII. von Avignon. 1378–1394 (Bearb. Emil Goller), Berlin 1916; Band V: Eugen IV. 1431–1447 (Bearb. Hermann Dieter, Brigide Schwarz), Tübingen 2004; Band VIII: Pius II. 1458–1464 (Bearb. Dieter Brosius, Ulrich Scheschkewitz), Tübingen 1993.
- RPG – *Repertorium Poenitentiarie Germanicum: Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiarie vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches*, Band IV: Pius II. 1458–1464 (Bearb. Ludwig Schmutge, Patrick Hersperger, Béatrice Wiggenhauser), Tübingen 1996.
- Schroll, Beda: *Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten*, Wien: In Commission bei Karl Gerold's Sohn Buchhändler der kais. Akademie der Wissenschaften, 1876 (= Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen, Abtheilung 2: Diplomataria et acta, Band 39, Wien 1876).
- Seemüller, Joseph: Friedrichs III. Aachener Krönungsreise. *Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung* 17, 1896, str. 584–665.
- Starzer, Albert: *Die landesfürstlichen Leben in Steiermark von 1421–1546* (Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 32, Veröffentlichungen der Historischen Landes-Commission für Steiermark 17). Graz: Selbstverlag der Historischen Landes-Commission, 1902.
- TKL – Bizjak, Matjaž in Miha Preinfalk: *Turjaska*

- knjiga listin*. I: Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1218–1400) – II: Dokumenti 15. stoletja (Thesaurus memoriae, Fontes 6 in 8). Ljubljana: Založba ZRC, 2008–2009.
- URBKr – Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain*, Band 2: 1200–1269. Laibach: Verlag des Herausgebers, 1884 u. 1887.
- Wiesflecker, Hermann (bearb.): *Regesta Imperii XIV. Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I. 1493–1519*, Band 1, Teil 2: Österreich, Reich und Europa 1493–1495, Wien – Köln: Böhlau Verlag, 1990.
- Wiessner, Hermann: *Gurker Urbare (Bistum und Kapitel) in Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502* (Österreichische Urbare, Abteilung III: Urbare geistlicher Grundherrschaften, Band 3: Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens, Teil 1). Wien: A. Holzhausens Nachfolger, 1951.
- Willich, Thomas (bearb.): *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet*, Heft 12: Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1440–1446). Wien – Weimar – Köln: Böhlau Verlag, 1999.
- SPLETNI VIRI**
- <http://194.242.233.132/denqRG/index.htm>;
<http://monasterium.net:8181/mom/home>;
 [RI XIII] – <http://www.regesta-imperii.de/startseite.html>.
- LITERATURA**
- Ambrožič, Matjaž: Patronatne pravice in obveznosti gospodstva Grmače. *Kronika* 59, 2011, št. 3, str. 525–546.
- Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospodstev na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003 (Thesaurus memoriae, Dissertationes 2).
- Chmel, Joseph: *Geschichte Kaiser Friedrichs IV. und seines Sohnes Maximilian I.*, Band 1: Geschichte K. Friedrichs IV. vor seiner Königswahl, Hamburg: bei Friedrich Perthes, 1840.
- Dimitz, August: Die Edlinger im Säger (Sagor). Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte Krain's im Mittelalter. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 19, 1864, str. 15–17.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Culturentwicklung*, Theil 1: Von der Urzeit bis zum Tode Kaiser Friedrichs III. (1493). Laibach: Druck und Verlag von Ign. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1874.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. Ljubljana: Viharnik [1. izdaja, elektronska knjiga], 2015.
- HTK – Kosi, Miha, Matjaž Bizjak, Miha Seručnik in Jurij Šilc: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500)*. Slovenska historična topografija 1, Ljubljana: Založba ZRC [Prva e-izdaja, verzija 1.0], 2016.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Južnič, Stanislav: Kostel do konca 15. stoletja. *Zgodovinski časopis* 53, 1999, št. 3, str. 295–323.
- Kos, Dušan: Čas bojevnikov. *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998 (Zbirka ZRC 20).
- Kotar, Jernej: Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželne grba iz leta 1463. *Zgodovinski časopis* 70, 2016, št. 1–2, str. 68–96.
- Lavrič, Ana: *Vizitacije ljubljanske škofije 17. stoletja kot vir za umetnostno zgodovino* (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, tipkopis). Ljubljana, 1993.
- Lazar, Tomaž: *Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem. Raziskave dveh zgodnjih topov iz Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož / Late-medieval artillery in Slovenia. A study of two early artillery pieces from the Regional museum Ptuj – Ormož*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2015.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009 (Thesaurus memoriae, Dissertationes 7).
- Nared, Andrej: Seznam »deželnih sovražnikov« iz okoli 1440 ali podoba fajde iz prve roke. *Zgodovinski časopis* 56, 2002, št. 3–4, str. 327–344.
- Nared, Andrej: Sezname kranjskega plemstva in kranjskih deželnih stanov. *Arhivi* 28, 2005, št. 2, str. 313–334.
- Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant, Theil 6: Das Dekanat Drachenburg: mit den bis zum Jahre 1854 dazu gehörig gewesenen Seelsorgestationen*, als: Peilenstein, Drachenburg, St. Peter in Fautsch, St. Maria in Zagorje, St. Anna in Prevorje, St. Margarethen im Markte Montpreis, St. Maria in Dobje, Hörberg, St. Peter unter Königsberg, St. Lorenzen in der Krajina (bei Wissell), St. Nikolaus in Felddorf, Windisch-Landsberg, Olimien und St. Valentin ob Süssenheim. Marburg: der Verfasser, 1887.
- Otorepec, Božo: Seznam »deželnih sovražnikov« na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440. Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436–1443. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp idr.). Ljubljana, 1996, str. 331–342.
- Peskar, Robert in Modest Erbežnik: Gotske freske v

- Podpečič pod Skalo – njihov umetnostni značaj in oris restavratskih posegov. *Kronika* 59, 2011, št. 3, str. 431–452.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005 (Thesaurus memoriae, Dissertationes 4).
- Preinfalk, Miha: Rodbina v luči srednjeveških listin. *Zgodovinski časopis* 55, 2002, št. 3–4, str. 341–374.
- Rothenberg, Ignaz: Beiträge zur Geschichte der Baumkircherfehde (1469–71). *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 32, 1911, str. 330–334.
- Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov na območju Litijske, Šmartna in Gabrovke. *Kronika* 59, 2011, št. 3, str. 371–410.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: DZS, 1982.
- Smole, Majda: Kranjska plemiška rodbina Apfaltrerjev. *Kronika* 18, 1970, str. 24–27.
- Štih, Peter: Celjski grofje, vprašanje njihove deželnokežje oblasti in dežele Celjske. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp idr.). Ljubljana, 1996, str. 227–256.
- Šumrada, Janez: Šteberski in njihova posest v srednjem veku. *Notranjski listi III.*, 1986, str. 47–60.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Laybach – Nürnberg: Zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg, 1689.
- Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae. Das ist Controfee aller Stätt, Märckbt, Clöster, vndt Schlösser, wie sie anietzo stehen in dem Hertzogthumb Crain*. Wagensperg, 1679.
- Wissgrill, Franz Karl: *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herrn- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten*, Band 1. Wien: gedruckt bey Franz Seizer privilegirten Buchdrucker im k. k. Taubstummeninstitut, 1794.

years in which the members of this family administered and protected the seignior along the eastern Carniolan border on behalf of the territorial prince. The office of stewardship passed from one family member to another uninterruptedly for decades, which was rarely seen in Carniola at the end of the late Middle Ages. At that time, the Jeterbenk (Hertenberg) branch held the primacy in the family and their loyalty to Frederick III helped them to become influential powerbrokers. When the family was run by brothers Georg I and Konrad II, the circle of loyal Carniolan nobility surrounding the territorial prince was a narrow one; therefore, both could build successful careers in service to the prince and expand their estates. The most significant acquisition was that of the seignior of Lebek (Liebeck), which was enfeoffed to the Apfaltrers no later than early 1444. This set the conditions for the creation of the Gamberk-Lebek side branch of the family, founded by Konrad, who was succeeded by his son Andreas II. In the second half of the fifteenth century, the Gamberk-Lebek family branch reached the zenith of its power and primacy over the highly branched-out Apfaltrer family, but soon became extinct when Andreas died childless in 1479/1480. Consequently, the Jeterbenk line of the Apfaltrer family died out as well, with its estates passing into other hands through the female members of the family.

The fifty-year period, in which the Jeterbenk branch of the Apfaltrer family administered the Gamberk Castle on behalf of the territorial prince, marks the time of the critical transition from the late Middle Ages to the early Modern Period, which was punctuated by frequent political crises and military confrontations. These developments and processes also exacted a toll on the seignior stretching along the eastern Carniolan border. As evident from preserved sources, the seignior suffered the most damage during the Habsburg-Celje feud, and it was also not spared by Turkish incursions, which reached the territory of Inner Austria at the end of the 1460s. Nonetheless, despite all the tribulations, the Apfaltrer family administered and protected the Gamberk seignior for nearly half a century, which points to their great performance, leaving the territorial prince with no reason to replace them.

S U M M A R Y

The Apfaltrer family at Gamberk Castle

In the summer of 1433, the deeply indebted brothers Nikolas and Vigulus of Stegberg (Šteberk) sold the Gamberk (Gallenberg) Castle, together with all appurtenances, to Duke Frederick V (later-to-become King and Emperor Frederick III), who immediately appointed Georg I Apfaltrer as its steward and thus ushered in a period of nearly fifty

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 711.452(497.434Cerknica)"15/16"

Prejeto: 29. 1. 2018

Boris Golec

dr., izr. prof., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Cerknica – pozni nastanek in specifični razvoj največjega slovenskega trga

IZVLEČEK

Cerknica, največji trg na slovenskih tleh, spada med tiste zgodovinske trge, ki so se razvili neposredno iz vasi in so trški naslov pridobili pozno, šele v zgodnjem novem veku. Njegovi uveljavitvi je botroval deželnoknežji privilegij za tedenski sejem, podeljen malo pred koncem 16. stoletja. Čeprav se je v Cerknici iz funkcije vaškega župana sredi 17. stoletja razvila funkcija trškega sodnika, ni trg nikoli premogel razvite trške samouprave po zgledu starejših trgov. V gospodarskem pogledu je ohranjal pretežno ruralni značaj, njegovo neagrarno gospodarstvo pa so zaznamovali predvsem sejemska trgovina in številni čevljarji, povezani v lasten ceh. Tako kot za druge trge na Notranjskem je bil tudi za Cerknico značilen močan kajžarski element.

KLJUČNE BESEDE

Cerknica, trg, trška uprava, tedenski sejmi, trgovina, obrt

ABSTRACT

CERKNICA – THE LATE EMERGENCE AND SINGULAR DEVELOPMENT OF THE BIGGEST SLOVENIAN MARKET TOWN

Cerknica, the biggest market town in the territory of present-day Slovenia, is one of historical market towns that developed directly from villages and that were accorded market town status at a later stage, no earlier than the early Modern Period. Its establishment was also due to the territorial princely right to host weekly markets, which it was granted just before the end of the sixteenth century. Even though in Cerknica, the office of village mayor evolved into the office of market town judge during the mid-seventeenth century, the market town never had a full-fledged self-government following the example of earlier market towns. In economic terms, the market town of Cerknica retained a predominantly rural character and its non-agricultural economy was predominantly marked by trade fairs and numerous shoemakers forming their own guild. As other market towns across Inner Carniola, Cerknica had a considerable class of cottagers.

KEY WORDS

Cerknica, market town, market town administration, weekly fairs, trade, crafts

Če Cerknico kaj povzdiguje nad drugimi, skupno približno 56 trgi, kolikor jih je bilo v zgodnjem novem veku na Slovenskem brez Prekmurja, je to njena velikost. Sredi 18. stoletja, ko imamo za celotni slovenski prostor prve primerljive podatke o številu domov, posestnikov in deloma tudi že prebivalcev mest in trgov, se je ta notranjski trg po velikosti in obljudečnosti uvrščal zelo blizu vrha. S svojimi približno 204 domovi, kolikor jih izkazuje terezijanski kataster, je bila Cerknica sploh največji trg, za seboj pa je pustila tudi najmanj ducat od skupno 20 celinskih mest na tleh današnje Slovenije (brez treh obalnih). Primerjala se je lahko z mesti, kot so bila Kamnik, Škofja Loka ali Ptuj, in štela je več kot dvakrat toliko domov kakor njen sosed, edino notranjsko mesto Lož, ki je tedaj premoglo vsega 84 hiš.¹ Toda po drugi strani je imela izrazito ruralni značaj in videz, saj se je razvila iz velike farne vasi in je to v svojem bistvu tudi ostala. Cerknica namreč ni bila trg srednjeveškega nastanka, ampak je trški naslov pridobila šele malo pred letom 1600, potem ko jo viri dotlej vseskozi označujejo kot vas. Kot bomo videli, je trg posredno prvič izpričan leta 1599 z omembo treh cerkniških tržanov, izrecno naslovljen kot trg pa je bil kraj po dosedanjih ugotovitvah prvič leta 1632.

Pozni nastanek neposredno iz vasi je sploh značilnost večine trgov na Notranjskem. Ob edinem, sicer pozno povzdignjenem notranjskem mestu Ložu (1477) in štirih srednjeveških trgih – Planini, Postojni, Vipavi in Senožečah – se je trški naslov v 16. in 17. stoletju uveljavil še pri petih obcestnih vaseh. Kot trgi so se poleg Cerknice začeli označevati Vrhnika, Gorenji Logatec, Šentvid pri Vipavi (današnji Podnanos) in Prem, vsak na nekoliko drugačni osnovi in svojstvenih okoliščinah.² Tako je Valvasor (1689) na poznejšem Notranjskem naštel skupaj devet trgov,³ od katerih jih je, pomenljivo, več kot polovica nastalo šele v času, ko je bilo oblikovanje omrežja meščanskih naselij v širšem prostoru že končano.⁴ Poleg tega je notranjske trge – ne glede na čas njihovega nastanka – kot skupna značilnost zaznamoval močan kajžarski element. Ta je na eni strani s svojo neagrarno dejavnostjo pri mlajših trgih sploh pogojeval uveljavitev trškega naslova in na drugi privedel do tolikšne rasti dobršnega dela trških naselij, da so se mogla po velikosti in številu prebivalstva zlahka kosati s pre-

nekaterim slovenskim mestom, zlasti na Kranjskem.⁵

Uveljavitev trškega naslova je imela pri Cerknici skoraj enako podlago kakor pri Šentvidu pri Vipavi, ki ju je med novimi trgi edina mogoče označiti za tip privilegiranega trga. Nepisano pravico, da se smeta imenovati trg, sta pridobila skoraj sočasno konec 16. stoletja, in sicer z deželnoknežjo podelitvijo tedenskega sejma. Neposredno zatem je tudi prvič izpričan obstoj njunega trškega naslova oziroma tržanov, četudi je bilo za dokončno splošno priznanje statusa trga potrebnega še nekaj časa. Pri obeh je šlo sicer za veliki prometni vasi, ki sta imeli vsaka svoje dodatne ugodnosti, vendar jima je zagotovil trški položaj šele deželnoknežji sejmski privilegij. Obema so ga za nekaj časa tudi preklicali, njegova moč pa je bila vendarle tolikšna, da trški naslov ni postal vprašljiv in ni mogel ugasniti niti v reformni terezijanski in jožefinski dobi.⁶

Od farne vasi do trga

Starejša historiografija, ki Cerknico naslavlja s trgovom že za čas pred koncem 16. stoletja, trškega naslova ni mogla povzeti neposredno iz virov. Kot pri drugih pozno nastalih trgih, na primer pri Vrhniki in Logatcu, je nemalo zmede povzročil Valvasor, ki ni posebej izbiral statusnih oznak za kraje, ampak je brez distinkcije govoril o trgih ali mestih tudi za čas, ko to še niso bili.⁷ V zvezi s trditvijo, da ni znano, kdaj je Cerknica pravzaprav postala trg, je pravilna ugotovitev v mlajši literaturi, da je prišel naziv trg v navado zelo pozno.⁸

Cerknica je v poznem srednjem veku spadala med pomembne vasi na starih oglejskih tleh ob t. i. patriarhovi cesti skozi Planino in čez Bloke na Dolenjsko, a ji drugače kot nekaterim drugim ni uspelo postati trg. Na tem odseku poti sta se začela v prvi polovici 13. stoletja označevati kot trga Planina in Lož (današnji Stari trg pri Ložu), za katera je bilo značilno, da ležita zelo blizu svojih zaščitnikov, gradov Hošperk in Lož. Planina je obenem spretno izkoriščala izredno ugodno križiščno lego, saj se tu skupaj s trgovom že leta 1217 omenja mitnica,⁹ nekoliko manj pa Lož, prvič izpričan kot trg leta 1237 in pred tem kot farno središče.¹⁰ Cerknici je v primerjavi s sosedoma manjkala zaščita zemljiškega gospostva, saj v bližnji

¹ Gl. tabelo v: Golec, *Družba v mestih*, str. 624.

² Golec, *Zgodnjenovoveška »kajžarska«* trga Vrhnika in Gorenji Logatec; isti, *Meščanska naselja Vipavske*, str. 217–223; isti, *Senožeče in Prem*, str. 378–382.

³ Valvasor, *Die Ehre II*, str. 212 in 257.

⁴ Če izvzamemo specifičen primer Goriške, kjer oznaka trg pred 16. stoletjem ni izpričana niti za eno naselje (Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 382), je podoben proces nastajanja novih trgov, a v manjšem obsegu, doživela samo Dolenjska, kjer so zrasli trije taborski trgi, Vinica, Kostel in Pobrežje ob Kolpi (prav tam, str. 523–561), poleg teh pa sta določen čas imeli status trga farni vasi Raka in Dolenjske Toplice (Golec, *Raka – nekoč trg; isti, O nastanku in zatonu*).

⁵ Gl. tabelo v: Golec, *Družba v mestih*, str. 624. – Po terezijanskem katastru iz srede 18. stoletja je bilo več kot sto domov mogoče ugotoviti kar za štiri notranjske trge: Cerknico (204), Vrhniko (177), Vipavo (127) in Postojno (120).

⁶ O Šentvidu: Golec, *Meščanska naselja Vipavske*, str. 217–223.

⁷ Npr. pri Vrhniki (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 422), Logatcu (prav tam, str. 345) in Cerknici (prav tam, str. 54).

⁸ Šlabe, *Cerknica*, str. 12.

⁹ Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch II*, str. 24–25. Prim. M. Kos, *Doneski k historični topografiji*, str. 145–146.

¹⁰ Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 97. Prim. Šumrada, *Nekaj iz srednjeveške zgodovine*, str. 32–33.

Središče Cerknice z ostanki protiturskega tabora (foto B. Golec, januar 2018).

okolici ni nastal noben pomembnejši grad. Na drugi strani je bila cerkniška hubna vas, ki se prvič omenja že leta 1040 (*in villa Circhinitz*),¹¹ nesorazmerno velika in je združevala vse prednosti obeh sosedov: leta 1222 je tu izpričana mitnica na patriarhovi cesti¹² in pol stoletja zatem (1265 oz. 1274) sedež precej starejše prazupnije iz druge polovice 10. ali začetka 11. stoletja.¹³ Ob oddaljenosti od gosposčinskega sedeža, od prve polovice 13. stoletja pa tudi neugodni bližini trgov Planine in Loža, je ostajala Cerknica še v zgodnji novi vek samo farna vas. V razlikovanje od sosednje Dolenje vasi je zlasti med prebivalci ožjega okoliša veljala za Gorenjo vas (Oberdorf).¹⁴

V posestnem pogledu je bila vas vseskozi velika. Glavnino od približno 30 hub, podložnih sredi 18.

stoletja različnim zemljiškim gospodom,¹⁵ srečamo že v 15. stoletju, saj so z morebitnimi redkimi izjemami vse srednjeveškega nastanka. Zgodaj so okoli vaškega hubnega jedra začeli nastajati tudi kajžarski sklopi, tipični za stara farna središča ter odraz lokalnega središča neagrarnih dejavnosti. Teritorialno zemljiško gospostvo in deželsko sodišče za ta del cerkniške doline je bila Postojna,¹⁶ vendar je najpozneje v 14. stoletju večina hub v Cerknici prišla v posest prvotnih oglejskih ministerialov v gradu Šteberk nad vzhodnim robom Cerkniškega jezera. Ko je rodbina Šteberskih v tridesetih in štiridesetih letih 15. stoletja doživljala polom, se je na dva dela razbila tudi njena hubna in kajžarska posest v Cerknici. Manjši del, tj. sedem hub in pol, dve pusti hubi, dvanajst kaj-

¹¹ Regest: 1040 I. 11., Augsburg v: F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev. Tretja knjiga*, str. 72–73. Prim. <https://topografija.zrc-sazu.si/>.

¹² Regest: 1222 VI. 20., Padova v: F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev. Peta knjiga*, str. 187. Prim. <https://topografija.zrc-sazu.si/>.

¹³ Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 139. Prim. <https://topografija.zrc-sazu.si/>.

¹⁴ S tem imenom (*ze Oberdorf*) se Cerknica prvič omenja leta 1338 (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, 274r, Kopalna knjiga samostana Bistra iz 14. stoletja, fol. 69v). Prim. <https://topografija.zrc-sazu.si/>.

¹⁵ Po terezijanskem katastru so imeli hubno posest v kraju naslednji zemljiški gospodje: gospostvo Hošperk (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 33, RDA, P 114), župnija Cerknica s podružnicami (šk. 28, RDA, P 55), župnija Lož z dvema beneficijama (šk. 26, RDA, P 19 in P 20; šk. 28, RDA, P 72) in kartuzija Bistra (šk. 23, RDA, P 2), po eno posestno enoto pa še deželni svobodnik (šk. 45, RDA, P 191), Štembergova pristava (šk. 43, RDA, P 167) in urad Nadlišek kot del gospostva Turjak (šk. 34, RDA, N 121).

¹⁶ *Erläuterungen zum historischen Atlas*, str. 471, 483. – O deželskosodnih mejah med Postojno in Ložem ter o njihovih spremembah prim. Okoliš, Izseki iz zgodovine, str. 358, 571.

žarjev ter dva mlina, se je po letu 1438 razdrobil,¹⁷ medtem ko lahko 12 hubam šteberskega gradu iz leta 1444 sledimo še globoko v novi vek v okviru deželno knežjega urada Šteberk.¹⁸ Postojnsko gospodstvo je imelo konec srednjega veka v kraju samo tri hube na Vidmu, zato pa je prav na njegovih, tj. deželskosodnih tleh, že do leta 1498 nastalo kar 22 kajž (podružnikov).¹⁹

Zaradi prehodnosti in izpostavljenosti je cerkniško območje močno trpelo vso dobo turških vpadov, saj se je še zadnji neizpodbitni vpad na Slovensko leta 1559 usmeril tod skozi.²⁰ Po opustošenju, ki je leta 1472 prizadelo tudi samo Cerknico, je okoli oskrunjene župnijske cerkve nekako v desetih letih zrastel eden največjih in obenem zelo posebnih slovenskih protiturških taborov, v katerega je lahko v celoti spravilo in v njem branilo svoje imetje več kot sto družin.²¹ Cerkniški tabor farni vasi ni dajal le značilne markantne podobe, ampak je sredi močno razburkane dobe s svojimi funkcijami pospeševal gospodarski razvoj kraja.

V desetletjih, preden so Cerkniciani po očitno dolgotrajnih poskusih pridobili status sejemskega trga, se je kraj z razmahom zgodnjega kapitalizma gospodarsko in demografsko vseskozi krepil. Domovi podružnikov so rastle na zemlji vseh zemljiških gospodov, med katere je bila vas razdeljena, hube so se začele zgodaj deliti, obenem pa je Cerknica privabljala tudi nemalo rokodelcev brez lastnega doma. Njeno preoblikovanje v naselje polagrarnega značaja je bilo zdaj v polnem teku, saj so novonastali domovi z drobno posestjo že v 16. stoletju številčno znatno preseglji podložniške domove na hubni zemlji. Tako je bilo leta 1549 pod šteberskim gospodstvom na 12 hubah naseljenih 20 gospodarjev, ob katerih so živeli mlinar, dva žagarja ter 12 podružnikov na 15 kajžah. Cerknica je precej odstopala od ostalih vasi, kjer se še niso pojavili podružniki, poleg tega pa so v njej

posebej popisali 12 dninarjev (*tagloner daselbst*) in šest rokodelcev (*hanndwercher zu Zierkhnitz*), med njimi dva sodarja, čevljarja, tesarja, tkalca in kovača.²² Obe posebni skupini prebivalcev pričata o neagrarni dejavnosti tistega dela prebivalstva, ki ni premo-gel lastne hišne posesti, kar pa seveda ne izključuje obstoja rokodelcev med podružniki. V poznejših urbarialnih virih kategoriji dninarjev in rokodelcev žal pogrešamo, pa tudi podružniki se ob tako rekoč nespremenjeni hubni posesti niso znatneje namnožili; leta 1575 jih je bilo 16 skupaj z enim, ki je plačeval odvetsčino od šestih kajž,²³ leta 1602 pa 22 s posestjo 19 oštavov in pol ter dvema hišicama.²⁴

Kajžarski (podružniški) element se je v Cerknici močneje razmahnil na tleh deželskosodnega postojnskega gospodstva, ki je bilo enako kot štebersko dano v zastavo, imelo pa je to prednost, da so se lahko njegovi novi domovi neovirano širili na srenjsko zemljo. Od let 1498–1504, ko je poleg petih gospodarjev treh hub živelo v kraju 22 podružnikov, od tega 5 tavernarjev,²⁵ se je posestno stanje naslednjih šest desetletij komajda spremenilo, saj so leta 1564 nasteli samo dva podružnika več.²⁶ Že naslednjih dvanajst let pa je prineslo nesluten razmah, tako da je bilo leta 1576 gospodstvu Postojna podložnih 45 podružnikov in 12 tavernarjev, od katerih jih polovico prepoznamo med imeni podružnikov.²⁷ Ž okoli 50 domovi, skoraj samimi kajžami, je torej postojnsko gospodstvo v tretji četrtini 16. stoletja prehitelo Šteberk, ki je imel v Cerknici približno 40 domov.

V letih okoli 1600, ko je Cerknica s podelitvijo sejemskega privilegija postala trg, tako dokaj dobro poznamo njeno posestno podobo. V šteberskem urbarju iz leta 1602 se pojavi še odvetsčino od osmih Engelshausnerjevih celih oštavov v Mali gasi.²⁸ Temu kajžarskemu delu vasi, ki je sestavljalo posebno pomirje gospodstva Iški turn, lahko sledimo v preteklost do prve polovice 16. stoletja, pri čemer gre skoraj go-

¹⁷ Leta 1438 sta navedene posestne enote skupaj z drugo posestjo dobila od Vigula Šteberskega brata Friderik in Jurij Ravbar (Šumrada, Šteberski in njihova posest, str. 55). V njih je moč videti hube in kajže, ki se od 16. stoletja navajajo v rokah različnih cerkvenih in svetnih gospodov. Kajže so slejkoprej identične s t. i. Mamingerjevo posestjo v Mali gasi, ki je leta 1562 prešla na Engelshausnerje (ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 15, fasc. 21, Urad glavnega prejemnika, dovolilna pisma za prepis posesti, 3. 6. 1562).

¹⁸ Po avstrijski fevdni knjigi je imel Nikolaj Šteberski leta 1444 skupaj s šteberskim gradom in pomirjem kot habsburški fevd tudi 12 hub in desetino v Cerknici (*Obernadorf*), že pred letom 1446 pa so Šteberski ta fevd izgubili, saj nastopa tedaj kot eden deželno knežjih uradov na Kranjskem (prim. Šumrada, Šteberski in njihova posest, str. 55–56).

¹⁹ M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 228.

²⁰ Turški vpad 29. januarja 1559 je opisan v urbarju gospodstva Hošperk iz leta 1573 (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 33, RDA, P 114, No. 27, urbar Hošperk 1573, s. p., zadnja stran). Prim. Jug, Turški napadi na Kranjsko, str. 41.

²¹ Fister, Tabor v Cerknici, str. 72 sl.

²² ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, I/60, lit. S VIII–1, urbar Šteberk 1549, s. p. Urbar je pomotoma uvrščen pod ime graščine »Na Kalcah« (Kalec pri Knežaku, nemško Steinberg), ker je ime šteberskega gospodstva v naslovu zapisa no kot »Steimberg«. – Malenkost drugačno podobo kaže dve leti starejši šteberski urbar iz leta 1547: 19 gospodarjev hub, žaga, dva mlina in 12 podružnikov na 14 kajžah (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 106, I/60, lit. S VII–1, urbar Šteberk 1547, s. p.).

²³ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/48u, urbar Šteberk 1575, fol. 2v–7v.

²⁴ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, I/60, lit. S XIV–1, urbar Šteberk 1602, s. p.

²⁵ Urbar Postojna 1498, objava v: M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 228. – ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 73, I/42, lit. A I–1, urbar Postojna 1500, fol. 15; prav tam, urbar Postojna 1504, fol. 7v.

²⁶ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 73, I/42, lit. A I–1, urbar Postojna 1564, s. p.

²⁷ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 30, RDA, P 98, No. 12, urbar Postojna 1576, s. p.

²⁸ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, I/60, lit. S XIV–1, urbar Šteberk 1602, s. p.

tovo za kajže Šteberških, izpričane leta 1438.²⁹ Že po imenu so bili zgodnjega izvora oštati domače župnije, katerih število je leta 1618 znašalo osem,³⁰ vsaj v 16. stoletju pa so nastale tudi podložne kajže na posesti rodbine Lipce.³¹ Upoštevaje postojnsko hubno in kajžarsko (podružniško) posest kot najmočnejšo ter pol ducata hub v rokah cerkvenih ustanov župnije Lož,³² je imela Cerknica okoli leta 1600 kakšnih 120 do 130 hiš in hišic, kar jo je dvigalo nad skoraj vse tradicionalne trge in mesta na Kranjskem.

Glede na gosto naseljenost, močno navzočnost obrtnikov in lego na zelo frekventni tovarniški poti je vas že lep čas izpolnjevala večino pogojev, s katerimi bi lahko v gospodarskem pogledu zadostila kriterijem meščanske naselbine. Poglavitno obeležje je kraju dajalo tovarništvo, tako da je Cerknica že sredi 16. stoletja veljala za pomembno tržišče za sol.³³ Živahno trgovsko menjavo so pospeševala cerkvena prošenja in nedeljsko bogoslužje, a je tovrstni trgo-

vini manjkala zadostna legitimnost. Več kot le sporadično se je odvijala menjava žita za sol, sto let pozneje opisana pri Valvasorju kot tedenska, v kateri so bili udeleženi kmečki tovarniki s Kranjske, Krasa in Čičarije.³⁴ O že utečenem kupovanju žita v Cerknici (*so getreyd bey vns erkhauffen*) namreč govorijo Cerkničani sami leta 1597 v prošnji vladarju za sobotni tedenski sejem.³⁵

V takšnih okoliščinah so torej izposlovali deželnoknežji sejmski privilegij, vendar naj bi bil ta po njihovih besedah samo nadomestek za velikopoteznejše načrte, o katerih se je z njihovimi predniki domenil že pokojni nadvojvoda Karel (1564–1590). V prošnji cerkniške soseske (*n. die gmain zu Cirkbniz*), naslovljeni leta 1597 na nadvojvodo Ferdinanda, je namreč precej alegorično in povsem nedokumentirano orisana predzgodovina zadnjih desetletij. Karel je menda Cerkničanom dovolil »zgraditi mestece« (!) in ga obdati z obzidjem (*vnnß zue Cirkbniz genedigt ein städtl aufzurichten vnd in eine mauren zue schliessen*). Ko bi tega postavili, pa jim je nameraval dati letni prispevek 300 renskih goldinarjev in jih obdarovati z deželnoknežjimi privilegiji (*mit landesfürstlichen freyheiten zue begaben vertröset*). Po navedbi v prošnji nato že »odobrenega mesta« (*die hievor bewilligte stadt*) niso mogli postaviti zaradi revščine, zato so zdaj prosili samo za svoboščine tedenskega sejma ob sobotah (*marckhtsfreyungen*). Prošnjo so utemeljevali s tem, da bi s sejmom in primerno pristojbino preprečevali tihotapstvo z žitom, ki zdaj poteka na Laško skozi gozdove in mimo nakladninske postaje v Postojni. Obenem so se potegovali še za letno prošenje pri bližnji cerkvi sv. Roka, ki so jo postavili po epidemiji kuge leta 1577, bilo pa naj bi na dan po župnijskem proščenju.³⁶

Ne vemo, kako so se na želje Cerkničanov odzvala sosednja mesta in trgi, ki jih je moral vicedom po pravilih vprašati za mnenje. Tudi samega akta podelitve sejmskega privilegija ne poznamo, a je do njega verjetno prišlo še isto ali naslednje leto 1598.³⁷ Naslednjič je sejem izpričan leta 1633, ko je doživel očitno že drugo prestavitev, in sicer s torka na petek.³⁸ O podelitvi tedenskega sejma še pred koncem 16. stoletja ne priča nič določneje kot ugotovitev, da so v letih 1599 in 1603 romali iz Gradca ukazi zoper tri protestantske tržane (!) (*die drey burger, zu Zierkbniz vorhandenene sectischen Bürger, etliche Zierkbnitze-*

²⁹ Gre za posest, ki jo je imel po prvi imenjski knjigi 1536–1539 Krištof Maminger (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 1 (1539), fol. 495v). Zmanjšano na imenjsko rento enega goldinarja in ene tretjine jo je leta 1562 prodal oskrbniku Iškega turna Hansu Engelshausserju (ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 15, fasc. 21, Urad glavnega prejemnika, dovolilna pisma za prepis posesti, 3. 6. 1562). Pri Iškem turnu so t. i. Engelshausserjevi oštati v Cerknici prvič neposredno izpričani leta 1602 (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, I/60, lit. S XIV–1, urbar Šteberk 1602, s. p.), njihova lokacija na Mali gasi (*Na malli gassi*) pa v urbarju samostana Bistra leta 1729 (ARS, AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospostvo Bistra, knj. 2, urbar Bistra 1729, II. del, pag. 101–115). Bistra jih je dobila leta 1677 kot volilo Janeza Adama Engelshausserja z Iškega turna (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), fol. 6, 186) in jih obdržala do razpusta samostana (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 23, RDA, P 2, No. 3, No. 9).

³⁰ Urbar župnije Cerknica 1618 v: ARS, AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospostvo Bistra, knj. 3, urbar Bistra 1729, III. del, fol. 14–22, 24, 30.

³¹ Lipčeve podložne kajže in hiša so nastali na zemlji, ki jo je Krištof Maminger leta 1549 prodal Martinu Lipcu iz Cerknice in je ustrezala imenjski renti nekaj več kot enega funta (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 4 (1546–1618), fol. 124, 408v). Lipci so jo posedovali do leta 1636, ko je bila prepisana na Filipa Jurija pl. Palmburga oziroma na njegovo graščino Loško pri Cerknici (prav tam, knj. 5 (1619–1662), fol. 430v). Cerkniška posest je natančno opisana v prodajni pogodbi iz leta 1662, ko jo je Jurij Joahim pl. Palmburg skupaj z graščino prodal samostanu Bistra (ARS, AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospostvo Bistra, knj. 2, urbar 1729, II. del, Bistra pag. 71–72, prepis prodajne pogodbe 1662 II. 4., Ljubljana), pri katerem je ostala vse do razpusta samostana (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 23, RDA, P 2, No. 3, No. 9).

³² To posest poznamo natanko šele sredi 18. stoletja, ko je imela loška župnija v Cerknici poltretjo hubo (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 25, RDA, P 18, No. 6, s. d.), kaplanija sv. Barbare eno hubo (prav tam, šk. 26, RDA, P 19, No. 6, 14. 10. 1754), beneficij sv. Petra dve hubi (prav tam, P 20, No. 7, s. d.), podružnica sv. Štefana pa eno (prav tam, šk. 28, RDA, P 72, No. 1., 9. 1. 1757). – Dve hubi in pol pod loško župnijo sta izpričani tudi konec 17. stoletja (Župnijski arhiv Stari trg pri Ložu, fasc. 38, urbar župnije 1688–1693, s. p.).

³³ Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja*, str. 154.

³⁴ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 55. Prim. Vilfan, K zgodovini kmečkega kupčevanja, str. 7.

³⁵ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 293, I/150, lit. Z XI, prezentirano 11. 4. 1597.

³⁶ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 293, I/150, lit. Z XI, prezentirano 11. 4. 1597.

³⁷ V privilegijskem protokolu notranjeavstrijske vlade 1592–1619 cerkniški sejmski privilegij pogrešamo, kar glede na odsotnost privilegija Šentvida pri Vipavi ni edini primer (Puschnig, *Gnaden und Rechte*).

³⁸ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 293, I/150, lit. Z XI, 10. 8. 1660.

Cerknica po Valvasorjevi skicni knjigi 1678–79 (Valvasor, Topografija Kranjske, št. 34).

rische Bürger, inen den Bürgern),³⁹ medtem ko dotleji niti v enem od nemalo ohranjenih virov ni ne trga ne tržanov, temveč zgolj vas, soseska ali posamezniki, imenovani: »iz Cerknice«. ⁴⁰ Izpodrinjenje vaškega imena s trškim seveda še zdaleč ni bilo hipno,⁴¹ a se je uporaba trškega naslova, prvič izpričanega leta 1632 (*de oppido Cirknice*), povsem utrdila prej kot v pol stoletja.⁴²

Če se povrnemo k izhodišču za sejmski privilegij – k domnevnim obljubam nadvojvode Karla in nameravani zgraditvi »mestnega« obzidja, zgodba gotovo ni bila povsem brez osnove, čeprav so jo Cerkničani, kot pravijo, pisali po spominu redkih še živečih prič. Karel bi dejansko lahko podprl zamisel o obzidju, ki jo je skoraj zagotovo spodbudil nenadni turški vpad čez cerkniško ozemlje leta 1559.⁴³ Razlogov za utrditev in zaščito obrtno-tržnega kraja ni

manjkalo,⁴⁴ pri čemer bi se Cerkničani naslonili na svoj že sicer zelo velik in dobro utrjen tabor okoli župnijske cerkve. Znano je, denimo, da je deželni knez leta 1567 deželnim oblastem ukazal pregled tabora, po potrebi dodatno oskrbo s strelivom in utrditev obzidja s tlako okoliških podložnikov.⁴⁵ Poleg tega so se lahko Cerkničani z veliko več upanja nadejali podelitve takšnih ali drugačnih formalnopравnih pravic, če bi bil večji del kraja obdan z obzidjem. Štiri vasi (*vier dörffer*) s Cerkniškega, med njimi Cerknica, so leta 1582 dosegle, da jih je nadvojvoda Karel oprostil dolžnosti, naj se njihovi prebivalci v primeru turškega vpada zberejo na Šilentabru, ter Cerkničanom (*daß dorf Zirkhnitz*) dovolil ostati doma za boljšo obrambo kraja (*zu behuet des weilers*).⁴⁶ Podelitev pravih mestnih pravic bi bila v tem času povsem nerealna. Ko so Cerkničani leta 1597 pisali o načrtovanem mestu, so tako lahko imeli v mislih le zunanjo podobnost z mestnimi naselbinami. Ta je glede na impozantni tabor očitno nemalo pripomogla, da se je celo Valvasorju enkrat zapisalo o mestu, ko je govoril o poteku rožnovenske procesije »um diese Stadt«. ⁴⁷ Poimenovanje »Stadt« se pojavi sto let prej tudi pri taborsko-obrambnih trgih Kostelu in Vinici, čemur

³⁹ Prav tam, šk. 261, I/135, lit. R XV–16, 24. 3. 1599, 5. 8. 1599, 16. 10. 1603.

⁴⁰ Omemba cerkniške vasi npr. leta 1582 v: Obreza, Ein kleiner Beitrag, str. 40–41; pritožba soseske vicedomu v letih 1593 in 1594 v: ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 374, protokoli zaslišanj 1591–96, fol. 202, 433; Martin Lipiec »in der Zirkhnitz« v: StLA, I. Ö. Urkundenreihe, Regesten, 1550 X. 1. (336).

⁴¹ Obrobni zaznamek v šteberškem urbarju iz leta 1602 denimo pri opusteli vasi Viševk še vedno govori o hasnovalcih zemljišč iz »dorff Zürkhnitz« (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, I/60, lit. S XIV–1, s. p.), kranjska imenjska knjiga pa leta 1619 o Andreju Burji iz »Zierkhviz im Oberrn dorff« (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1662), fol. 430).

⁴² Gl. op. 56.

⁴³ Prim. Jug, Turški napadi na Kranjsko, str. 41.

⁴⁴ Leta 1561 je denimo cerkniški rojak N. Juršin kot cesarski uradnik na Dunaju že drugič prosil cesarja, naj se vicedomska mitnica, ki jo ima v zakupu njegov brat, prestavi iz Martinjaka v Cerknico, ker je nenehno izpostavljena napadom marto-lozov in Turkov (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 143, I/83, lit. M III–1, 18. 3. 1561).

⁴⁵ Simoniti, *Vojaska organizacija*, str. 204.

⁴⁶ Objava listine 1582 I. 31., Gradec v: Obreza, Ein kleiner Beitrag, str. 40–41. Prim. R[utar], Mali zapiski, str. 204–205.

⁴⁷ Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 732.

je botrovalo zgolj obzidje.⁴⁸ Element fortifikacijskega trga je bil vsekakor navzoč tudi pri Cerknici, ki jo je »obvladoval« kompleks protiturškega tabora, ni pa imel praktično nobene konstitutivne vloge za nastanek trga.

Večji del kraja je dejansko dobival poteze meščanske naselbine z ulicami, medtem ko njegovo jedro okoli taborske župnijske cerkve ni skrivalo vaškega značaja. Posestna struktura in videz farne vasi sta se, gledano Cerknico kot celoto, vse bolj umikala prevladujočemu kajžarskemu delu naselja z neagrarnim in polagrarnim prebivalstvom. Medtem ko je treba prvotne postojnske hube na Vidmu iskati zahodno od cerkve in se je v vrsti vzdolž Velike gase nanizala stara šteberska hubna posest, je Mala gasa, posebno Engelshauserjevo pomirje, že plod poznosrednjeveške širitve s kajžami oziroma oštati. Kraj se je nato razširil še z dvema kajžarskima sklopoma, podložnima Postojni in Šteberku, s prvim na severu proti cerkvi sv. Roka in drugim vzdolž ceste na obeh straneh Cerknišičice.⁴⁹ Valvasor se v splošnem ni motil, ko je zapisal, da so okoli cerkve postopoma gradili hiše, dokler ni iz njih nastal tržni kraj (*Marcktfleck*).⁵⁰

Funkcijsko je cerkniški trg od vseh novonastalih trgov na Kranjskem nedvomno najbolj ustrezal polifunkcionalnosti meščanske naselbine. Prevladujoča kajžarska posest je bila sicer značilna za skoraj vse notranjske trške naselbine, še posebej za novonastali ob glavni prometnici, tj. za Vrhniko in Gorenji Logatec.⁵¹ Pri tem pa je imela Cerknica najbolj izrazito sejmsko-tržno vlogo. V Valvasorjevem času je bilo že povsem samoumevno, da si zasluži trški naslov in pohvalen opis, v katerem jo spoznamo kot dokaj velik in dobro obljuden trg, ki ga živi predvsem trgovina s soljo na tedenskih sejmi.⁵² Prav tako ne preseneča, da je notranjski okrožni glavar Cerknico leta 1752 uvrstil v kategorijo notranjskih trgov prvega razreda, v kateri sta bili še Postojna in Vrhnika.⁵³

Pravno-upravni razvoj trga

Po svojem notranjem pravno-upravnem razvoju se je Cerknica trdno umeščala med notranjske trge, za katere je kot celoto veljalo, da ne glede na srednjeveški ali zgodnjenovoveški nastanek niso razvili lastnih avtonomnih organov na čelu z izvoljenim trškim sodnikom in svetom niti niso poznali klasične

delitve na polnopravne tržane in netržane.⁵⁴ Toda med notranjskimi trgi, ki so na področju avtonomije na splošno močno zaostajali za drugimi kranjskimi, je bila slednjim še najbližje, saj je vsaj nominalno premoгла poseben sodni urad na čelu s trškim sodnikom, pristojnim izključno za sam kraj oziroma njegov večinski del.

Sejmski privilegij nadvojvode Ferdinanda, podeljen malo pred letom 1600, ki je postal pravni temelj za trški status Cerknice, ni spreminjal notranjih odnosov v vasi, razcepljeni med vrsto zemljiških gospodov. Naslovljen je bil na cerkniško sosesko (*die gmain zu Cirkbniz*) kot teritorialno skupnost in to ne glede na posameznikovo podložnost, kar je posledično pomenilo, da so celoten kraj pojmovali kot trg, njegove prebivalce pa kot tržane, »purgarje«, v najširšem pomenu besede.⁵⁵

Naslavljanje Cerknice s trgov se je dokončno uveljavilo še v prvi polovici 17. stoletja. Najrelevantnejši vir o uporabi imena trg so cerkniške župnijske matične knjige. V najstarejši krstni matici iz let 1618–1632, kjer so navedbe krajev zelo redke, se trg (*oppidum*) prvič pojavi 10. oktobra 1632, nato pa do srede štiridesetih let še tekmuje s pojemajočim vaškim imenom (*villa Cirkbniz*).⁵⁶ V tem času so nastopili tudi ugodnejši pogoji za nastanek posebne trške uprave. Velika farna vas, po zaslugi kajžarskega elementa demografsko močnejša od prenekaterega kranjskega mesta in trga, je namreč v znatni meri preseгла prejšnjo fevdalno razcepljenost. Glavnina Cerknice, tj. podložniki gospodstev Postojna in Šteberk, so prišli pod istega zemljiškega gospoda, barone oziroma poznejše grofe in kneze Eggenberge, ter bili, kot kaže, že okoli leta 1620 preneseni na gospostvo Hošperk.⁵⁷ V letih 1662 in 1677 je dobil skupnega gospodarja, kartuzijo Bistra, še manjši del kraja, do-

⁵⁴ Golec, *Družba v mestih*, str. 438.

⁵⁵ Pojem se prvič pojavi neposredno po podelitvi sejmskega privilegija, in sicer v ukazih zoper tri protestantske tržane (*Bürger*) (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, sk. 261, I/135, lit. R XV–16, 24. 3. 1599, 5. 8. 1599, 16. 10. 1603).

⁵⁶ NŠAL, *ŽA Cerknica, Matične knjige*, R 1632–1639, 10. 10. 1632 (de oppido Ciknice; ex oppido), 17. 10. 1632 (ex vila Zirkbnizha), 3. 11. 1632 (ex oppido), 7. 11. 1632 (ex oppido), 11. 11. 1632 (ex oppido), 14. 11. 1632 (ex villa Cirkbniz); R 1632–1639, npr. 16. 1. 1633 (ex villa Cirkbniz), 11. 7. 1633 (ex opido), 15. 6. 1634 (ex opido); R 1639–1650, npr. 29. 1. 1640 (ex vila Cirkbniza), 2. 9. 1640 (ex opido), 8. 9. 1641 (ex villa domestica), 11. 4. 1642 (ex villa domestica), 31. 1. 1643 (ex oppido).

⁵⁷ Kot lastnik dotlej zastavnih gospodstev Postojna in Hošperk ter urada Šteberk se okoli leta 1625 pojavi baron Janez Ulrik Eggenberg, med zabeleženimi posestnimi spremembami pa v imenjski knjigi pogrešamo prav prenos cerkniške posesti na Hošperk, kar se je očitno zgodilo neposredno po nastopu Eggenbergov (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), fol. 519–520v; knj. 6 (1662–1756), fol. 545v, 546v, 547v). Geneza hošperške posesti je zajeta v naslovu urbarja iz leta 1718: »Urbar von der herrschafft Haasperg, Stegberg, vnd denen incorporierten Adlsparg, Khleinhaüßel, Schneperg und Landtierischen gültten« (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/13).

⁴⁸ Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 530, 535.

⁴⁹ Zemljiškoposestni razvoj Cerknice je natančneje opisan v zgornjih opombah. Ob poznavanju predzgodovine sta temeljni vir za ugotavljanje razvoja na terenu franciscejski kataster in cenilni operati iz dvajsetih in tridesetih let 19. stoletja (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, A 217, k. o. Cerknica).

⁵⁰ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 54.

⁵¹ Golec, *Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga*, str. 105 sl.

⁵² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 53–55.

⁵³ ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752.

tlej podložen dvema oziroma trem gospodom.⁵⁸ Tako je ostalo v rokah drugih, največ cerkvenih gospodov, le majhno število podložnikov, naseljenih zvečine na prvotnih hubah.⁵⁹ Upošteva je omenjene izjeme se je torej Cerknica poslej delila na večinski hošperški in manjši bistrški del, pri čemer je šla vodilna vloga Eggenbergovemu Hošperku, ki je leta 1669 nasledil postojnsko gospodstvo tudi kot deželosodni gospod.⁶⁰ Po terezijanskem katastru sredi 18. stoletja so bile v rokah Hošperka slabe tri petine cerkniških domov (128 od 204), okoli sedmina (27) v posesti samostana Bistra (posest graščine Loško in Iškega turna) in skupaj šestina (34) podložnih župnišču in župnijski cerkvi.⁶¹

Ob razdeljenosti med kar osem zemljiških gosposčin so v pravni naravi zemljišč in podložniških obveznostih obstajale precejšnje razlike. Primerljive podatke imamo šele iz terezijanskega katastra. Večinski del gospodarjev pod gospodstvom Hošperk je tedaj užival svoje hubne dele in kajže kupnopravno.⁶² Za domačo župnijo in župnijske cerkev ter beneficij sv. Petra v Ložu imamo samo podatke o zakupni naravi hubne posesti,⁶³ ni pa znana pravna narava za župnijo Lož, tamkajšnjo kaplanijo sv. Barbare in kartuzijo Bistra. Cerknica nikakor ni mogla skriti svoje vaške narave, kar je prišlo še posebej do izraza v visokih delovnih obveznostih. Podložniki hošperškega gospodstva, bistrškega samostana, cerkniške župnije in domače župnijske cerkve so namreč tlako opravljali v naravi, proporcionalno glede na velikost posesti.⁶⁴ Predvsem zaradi oddaljenosti so imeli Cerkničani precej manjše obveznosti do beneficija sv. Petra v Ložu, do loške župnije in kaplanije sv. Barbare pa sploh nobenih.⁶⁵

Pripadnost glavnine Cerknice Eggenbergom je cerkniški trg že od dvajsetih let 17. stoletja povezovala s sosednjim srednjeveškim trgov Planino, ki je Cerkničanom dajal prenekateri zgled. Neprimereno večja in gospodarsko čedalje močnejša Cerknica tudi na področju lastne avtonomne uprave nikakor ni hotela zaostajati za usihajočo Planino in sosednjim

mestecem Lož. Eggenbergi so ustregli svojim podložnikom tako, da so dotedanjo župo Cerknica sredi 17. stoletja preoblikovali v sodni urad, ni pa znano, kakšne pristojnosti so dali novouvedenemu sodniku, saj poznamo tudi za poznejši čas skoraj samo imena sodnikov.

Sodni urad Cerknica, izpričan kot tak sicer šele sredi 18. stoletja, je bil dejansko naslednik cerkniške župe, ki je združevala hošperške podložnike, prvotno podanike Postojne in Šteberka. Šlo je torej za obliko župe, ožje od cerkniške soseske, v katero so bili vključeni vsi podložniki ne glede na pripadnost zemljiškim gospodom. V terezijanskem katastru okoli leta 1750 je Cerknica pri gospodstvu Hošperk imenovana sodni urad (*Richter amt Zierkhnitz*) in predstavlja izjemo med ostalimi upravnimi enotami – župami (*Supp*) oziroma župnimi uradi (*Suppambter*).⁶⁶ Cerkniški sodni urad je enako kot prej župa obsegal samo hošperške podložnike, ne pa tudi manjšine, podložne samostanu Bistra in ostalim zemljiškim gospodom. V nemajhni meri je njegovo vzpostavitev narekovala živahna trgovina, zlasti tedenski sejmi, na katerih so imeli deželosodne pristojnosti hošperški in pred njimi postojnski deželški sodniki. Verjetni prenos sejemskega nadzora na novouvedenega cerkniškega sodnika je bil tako predvsem posledica praktičnih razlogov.

Stanje iz srede 18. stoletja je koreninilo v spremembah, nastalih sto let prej. Vse kaže, da moramo prelomne dogodke postaviti v sredo 17. stoletja. Leta 1648 je Andrej Obreza v župnijski krstni matici zadnjič naveden kot župan (*suppanus*), naslednje leto pa je prvič imenovan sodnik (*judex*).⁶⁷ Gotovo ni naključje, da je dal taisti Andrej Obreza prav leta 1648 postaviti kamnit oklep okoli lipe pri župnijski cerkvi, nekakšen »kinč trga«.⁶⁸ Tedaj gotovo ni šlo zgolj za županovo preimenovanje v sodnika, ampak za razširitev njegovih pristojnosti. Cerkniškemu sodniku lahko poleg javnopravnih nalog s pridržki pripišemo tudi nižje sodstvo nad domačimi hošperškimi podaniki, vključenimi v nekdanjo župo. Če je župa že poprej premogla manjše sodne pristojnosti z županovim prisedništvom, je bilo po potrebi tem lažje preoblikovanje slednjega v trški svet. Leta 1660 so se

⁵⁸ Cerkniška posest graščine Loško, in sicer oštati v Mali gasi, je bila Bistri prodana leta 1662 (ARS, AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospodstvo Bistra, knj. 2, urbar 1729, II. del, pag. 71–72, 101–115, prepis prodajne pogodbe 1662 II. 4., Ljubljana). Drugo skupino oštato je samostan kot volilo pridobil leta 1677 od Iškega turna (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), fol. 6, 186).

⁵⁹ O posestnem stanju v Cerknici sredi 18. stoletja gl. razpredelnico 1.

⁶⁰ *Erläuterungen zum historischen Atlas*, str. 471, 483; Ribnikar, *Posestne in gospodarske razmere*, str. 35.

⁶¹ Gl. razpredelnico 2.

⁶² ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 7, BT, P 114, No. 59, 16. 6. 1749.

⁶³ Prav tam, šk. 4, BT, P 55, No. 1, s. d.; šk. 3, BT, P 20, No. 1, s. d.

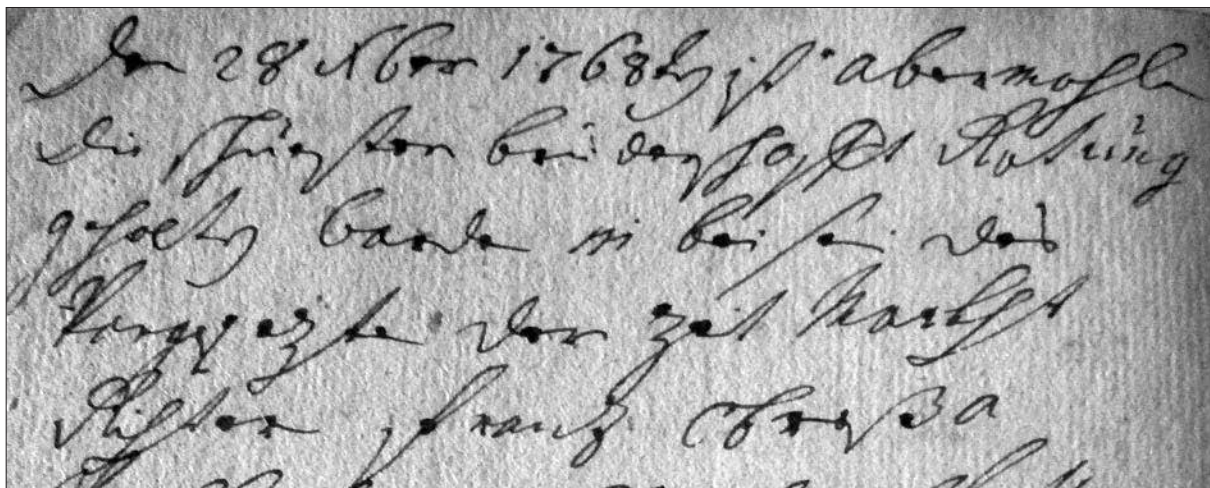
⁶⁴ Prav tam, šk. 7, BT, P 114, No. 26, s. d. 1756; šk. 1, BT, P 2, No. 9, 20. 11. 1764; šk. 4, BT, P 55, No. 8, 23. 11. 1754.

⁶⁵ Prav tam, šk. 25, RDA, P 18, No. 6, s. d.; šk. 26, RDA, P 19, No. 6, 14. 10. 1754; šk. 26, RDA, P 20, No. 4, s. d.

⁶⁶ Prav tam, šk. 33, RDA, P 114, No. ad 14, s. d. – Ponuja se analogija z malim trgovom Motnik na štajersko-kranjski meji. V urbarju motniškega gospodstva iz leta 1601 se omenja sodnik, ki je bil v trgu postavljen namesto amtmana ali župana; urbar ga na drugem mestu imenuje »postavljeni župan ali sodnik«: »einen alda gesetzten Richter der anstatt eines Amtmans oder Supans geordnet wierdet«, »den angesetzten Supan oder richter« (StLA, Stockurbare, Band 46/117, Urbar Mötnig 1601, fol. 23, 27).

⁶⁷ Sodnik (*judice*) Andrej Obreza je prvič omenjen 1. avgusta 1649 kot krstni boter, potem ko je bila njegova žena Marina že 6. aprila istega leta *judicissa*; 10. novembra 1647 se Obreza navaja še kot župan (*suppanus*), njegov sin Mihael pa 9. avgusta 1648 kot *filius suppani Obresa* (NŠAL, ŽA Cerknica, Maticne knjige, R 1639–1650).

⁶⁸ Ribnikar, *Logaško okrajno glavarstvo*, str. 10.

Omemba trškega sodnika Franca Obreze v čevljarski cehovski knjigi leta 1768
(ARS, AS 492, Usnjarski in čevljarski ceh v Cerknici, mapa 1, cehovski register 1721–1782, s. p.).

namreč Cerkničani obrnili na cesarja Leopolda I. za potrditev svojega tedenskega sejma kot »N. Richter, Rath vnnnd Gemaine des Markhts Zierkhviz«, kar je obenem zadnji znani primer inskripcije.⁶⁹

Navzlic sodniku in osamljeni omembi sveta pa njune narave ni moč avtomatično enačiti z izvoljenimi trškimi sodniki in sveti starejših sodno-upravno avtonomnih trgov, kjer je trška avtonomija temeljila na skupnosti polnopravnih tržanov (Bürger), individualno sprejetih v tržanstvo s podelitvijo tržanskih pravic. Ko bi se v 17. ali 18. stoletju v Cerknici dejansko izoblikovala pravnoformalna delitev na tržane in netržane, bi se to zagotovo odrazilo v sicer skromnih svetnih virih in v župnijskih maticah, kjer se niti enkrat ne pojavi oznaka tržan, »civis«. ⁷⁰ Po omembah protestantskih tržanov v letih 1599–1603⁷¹ so redki pojavi posameznih tržanov vezani samo na posamezne Cerkničane zunaj domačega kraja. Tako je Andrej Dietrich leta 1640 kot *civis* vpisan v graško univerzitetno matrico,⁷² na ljubljanski jezuitski gimnaziji se je leta 1665 šolal Jurij Kovač, označen kot *civis Cirknicensis*,⁷³ Ana Marija Prešeren pa je v poročni pogodbi, sklenjeni leta 1734 v gosposčinski pisarni v Ribnici, označena kot hči pokojnega cerkniškega

tržana (*burgern zu Zirkhniz*).⁷⁴ O tržanih kot kolektivu (*Bürger, cives*) ne govorijo niti urbarialni viri iz 18. stoletja, kjer je za celotno skupnost zaslediti samo izraz *Inwohner*.⁷⁵ Šele v župnijskih maticah konec 18. stoletja, leta 1794, se začnejo pojavljati tržani, *oppidani*, in sicer v vlogi krstnih botrov,⁷⁶ pri čemer so slejkoprej mišljeni tržani kot prebivalci trga, ne kot posebna pravna kategorija.

Sodnike srečujemo po sporadičnih omembah v župnijskih maticah druge polovice 17. stoletja skoraj sleherno leto v polstoletju 1731–1782 pri ratifikaciji letnih obračunov čevljarskega ceha.⁷⁷ Opozoriti je treba, da praviloma nastopajo le kot »Richter«, izjemoma kot »Richter in Markht Zierkhviz«, ⁷⁸ kot trški sodniki, »Markhtrichter«, pa šele trikrat med letoma 1765 in 1775.⁷⁹ Po svoje kaže takšna dikcija na nepopolno istovetenje sodnika s trgov. Zgovornejša je njegova večkratna samooznačba »vorgesezter Richter«, ⁸⁰ iz katere je moč sklepati, da je sodnika postavljalo hošpersko gospostvo in ne kakšen krajevni volilni gremij. Sodni urad je bil cela desetletja v rokah iste osebe ali več članov gospodarsko močne rodbine, med katerimi so vseskozi do začetka 19. stoletja prednjačili Obreze.⁸¹ Z njimi sta v drugi polovi-

⁶⁹ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 293, I/150, lit. Z–XI, 10. 8. 1660. – Sodnika in svet navaja sicer še leta 1672 povzetek prejšnje privilegijske potrditve (prav tam, 16. 8. 1672).

⁷⁰ NŠAL, ŽA Cerknica, Matične knjige, R 1618–1632, R 1632–1639, R 1639–1650, R 1650–1662, R 1662–1670, R 1670–1676, R 1677–1693, R 1694–1729, R 1729–1762, R 1762–1773, R 1773–1773, R 1773–1784, R 1784–1788, R 1788–1809, R 1809–1812, P 1643–1679, P 1683–1715, P 1743–1765, P 1766–1784, P 1784–1812, M 1751–1772, M 1772–1784, M 1784–1807, M 1807–1812.

⁷¹ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 261, I/135, lit. R XV–16, 5. 8. 1599, 16. 10. 1603.

⁷² Andritsch, *Die Matrikeln der Universität Graz*, str. 38.

⁷³ Črnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 89.

⁷⁴ ARS, AS 774, Gospostvo Ribnica, knj. 26, No. 55, 22. 5. 1734.

⁷⁵ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/13, urbar Hošperk 1718, fol. 358–504. – Hošperske posestnike v trgu Cerknica imenuje »die Inwohner« napovedna tabela za služnosti (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 33, RDA, P 114, No. 59, s. d.).

⁷⁶ Npr. NŠAL, ŽA Cerknica, Matične knjige, R 1788–1809, 28. 11. 1794, 24. 1. 1795.

⁷⁷ ARS, AS 492, Usnjarski in čevljarski ceh v Cerknici, mapa 1, cehovski register 1721–1782, s. p.

⁷⁸ Prav tam, 28. 12. 1741, 28. 12. 1744.

⁷⁹ Prav tam, 28. 12. 1765, 28. 12. 1768, 28. 12. 1775.

⁸⁰ Prav tam, 28. 12. 1757, 28. 12. 1760, 28. 12. 1768, 28. 12. 1770, 28. 12. 1775 (*des vorgesezten der Zeit Markhrichter*).

⁸¹ Prvi cerkniški sodnik Andrej Obreza je zasedal položaj sko-

ci 17. stoletja tekmovali za sodniški položaj rodbini posestnikov in mitničarjev Logarjev in Wisarjev⁸² ter v prvi polovici 18. stoletja deželni svobodniki Učani.⁸³ Funkcija trškega sodnika je obstala do ukinitve vseh trških uprav na Kranjskem v času Ilirskih provinc leta 1811. Zadnji sodniki se omenjajo v župnijskih maticah, in sicer kot »judex« in kot »Richter«. Dvoje ključnih dejstev neposredno priča, da gre za kontinuiteto funkcije iz 17. stoletja in da se ta ni zli- la z novouvedeno funkcijo rihtarja, tj. pomožnega okrajnega uradnika, ki so ga na Kranjskem uvedli ob koncu terezijanske dobe.⁸⁴ Prvič, iste osebe se v nem- ščini naslavljajo kot *Richter*, v latinščini pa kot *judex*, in drugič, leta 1797 je Janez Nepomuk Obreza iz- recno naveden kot trški sodnik, *judex oppidi*.⁸⁵ Vaški rihtarji ali župani so nasprotno označeni kot župani (*Suppan*).⁸⁶ Zadnji trški sodnik Jožef Obreza, izpričan kot tak leta 1811, se naslednje leto, po odpravi

patrimonialne uprave, pojavi v vlogi župana (*Maire*) novooblikovane francoske občine Cerknica.⁸⁷ Kot vse kaže, Cerknica po koncu francoske dobe tako kot Vrhnika ni več dobila starega trškega predstojnika, ampak se je v celoti vključila v novi sistem glavnih občin in podobčin. Cerknica je bila podobčina na čelu s podrihtarjem (*Unterrichter*) in hkrati sedež glavne občine z nadrihtarjem (*Oberriichter*).⁸⁸

Značilnosti cerkniškega gospodarstva

Gospodarski vzpon Cerknice v zgodnjem no- vem veku je bil življenjsko odvisen od trgovskega prometa, enako kot vzpon Vrhnike in Šentvida pri Vipavi, še dveh notranjskih trgov, ki sta trški naslov prav tako pridobila konec 16. stoletja.⁸⁹ Cerknica in Šentvid sta se kot trga uveljavila sploh šele zaradi podeljenega privilegija tedenskega sejma. Cerknica je bila že sredi 16. stoletja uveljavljena obrtniška vas, kamor so tovarniki pod konec stoletja vse pogosteje prihajali nakupovat žito.⁹⁰ Kot smo videli, je nadvoj- voda Ferdinand cerkniški soseski na tej osnovi konec 16. stoletja podelil privilegij sobotnega tedenskega sejma, vsekakor ne na zadovoljstvo sosednjih Loža- nov, Postojnčanov in Planinčanov. Ni naključje, da so cerkniški sejem prva desetletja vsaj dvakrat prestavili, najprej na torek in leta 1633 na petek,⁹¹ zato je cesar Ferdinand II. leta 1626 tem laže potrdil sobotni se- jem Planini.⁹² Leta 1634 je meščanom Loža uspelo doseči celo deželnoknežjo odpravo cerkniškega se- jma. Petkov sejem je bil prestavljen v Lož,⁹³ tako da je ostala Cerknica četrto stoletja sploh brez tedenskega sejma. Ne da bi pridobili deželnoknežji konsenz, so ga Cerkničani spet uvedli najpozneje spomladi 1660; tedaj je namreč Sigmund pl. Stemberg (s Kalca) zah- teval takojšnjo odpravo »novo uvedenega sejma v

raj dve desetletji (NŠAL, ŽA Cerknica, Matične knjige, R 1639–1650, 1. 8. 1649, 26. 6. 1652; R 1650–1672, 24. 1. 1666, 15. 7. 1667; Župnijski arhiv Slavina, Matične knjige, P 1650–1780, 26. 1. 1659). Za sodnikoma Andrejem Wisar- jem in Janezom Andrejem Logarjem je izpričan kot sodnik Andrej Obreza ml. (NŠAL, ŽA Cerknica, Matične knjige, R 1677–1693, 13. 1. 1682). Franc Andrej Obreza je nastopil sodniško službo za Ferdinandom Učanom leta 1748 in ostal v njej neprekinjeno do leta 1770, ko ga je zamenjal Karel Obre- za, tega pa 1775 Janez Nepomuk Obreza, sodnik še leta 1782 (ARS, AS 492, Usnjarski in čevljarski ceh v Cerknici, mapa 1, cehovski register 1721–1782, s. p.). Po terezijanskem katastru sta bila Franc in Karel Obreza med največjimi cerkniškimi posestniki. Prvi je imel hubo in 3/4, drugi pa celo hubo in tri kajže (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 33, RDA, P 114, No. 26, štifregister 1756, s. p.). Konec 18. in v začetku 19. stoletja se v župnijskih maticah omenjajo trije so- dniki s priimkom Obreza: Janez Nepomuk, po poklicu rano- celnik (NŠAL, ŽA Cerknica, Matične knjige, R 1788–1809, 18. 10. 1788, 5. 8. 1797, 13. 5. 1804, 8. 9. 1804, 1. 4. 1805, 13. 4. 1805, 13. 6. 1805; P 1784–1812, 6. 2. 1786, 16. 7. 1804), Jožef (prav tam, R 1788–1809, 26. 1. 1807; R 1809–1812, 4. 6. 1809, 13. 7. 1809, 27. 10. 1809, 2. 1. 1810, 16. 8. 1811) in Andrej (prav tam, R 1788–1809, 7. 5. 1807, P 1784–1812, 26. 1. 1807).

⁸² Andrej Wisar je omenjen kot sodnik konec šestdesetih let 17. stoletja, 29. 10. in 27. 11. 1669 (NŠAL, ŽA Cerknica, Matične knjige, R 1650–1672), Janez Andrej Logar pa malo za njim, 15. 7. 1671 in 14. 7. 1672 (NŠAL, ŽA Planina pri Rakeku, Matične knjige, R 1631–1695). Andrej Logar je imel v letih 1686 do 1689, ko je bil upravitelj Eggenbergo- vega hošperskega gospostva, v zakupu vicedomsko mitnico Lož s podružnico v Cerknici (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 141, I/82, lit. L V–2, 16. 11. 1689), nakar se je leta 1691 potegoval za njen zakup tedanji mitničar Andrej Logar (prav tam, 23. 1. 1691).

⁸³ Sodnik Ferdinand Učan je ratificiral cehovske letne obračune v letih 1732, 1736, 1738–1747 (ARS, AS 492, Usnjarski in čevljarski ceh v Cerknici, mapa 1, cehovski register 1721–1782, s. p.). Po terezijanskem katastru je imel v Cerknici kaj-žo (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 33, RDA, P 114, No. 26, štifregister 1756, s. p.), a je bil hkrati kot posestnik pristave pri Cerknici deželni svobodnik (prav tam, šk. 45, RDA, P 191, No. ad 22, s. d.).

⁸⁴ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 133–136.

⁸⁵ Gl. op. 81.

⁸⁶ Npr. Matija in Andrej Kren v Begunjah (NŠAL, ŽA Cerknica, Matične knjige, R 1809–1812, 24. 12. 1809, 9. 1. 1810, 5. 4. 1811, 10. 7. 1812).

⁸⁷ NŠAL, ŽA Cerknica, Matične knjige, R 1809–1812, 16. 8. 1811, 22. 4. 1812. Njegova žena Helena je kot »Frau Merin« označena že 3. marca 1812. – Imenovanje merov je bilo v Ilir- skih provincih zaključeno spomladi 1812 (Žontar, *Struktura uprave*, str. 202).

⁸⁸ *Haupt-Ausweis über die Einteilung*, fol. Q2. – Jožef Obreza, ki ga do leta 1811 srečujemo v župnijskih maticah kot trškega sodnika in v času Ilirskih provinc kot župana (mera) (gl. op. 81 in 87), je leta 1815 izpričan kot prvi nadrihtar (*Oberriichter*), prvi cerkniški podrihtar (*Ungerrichter*) pa je bil po vsej verjetnosti Jurij Mekinda, kot tak omenjen leta 1817 (NŠAL, ŽA Cerknica, Matične knjige, R 1812–1819, 5. 8. 1815, 17. 4. 1817).

⁸⁹ Golec, *Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga*, str. 109–110; isti, *Meščanska naselja Vipavske*, str. 220–221.

⁹⁰ O utečeni prodaji žita pišejo sami Cerkničani v prošnji za sobotni tedenski sejem (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 293, I/150, lit. Z XI, prezentirano 11. 4. 1597).

⁹¹ Dogajanje v zvezi s sejmom povzema potrditev sejemskih svoboščin cesarja Leopolda I. (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 293, I/150, lit. Z XI, 10. 8. 1660).

⁹² Rutar, *Marktprivilegien von Planina-Alben*, str. 30–31.

⁹³ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. I, XX–8, 16. 11. 1634; prav tam, šk. 293, I/150, lit. Z XI, 16. 11. 1634.

Cerknici«. ⁹⁴ Toda že poleti istega leta so imeli spretni Cerkničani v rokah cesarjevo sejemsko potrditev petkovega sejma, ki so jo očitno dobili po zvezah, in to tako, da so zamolčali njegovo prestavitve v Lož četrto stoletja prej. ⁹⁵ Vztrajne pritožbe Ložanov in zahteve po odpravi sejma v naslednjih letih niso zalegle, ⁹⁶ prejkone tudi zato, ker sta, kot je mogoče povzeti po Valvasorju, oba sejma dobro uspevala. ⁹⁷

V Cerknici se je po Valvasorjevih besedah (1689) na pravem solnem trgu (*Salzmarckt*) vsak teden odvijala močna trgovina s soljo, ki so jo Čiči in Kraševci prinašali z obale, pokupili pa drugi kranjski tovarniki. ⁹⁸ Uvedba solnega apalta v prvih letih 18. stoletja, ki ji med drugim pripisujemo propad trga Senožeče, ⁹⁹ je Cerknico nedvomno precej prizadela, toda petkov sejem je leta 1752 še obstajal. Tedaj se v poročilu notranjskega okrožnega glavarstva omenjata skupaj z njim tudi prva znana cerkniška letna sejma, in sicer na četrto nedeljo po veliki noči in na vse svete (1. novembra). ¹⁰⁰ Poprej ju v virih ni zaslediti, nima ju niti Valvasor, ker sta morebiti živovarila v senci tedenskega solno-žitnega kupčevanja ali pa so ju Cerkničani resnično izprosilje šele v prvi polovici 18. stoletja v zameno za usihajočo tedensko trgovino. Kdaj je cerkniški tedenski sejem ugasnil, ostaja za zdaj nepojasnjeno, a precej verjetno že v drugi polovici 18. stoletja. ¹⁰¹ Za trg je bilo prenehanje rednega tedenskega trgovanja, ki mu je dajalo utrip in življenjske sokove, vsekakor udarec. V začetku 30-ih let 19. stoletja v cenilnih operatih franciscejskega katastra beremo, da je Cerknici najbližje tržišče v kraju Sodražica, kjer se sejem odvija ob četrtrkih, vendar ga Cerkničani ne obiskujejo, ker praviloma nimajo tržnih presežkov nad lastnimi potrebami. ¹⁰²

O obrtni dejavnosti imamo celovitejše podatke šele za sredo 18. stoletja, na eni strani v poročilu postojnskega okrožnega glavarja iz leta 1752 in na drugi v terezijanskem katastru, v katerem so pri agrarnih posestnikih navedeni tudi njihovi neagrarni poklici. Te srečamo samo v napovedni tabeli za hošperško gospostvo, ki mu je pripadalo dobre tri petine do-

mov (128 od 204), nobenega obrtnika pa ni v napovednih tabelah drugih gospostev. ¹⁰³ V hošperškem delu Cerknice so tedaj našli enega kramarja in 41 obrtnikov, od tega daleč največ čevljarjev (30), po dva krzrnarja, barvarja na črno in urarja ter po enega ključavničarja, puškarja, sodarja, »kmečkega« steklarja in krovca. ¹⁰⁴ Podatke za Cerknico je mogoče primerjati s podatki za Vrhniko, medtem ko jih nimamo za Postojno, tretji trg iz skupine notranjskih trgov prvega razreda (po omenjenem poročilu okrožnega glavarja). Od 72 vrhniških gospodarjev z navedenim poklicem se jih je več kot polovica (38) ukvarjalo s čolnarstvom, trgovino pa je zastopal en sam trgovec s starim blagom. ¹⁰⁵

Kot smo videli, je bila obrt v Cerknici močna že pred pridobitvijo tedenskega sejma in trškega naslova. Še pred 18. stoletjem je morala izstopati čevljarška obrt, ki se je edina tudi cehovsko osamosvojila. Poročilo notranjskega okrožnega glavarja iz leta 1752 navaja, da so bili cerkniški in planinski čevljarji »pred časom« vključeni v ceh v Postojni, nato pa so planinski tako nazadovali, da sredi 18. stoletja niso premogli nikakršnega ceha, medtem ko so se cerkniški številčno okrepili in osamosvojili. ¹⁰⁶ Ohranjeni protokol cerkniške čevljarške bratovščine sv. Ane se začne z letom 1721, pri čemer je bratovščina v naslovu označena kot »prastara« in je bila prejkone že dotlej samostojna. ¹⁰⁷ Na njeno večjo starost kaže vidimirana kopija dekreta nadvojvode Ferdinanda, ki leta 1600 prepoveduje šušmarstvo na podeželju. Prepis iz leta 1630 je najstarejša listina, ki jo je bratovščina sv. Ane hranila do svoje ukinitve leta 1922. ¹⁰⁸ Na drugi strani je resnična trditev okrožnega glavarstva, da čevljarji in usnarji dotlej (1752) niso imeli svobodin in so zdaj zanje zaprosili na dunajskem dvoru. ¹⁰⁹ Na ruševinah postojnskega ceha so se skušali cerkniški čevljarji in usnarji na obsežnem prostoru vsiliti kot monopolisti. Leta 1753 so namreč prosili na dvoru, naj se jim dovoli prosto trženje obutve in usnja na celotnem Notranjskem od Vrhnike do Ajdovščine in Reke ter na vzhodu do Ribnice in Dobrepolja. Čeprav je prošnja naletela na ostro nasprotovanje zemljiških gospostev in zlasti Ribničanov, ki so zahtevali, naj ostanejo Cerkničani zgolj pri starih pravicah, ¹¹⁰ je slednjim vseeno uspelo zapolniti nastalo praznino, saj jim je Marija Terezija leta 1754

⁹⁴ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg. šk. 514, fasc. 303a, pag. 643–646, s. d. (ad 30. 6. 1660).

⁹⁵ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 293, I/150, lit. Z XI, 10. 8. 1660.

⁹⁶ Prav tam, 16. 8. 1672, s. d. (Sub A, ad 16. 8. 1672), 23. 3. 1678.

⁹⁷ Valvasor, *Die Ebre XI*, str. 55, 324.

⁹⁸ Prav tam, str. 55. Prim. Vilfan, K zgodovini kmečkega kupčevanja, str. 7.

⁹⁹ Golec, Senožeče in Prem, str. 375. – O solnem apaltu: Valenčič, Tovorništvo na Kranjskem, str. 264–265.

¹⁰⁰ ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752.

¹⁰¹ V Hoffovi topografiji Kranjske iz leta 1808 sicer beremo o močnem tedenskem sejmu, a gre za skoraj enake besede, kot jih ima Valvasor dobrih sto let prej, kar vzbuja dvome o verodostojnosti opisa (Hoff, *Historisch-statistisch-topographisches Gemäblde*, str. 98; Valvasor, *Die Ebre XI*, str. 55).

¹⁰² ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, A 217, k. o. Cerknica, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 7, s. d.

¹⁰³ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 1, BT, P 2; šk. 7, BT, P 114, No. 19, s. d.; šk. 4, BT, P 55; šk. 3, BT, P 18–20.

¹⁰⁴ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 7, BT, P 114, No. 19, s. d.

¹⁰⁵ Golec, Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga, str. 121–122.

¹⁰⁶ ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752.

¹⁰⁷ ARS, AS 492, Usnjarski in čevljarški ceh v Cerknici, mapa 1, cehovski register 1721–1782, s. p.

¹⁰⁸ Lavrič, Čevljarška bratovščina, str. 17.

¹⁰⁹ ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752.

¹¹⁰ Apih, K obrtni politiki, str. 64–67.

izdala privilegij, ki je bil povsem skladen z njihovimi željami.¹¹¹ Poleg prevladujočih čevljarjev in usnjarjev je po poročilu okrožnega glavarja živelo v Cerknici še nekaj cehovskih krznarjev in barvarjev, inkorporiranih v ceha v Ljubljani.¹¹²

Številčnega stanja cerkniških obrtnikov od terezijanskega katastra, ko jih je bilo vsaj 41, nato ne poznamo do leta 1830. Tedaj je od skupno 321 družin (stanovanjskih strank), naseljenih v 242 hišah, živelo od obrti 96 družin ali slaba tretjina (29,9 %). Manj kot tretjina teh (31) se jih je ukvarjala le z obrtjo, 65 pa tudi s poljedelstvom.¹¹³ Cerknica se je v tem pogledu lahko primerjala s Postojno, kjer je od neagrarnih dejavnosti prav tako živela nekaj manj kot tretjina družin – 107 od 328 (32,6 %), pri čemer je znaten delež odpadel na javne službe (20), 45 družin se je ukvarjalo samo z obrtjo, 40 z obrtjo in obdelovanjem zemlje, dva pa sta bila duhovnika.¹¹⁴ Oba trga sta precej zaostajala za Vrhniko, ki se je medtem po obljudenosti povzpela na prvo mesto. Od 431 vrhniških družin (stanovanjskih strank) jih je od obrti živelo kar 291 ali dobri dve tretjini (67,5 %), od tega 235 od malih »policijskih« obrti, ena od industrijske obrti, 55 pa od obrti in kmetovanja hkrati.¹¹⁵ Po cenilnih operatih iz začetka 30-ih let 19. stoletja je Cerknica premogla tudi t. i. industrijsko obrt, in sicer osem žag za rezanje desk, stope za kremenčev pesek, obrat za izdelavo pepelike, opekarno in obrat za izdelavo kleja.¹¹⁶

Kar zadeva agrarno gospodarstvo, je bil cerkniški trg poudarjeno ruralen, saj je nastal iz vasi. Po terezijanskem katastru sredi 18. stoletja le redki hišni gospodarji niso izkazovali nobenega posevka. Od 197 gospodarjev je bilo takšnih 21 ali dobra desetina (10,7 %).¹¹⁷ Tudi živino je premogla velika večina hiš, 170 od 204 (83,3 %).¹¹⁸ Več kot dve tretjini gospodarjev (68 %) je posejalo najmanj dva mernika zim-

ske rži, od goveje živine pa so bili daleč najštevilčnejši voli (61). Ob približno petini obrtniških hiš med vsemi domovi je ta trg, ki ga je postojnski okrožni glavar po moči neagrarnih dejavnosti uvrstil v prvi razred, dejansko veliko bolj spominjal na kmečko naselje, na katerega sta se kot sekundarna gospodarska dejavnost prilepili čevljarska obrt in tedenska sejemska trgovina.

Tak vtis je dajal tudi ob štetju leta 1830, ko se je 225 od 321 družin (stanovanjskih strank) ukvarjalo izključno s poljedelstvom (70,1 %), dodatnih 65 pa poleg obdelovanja zemlje tudi z obrtjo, kar pomeni skupaj 287 ali devet desetin (89,4 %), skoraj natanko enak delež, kot je bilo med gospodarji sejalcem sredi 18. stoletja. Število živine se je medtem izjemno povečalo, saj so samo konj popisali 55, vlečnih volov pa 260.¹¹⁹

Posestno-demografska slika Cerknice

Cerknica je veljala za nesorazmerno veliko farno vas že ob pridobitvi tedenskega sejma in dejanski uveljavitvi trškega naslova malo pred letom 1600. Sredi 18. stoletja, ko imamo prvič primerljive podatke za vse trge v slovenskem prostoru (brez Prekmurja), pa je bila po številu domov na nesporno prvem mestu.¹²⁰ Po terezijanskem katastru so namreč v trgu, razdeljenem med osem zemljiških gospodov, obstajali kakšni 204 domovi ali približno toliko kot v jožefinskem katastru leta 1787, ko jih je bilo 200.¹²¹ Posestno stanje v času terezijanskega katastra okoli leta 1750 prikazuje razpredelnica 1.¹²²

Cerknica že zaradi razcepljenosti med vrsto zemljiških gospodov ni mogla skriti, da se je razvila iz vasi, kar je v svojem jedru tudi ostala. Druga vaška značilnost se je kazala v tem, da je sredi 18. stoletja le dobre tri petine domov (128 ali 62,7 %) pripadalo »trškemu gospodu« – gospostvu Hošperk, a še ta kompaktnost je bila dosežena šele v prvi polovici 17. stoletja, ko so Eggenbergi pod hošperško gospostvo pritegnili podložnike Šteberka in Postojne. Kot smo videli, je tudi Bistra pozno združila svojo pretežno hišarsko posest (1662–1677), prej pripadajočo dvema oziroma trem svetnim gospodom. Odtlej je pod Hošperk in Bistro spadala glavnina Cerknice, sredi 18. stoletja skupaj

¹¹¹ ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 51, fasc. XIX, lit. S, No. 11, 28. 11. 1754. – Apih, K obrtni politiki, str. 67, trdi drugače, in sicer naj bi bile pretirane zahteve Cerkničanov zavrnjene. – Prim. Lavrič, Čevljarska bratovščina, str. 18.

¹¹² ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752.

¹¹³ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, A 217, k. o. Cerknica, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3, s. d.

¹¹⁴ Prav tam, A 1, k. o. Postojna, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3, 3. 4. 1833.

¹¹⁵ Prav tam, A 108, k. o. Vrhnika, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3, 25. 10. 1832. Prim. Golec, Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga, str. 124.

¹¹⁶ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, A 217, k. o. Cerknica, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 14, s. d.

¹¹⁷ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 7, BT, P 114, No. 2, s. d.; šk. 1, BT, P 2, No. 17, s. d.; šk. 3, BT, P 18, No. 6, s. d.; prav tam, BT, P 19, No. 1, 9. 7. 1749; prav tam, BT, P 20, No. 1, s. d.

¹¹⁸ Prav tam, šk. 1, BT, P 2, No. 1, s. d.; prav tam, šk. 7, BT, P 114, No. 19, s. d.; prav tam, šk. 4, BT, P 55, No. 3, 31. 3. 1752; prav tam, šk. 3, BT, P 19, No. 2, s. d.

¹¹⁹ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, A 217, k. o. Cerknica, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3 in 4, s. d.

¹²⁰ Gl. tabelo v: Golec, *Družba v mestih*, str. 624.

¹²¹ ARS, AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko, Naborno gospostvo Hošperk, Občina Cerknica, fasija, ledina I, s. d. [19. 8. 1787].

¹²² ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 33, RDA, P 114, gospostvo Hošperk, No. 26, štiftregister 1756; šk. 23, RDA, P 2, samostan Bistra, No. 2, s. d.; šk. 28, RDA, P 55, župnija Cerknica, No. 8, 23. 11. 1754; RDA, šk. 25, P 18, župnija Lož, No. 6, s. d.; šk. 26, RDA, P 19, kaplanija sv. Barbare v Ložu, No. 6, 14. 10. 1754; šk. 26, RDA, P 20, beneficij sv. Petra v Ložu, No. 7, s. d.; šk. 46, RDA, N 237, deželni svobodniki, No. 19, s. d.

Razpredelnica 1

Vrsta posesti	Gospostvo Hošperk	Samostan Bistra	Župnija Cerknica	Župnijska cerkev v Cerknici	Župnija Lož	Kaplanija sv. Barbare v Ložu	Beneficij sv. Petra v Ložu	Deželni svobodniki	Skupaj
1 1/4 hube	1								1
1 huba	1								1
1/2 hube	22	2		7	4	2	3		40
3/8 hube	2								2
1/4 hube	12		2	3	2		2		21
3 kajže	1								1
kajža	75								75
1/2 kajže	10								10
hišica		25							25
mlin	4		1	1				1	6
oštat			15	1					16
1/2 oštata			4			1			5
pristava in hiša									1
Skupaj posestnikov	128	27	22	12	6	3	5	1	204
pusta hišica		1							

155 domov ali 76 %. Hošperško-bistrška Cerknica, ki smo jo locirali zunaj vaškega jedra ob župnijski cerkvi, je imela obenem prepoznavno polagrarno noto. Šlo je za najbolj prokreativen in tako najbolj trški del kraja, saj so veliko večino predstavljali kajžarji in hišarji, kmetje na 18 razdeljenih hubah pa le četrtno hošperško-bistrških domov. Zelo podobno strukturo posestnikov kot kartuzija Bistra je po terezijanskem katastru izkazovala cerkniška župnija, tretji največji zemljiški posestnik, ki je premogla domala samo oštetarje in pičle pol hube, majhna razlika pa je bila tudi v številu podložnih domov – Bistra 27 in župnija 22. Drugi štirje cerkveni zemljiški gospodje – domača župnijska cerkev in tri cerkvene ustanove iz Loža – so imeli skupno le osmino vseh podložnikov (12,7 %), a so obenem združevali skoraj dve petini hubne posesti (10 hub in 1/4).

Cerknica je dosegla največji posestni in demografski razmah v tretji četrtini 16. stoletja, očitno spodbujen tudi z zadnjim turškim vpadom in finančnimi obljubami dvorne komore. Ko je leta 1597 ali malo zatem dobila privilegij tedenskega sejma in s tem »de facto« postala trg, je štela že precej nad sto obljudenih domov, podložnih vsaj šestim zemljiškim gospodom. Najbolje poznamo posestni razvoj osrednjega – hošperškega dela, združenega v prvi polovici 17. stoletja iz postojnske in šteberške posesti. Iz tega časa je znan tudi obseg župnijske posesti po urbarju leta 1618,¹²³ nakar do konca stoletja pogrešamo kakršne koli urbarialne vire. Šele v urbarju 1688–1693 je dokumentirana poltretja huba župnije Lož,¹²⁴ ki je vsekakor izvirala še iz srednjega veka, tako kot tudi

tri hube loške kaplanije sv. Barbare in beneficija sv. Petra ter dobre štiri hube cerkniške župnijske cerkve, ki jih vse srečamo šele v terezijanskem katastru. Le malo starejši je prvi urbar kartuzije Bistra iz leta 1729 z dokumentirano pridobljeno posestjo Iškega Turna in Loškega.¹²⁵

V preglednici je prikazan kronološki razvoj posesti, kot mu je moč slediti po urbarjih treh zemljiških gospodov: gospostva Hošperk (prej Postojne in Šteberka), kartuzije Bistra in župnije Cerknica.¹²⁶

V drugi polovici 16. stoletja je razumljivo najhitreje naraščala najobsežnejša kajžarska posest teritorialnega in hkrati deželskosodnega gospodstva Postojna, saj se je število gospodarjev v pičlih dvanajstih letih med 1564 in 1576 skoraj podvojilo s 24 na 43. Po urbarju gospodstva Šteberk iz leta 1602,¹²⁷ ki v preglednici ni upoštevan, se je v pol stoletja glede na stanje leta 1549 podvojilo tudi število šteberskih kajžarjev, in sicer z 11 na 22, ne vemo pa, kako je v zadnji četrtini 16. stoletja naraščala postojnska posest.

¹²⁵ ARS, AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospodstvo Bistra, knj. 2, urbar Bistra 1729, II. del, pag. 74–123.

¹²⁶ Hošperški del: ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 73, I/42, lit. A I–1, urbar Postojna 1564, s. p.; šk. 197, I/60, lit. S VIII–1, urbar Šteberk 1549, s. p.; AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 30, RDA, P 98, No. 12, urbar Postojna 1576, s. p.; ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/48u, urbar Šteberk 1575, fol. 1–7v; ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/13, urbar Hošperk 1718, fol. 358–504; ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 33, RDA, P 114, No. 26, štiftregister 1756. Bistrški del: ARS, AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospodstvo Bistra, knj. 2, urbar Bistra 1729, II. del, pag. 74–123; ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 1, RDA, P 2, No. 2, s. d. Župnijski del: Urbar župnije Cerknica, 20. 5. 1618 v: ARS, AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospodstvo Bistra, knj. 3, urbar 1729, III. del, fol. 1–14; ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 28, RDA, P 55, No. 8, 23. 11. 1754.

¹²⁷ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 107, I/60, lit. S XIV–1, urbar Šteberk 1602, s. p.

¹²³ Urbar župnije Cerknica, 20. 5. 1618 v: ARS, AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospodstvo Bistra, knj. 3, urbar 1729, III. del, fol. 1–14.

¹²⁴ Župnijski arhiv Stari trg pri Ložu, fasc. 38, urbar župnije 1688–1693, s. p.

Razpredelnica 2

Oblika posesti	Hošperški del				Bistrški del		Župnijski del	
	Postojna 1564, Šteberk 1549	Postojna 1576, Šteberk 1575	1718	1756	1729	1755	1618	1754
1 1/2 hube	0 + 1 = 1	0 + 1 = 1	-	-	-	-		
1 1/4 hube		-	-	1	-	-		
huba	2 + 2 = 4	4 + 3 = 7	-	1	-	-		
3/4 hube		-	1	-	-	-		
1/2 hube	2 + 17 = 19	0 + 15 = 15	23	22	2	2	1	
3/8 hube		-	1	2	-	-		
1/3 hube		-	-	-	29	-		
1/4 hube		-	18	12	4	-		2
1/6 hube		-	-	-	2	-		
3 kajže	0 + 1 = 1	-	-	1	-	-		
2 kajži	0 + 1 = 1	1 + 0 = 1	-	-	-	-		
kajža + kajža(r)	24 + 10 = 34	43 + 15 = 58	7	75	-	-		
1/2 kajže		1 + 0 = 1	-	10	-	-		
1/2 kajže + hiša		-	1	-	-	-		
2 hiši + oštat		-	1	-	-	-		
hiša		-	50	-	-	-		
hišica		-	-	-	-	25		
oštat		-	20	-	-	-	9	15
1/2 oštata		-	1	-	-	-		4
kovačija		0 + 1 = 1	-	-	-	-		
žaga	0 + 2 = 2	0 + 1 = 1	-	-	-	-		
mlin in žaga		0 + 2 = 2	-	-	-	-		
mlin	0 + 1 = 1	0 + 1 = 1	5	4	1	-		1
razna posest		-	1	-	-	-		
Skupaj posestnikov (hiš)	28 + 35 = 63	49 + 39 = 88	129	128	38	27	10	22
Skupaj hub	15	16	18 1/8	17	11 5/6	1	1/2	1/2
dninar		12 + 0 = 12	-	-	-	-		
neznano		-	1					
pusta hišica		-	-	-	-	1		
pol grunta		-	2					
pol dneva dela		-	1					
zemljišča		-	4					
rovt		-	2		1			
travnik		-			1			
Skupaj posesti	63	100	139	128	40	28	10	22

Ta se je razumljivo množila najhitreje, saj je imela na voljo dovolj prostora in za seboj deželosodno in teritorialno gospostvo.

V slabo dokumentiranem 17. stoletju je gotovo prihajalo do posestnih nihanj, vendar lahko iz primerjave stanja v letih 1575–1576 in 1718 povzamemo, da število kajž glede na stanje poldrugo stoletje prej ni več znatneje napredovalo. 80 oštetarjev in hišarjev leta 1718 je sicer za tretjino več kot 60 kajžarjev v letih 1575–1576, medtem ko so se prej v manj kot četrto stoletja številčno dvignili kar za dve tretjini, in sicer s 36 na 60. Nadalje se je število hiš po letu 1576 namnožilo tudi zaradi drobitve hubne posesti. Cele hube so izginile, močno pa so se namnožile polovične in četrtinske, tako da je leta 1718 živelo na hubni posesti 43 gospodarjev ali skoraj dvakrat toliko kot v letih 1575–1576 (23). V naslednjih desetletjih do nastanka terezijanskega katastra je hošperška posest

tako rekoč stagnirala. Povečala se je za šest kajž in na drugi strani zmanjšala za eno hubo in eno osmino. Na kakšen način in kdaj natanko med letoma 1718 in 1756 se je to zgodilo, ne vemo, zato pa je zelo verjetno, da se je osamosvojila t. i. Stembergova hiša v trgu s pristavo zunaj Cerknice.¹²⁸

Drugače se je v prvi polovici 18. stoletja odvil posestni razvoj pri kartuziji Bistra, ki je imela leta 1729 v kraju 38 podložnikov, po terezijanskem katastru četrto stoletja pozneje pa le še 27. Čeprav so posestne enote leta 1729 izražene v hubnih delih in znašajo skupaj skoraj 12 hub, je šlo v resnici za drobno hišno posest in eno samo prepolovljeno hubo, navedeno leta 1662 v prodajni pogodbi bistrškemu samostanu. Vso ostalo cerkniško posest graščine Loško so tedaj

¹²⁸ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 43, RDA, P 167, No. 1, 28. 9. 1751.

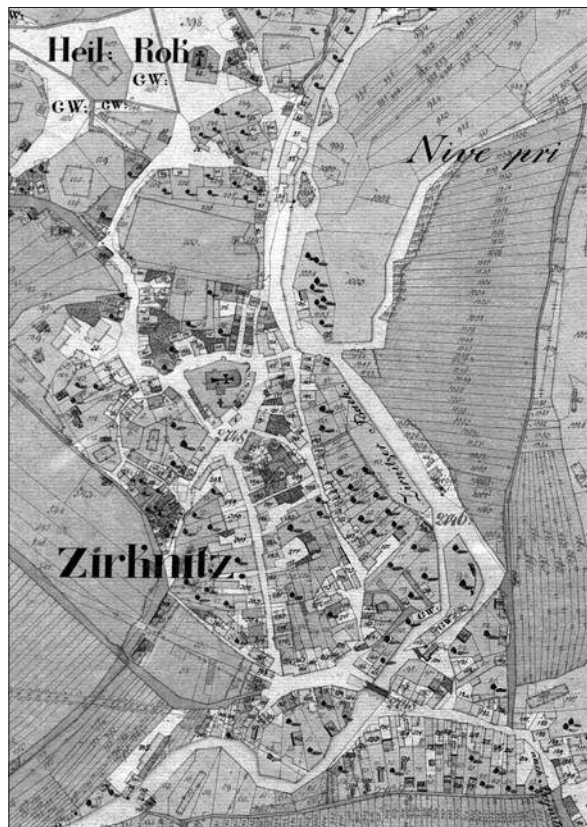
sestavljali oštati, hiše in kajže,¹²⁹ tako kot je bila v celoti kajžarska tudi leta 1677 pridobljena Mala gasa, dotlej podložna Iškemu turnu.¹³⁰ Terezijanski kataster je v tem pogledu natančnejši od urbarja 1729, saj ob prepolovljeni prvotni hubi navaja 25 hišic. Medtem je propadel ali prešel v tuje roke mlin, izgini- lo pa kar enajst domov, s čimer je Bistra v kratkem času izgubila tretjino svojih cerkniških podložnikov. Čemu gre pripisati tolikšno nazadovanje, viri ne po- vedo. Prejkone je vsaj del domov izginil v požaru leta 1743, za katerim je ena pustota ostala tudi na zemlji cerkniške župnije.¹³¹

Navzlic požaru in skrčenju bistrške posesti pa Cerknica kot celota ni utrpela trajnejših posestnih in demografskih izgub. Brez Stembergove hiše, župni- šča in še kakšne hiše smo v terezijanskem katastru ugotovili 204 podložne domove, jožefinski kataster iz leta 1787 izkazuje 200 hiš,¹³² po popisu leta 1817 pa jih je bilo že 240.¹³³

Postavlja se vprašanje, ali je bila Cerknica sredi 18. stoletja največji kranjski (in slovenski) trg tudi po številu prebivalcev, ne le po številu domov. Skoraj zagotovo je bila že tedaj bolj obljudena izrazito tranzitna Vrhnika, za katero imamo natančne podatke iz terezijanskega ljudskega štetja leta 1754. Vrhniški trg je kljub manjšemu številu domov od Cerknice (oko- li 177) štel 1120 prebivalcev in bil s 6,33 prebivalci na hišo takoj za Ljubljano najgosteje naseljen med sedmimi kranjskimi mesti in trgi, za katere poznamo rezultate štetja.¹³⁴

Prvi natančni podatki o obljudenosti Cerknice so štiri desetletja mlajši, iz let 1794–1799. V trgu je bilo po župnijskem štetju 200 hiš (toliko kot nekaj let prej po jožefinskem katastru), 300 družin in 1121 duš. V povprečju je tako prišlo na hišo 1,5 družine in 5,60 prebivalca. Razumljivo je, da je bilo razmerje med hi- šami in družinami v vaseh cerkniške župnije znatno nižje kakor v trgu, le malo pa jih je izkazovalo večjo gostoto naseljenosti.¹³⁵

Cerknica je po številu hiš tudi v prvi četrtini 19. stoletja ohranjala prvenstvo med trgi zasledovalci,

Cerknica na franciscejski katastrski mapi iz leta 1823 (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, A 217, k. o. Cerknica, mapni list V).

potrjeno pa ni bila več prva po številu prebivalstva in gostoti naseljenosti. Po popisu iz leta 1817 je od vseh kranjskih trgov premogla največ hiš (240), a je s 1300 prebivalci zaostajala za največjo Postojno (1356

v 195 hišah) in Vrhniko (1346 v 203 hišah); pri tem je treba upoštevati, da so zdaj šteli k vrhniškemu trgu tudi Hrib.¹³⁶ Do leta 1830 je Cerknica s 1495 dušami po demografski moči spet prehitela okrogno prestolnico Postojno (1448 prebivalcev), od obeh pa se je opazno odlepila Vrhnika (1993 prebivalcev). Število hiš se je na Vrhniku precej povečalo (z 203 na 273), medtem ko je tako v Cerknici (242) kot v Postojni (194) stagniralo.¹³⁷

Posestna struktura Cerknice po cenilnih operatih iz zgodnjih 30-ih let 19. stoletja razkriva vaški značaj naselja, hkrati pa daje zavajajoč vtis o veliko večjem številu prvotnih hub (68), ker so v hubnih deležih iz-

¹²⁹ V prodajni pogodbi za graščino Loško so poleg cerkniške hube navedeni v kraju še Lipičeva hiša, trije oštati, devet kajžarjev ter tri druge hiše (ARS, AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospostvo Bistra, knj. 2, urbar 1729, II. del, Bistra pag. 71–72, prepis prodajne pogodbe 4. 2. 1662).

¹³⁰ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), fol. 6, 186.

¹³¹ V katastru je naveden pust oštat, ki ni imel niti vrta, zato ga po uničenju v požaru leta 1743 nihče ni hotel posedovati (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 28, RDA, P 55, No. 5, 22. 9. 1755).

¹³² ARS, AS 175, Jožefinski kataster, Naborno gospostvo Hošperk, Občina Cerknica, fasija, ledina I, s. d. [19. 8. 1787].

¹³³ Haupt-Ausweis über die Einteilung, fol. Q2.

¹³⁴ Golec, Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga, str. 128–129.

¹³⁵ NŠAL, ŠAL/Ž, šk. 36, Cerknica 1682–1843, ž. Cerknica 1794–1799, Tabelle etc., s. d. – Dokument je dobil datacijo 1794–1799 šele v arhivu. Podpisani župnik Gašper Faber je v Cerknici služboval od leta 1778 do smrti 1799 (Pokorn, Šematizem duhovnikov, str. 136).

¹³⁶ Haupt-Ausweis über die Einteilung, fol. O, Q2, R, S. – Trg Vipava je sicer štel 214 hiš, a samo 1036 prebivalcev (Golec, Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga, str. 129).

¹³⁷ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, A 1, k. o. Postojna, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3, 3. 4. 1833. A 108, k. o. Vrhnika, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3, 25. 10. 1832; A 212, k. o. Vipava, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3, 16. 11. 1832.

razili tudi kajžarsko posest, praviloma kot tretjinsko hubo. V trgu je bila tedaj ena sama cela huba, ena posest je obsegala hubo in četrtr, 40 je bilo polovičnih hub, kar 111 tretjinskih, 16 četrtrinskih in 34 šestinskih. Med preostalimi 37 hišami so poleg župnišča in šolske stavbe našli 35 bivališč gostačev, dninarjev in obrtniških družin.¹³⁸

Po franciscejski katastrski mapi iz leta 1823 je bila Cerknica razen nekaj gospodarskih poslopij v celoti zidano naselje.¹³⁹ Opis hiš v cenilnih operatih pravi, da so stanovanjske hiše v Cerknici deloma enonadstropne, deloma pa pritlične, grajene iz žganih in drugih kamnov. Prve so pokrite z opeko, druge s slamo. Zidani so tudi hlevi, nad njimi pa večinoma skednji, opažani z deskami in pokriti s slamnatimi strehami. Ostala gospodarska poslopja – enostavni in dvojni kozolci – so bila lesena. V trgu so našli kar 40 zavarovanih poslopij, kar je pomenljiva razlika z drugimi velikimi notranjskimi trgi.¹⁴⁰ V primerljivo veliki, a izrazito ruralni Vipavi ni bila namreč zavarovana niti ena hiša, na Vrhniki ena sama, v Postojni pa nekaj hiš.¹⁴¹

Sklep

Cerknica je ena od dveh notranjskih vasi, ki sta se začeli naslavljati s trškim naslovom po pridobitvi privilegija za tedenski sejem konec 16. stoletja. Trški naslov se je uveljavil v nekaj desetletjih in pozneje nikoli ni postal sporen, medtem ko je tedenski sejem najpozneje v začetku 19. stoletja ugasnil. V predindustrijski dobi je Cerknica med slovenskimi trgi vsekozi ohranjala prvenstvo po številu hiš in bila v tem pogledu primerljiva tudi z večino mest. Čeravno se je razvila iz velike farne vasi in je obdržala pretežno agrarni značaj, je izkazovala razmeroma močno obrt in premogla lasten čevljarski ceh. Po svojem notranjem pravno-upravnem razvoju se je trdno umeščala med notranjske trge, za katere je kot celoto veljalo, da ne glede na srednjeveški ali zgodnjenovoveški nastanek niso poznali klasične delitve na polnopravne tržane in netržane in niso razvili lastnih avtonomnih organov na čelu z izvoljenim trškim sodnikom in svetom. Toda vsaj nominalno je od srede 17. stoletja premogla funkcijo trškega sodnika, ki se je razvila iz funkcije vaškega župana in se je ohranila do upravnih reform v času francoske zasedbe (1811).

¹³⁸ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, A 217, k. o. Cerknica, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 12, s. d.

¹³⁹ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, A 217, k. o. Cerknica, mapni list V.

¹⁴⁰ Prav tam, & 13.

¹⁴¹ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, A 1, k. o. Postojna, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 13, 3. 4. 1833. A 108, k. o. Vrhnika, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 13, 25. 10. 1832; A 212, k. o. Vipava, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 13, 16. 11. 1832.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
 AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko
 AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko
 AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani
 AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko
 AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko
 AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko
 AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko
 AS 492, Usnjarski in čevljarski ceh v Cerknici
 AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospostvo Bistra
 AS 774, Gospostvo Ribnica
 AS 1073, Zbirka rokopisov
 AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko

Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŠAL/Ž

ŽA Cerknica

ŽA Planina pri Rakeku

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

I. Ö. Urkundenreihe

Stockurbare

Župnijski arhiv Slavina

Matične knjige

Župnijski arhiv Stari trg pri Ložu

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz. Band 2. 1630–1662*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Universitätsbuchdruckerei und Universitätsverlag, 1980.

Apih, Josip: K obrtni politiki 18. veka. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko IV*, 1894, str. 58–73, 87–103.

Črnivec, Živka (ur.): *Ljubljanski klasiki 1563–1965*. Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958), 1999.

Erläuterungen zum historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Triest. Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.

Fister, Peter: Tabor v Cerknici na Notranjskem. *Notranjski listi I: posvečeno Loški dolini ob petstoletnici mesta Loža 1477–1977* (gl. ur. Janez Šumrada). Ljubljana: Epid-Paralele, 1977, str. 72–84.

Gestrin, Ferdo: *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana:

- Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1965.
- Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja* (doktorska disertacija). Ljubljana, 1999.
- Golec, Boris: Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe. *Kronika* 55, 2007, str. 201–230.
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (prvi del). *Zgodovinski časopis* 54, 2000, str. 369–393; (drugi del). *Zgodovinski časopis* 54, 2000, str. 523–562.
- Golec, Boris: O nastanku in zatonu edinega zdraviliškega trga na Slovenskem. *Dolenjske Toplice v odsevu časa. Znanstvena monografija ob 800-letnici prve omembe Dolenjskih Toplic v zgodovinskih virih* (ur. Robert Peskar). Dolenjske Toplice: Občina, 2015, str. 101–118.
- Golec, Boris: Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč. *Kronika* 64, 2016, str. 389–412.
- Golec, Boris: Raka – nekoč trg, nato spet vas. *Raka, ljudje in vino. Zbornik ob deseti obletnici delovanja Društva vinogradnikov Raka* (ur. Ivan Vizlar). Raka: Društvo vinogradnikov, 2015, str. 23–44.
- Golec, Boris: Senožče in Prem – nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika* 54, 2006, str. 365–384.
- Golec, Boris: Trgi, ki jih ni bilo? Prezrta trška naselja Bele krajine in njen nikoli obstoječi trg. *Kronika* 58, 2010, str. 593–630.
- Golec, Boris: Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga Vrhnika in Gorenji Logatec. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 105–138.
- Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sectionen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenzahl im Jahre 1817* [Laibach, 1817].
- Hoff, Heinrich Georg: *Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien. Dritter Theil*. Laibach: Heinrich Wilhelm Korn, 1808.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. Ljubljana: Viharnik, 2015.
- Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593). *Zgodovinski časopis* IX, 1955, str. 26–62.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Peta knjiga (1201–1246)*. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Tretja knjiga (l. 1001–1100)*. Ljubljana: Leonova družba, 1911.
- Kos, Milko: Doneski k historični topografiji Kranjske v srednjem veku. *Zgodovinski časopis* XIX–XX, 1965–1966, str. 139–147.
- Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji. Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga tretja)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954.
- Lavrič, Andrej: Čevljarska bratovščina sv. Ane v Cerknici. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* VII–VIII, 1926–1927, str. 17–20.
- Obreza, Adolf: Ein kleiner Beitrag zur Geschichte der Türkeneinfälle in Krain. V: Schumi, Franz: *Archiv für Heimatkunde. Geschichtsforschungen, Quellen, Urkunden und Regesten. II. Band*. Laibach: Herausgeber 1884 u. 1887, str. 40–41.
- Okoliš, Stane: Izseki iz zgodovine Loža in okolice. *Zgodovinski časopis* 49, 1995, str. 353–378; št. 4, str. 557–581.
- Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1988.
- Pokorn, Francišek: *Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji l. 1788*. Ljubljana: Knezoškofijski ordinariat ljubljanski, 1908.
- Puschnig, Reiner: *Gnaden und Rechte. Das steirische Siegelbuch, ein Privilegienprotokoll der innerösterreichischen Regierung 1592–1619*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 1984 (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, 14).
- Ribnikar, Peter: Posestne in gospodarske razmere loško-snežniškega gospostva od XVI. do XVIII. stoletja. *Kronika* III, 1955, str. 35–39.
- Ribnikar, Vojteh: *Logaško okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski opis*. Logatec: Društvo učiteljev in šolskih prijateljev okraja Logaškega, 1889.
- R.[utar], S.[imon]: Mali zapiski. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* VII, 1897, str. 204–205.
- Rutar, S.[imon]: Marktprivilegien von Planina-Alben. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* VIII, 1895, str. 30–31.
- Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain, II. Band 1200–1269*. Laibach: Herausgeber, 1884 u. 1887.
- Simoniti, Vasko: *Vojaska organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Slabe, Marijan: *Cerknica*. Maribor: Obzorja, 1981 (Vodniki po kulturnih in naravnih spomenikih Slovenije 110).
- Šumrada, Janez: Nekaj iz srednjeveške zgodovine Loža in okolice. *Notranjski listi II: ob stiriideseti obletnici vstaje slovenskega naroda* (ur. Janez Šumrada in Božo Levec). Čerknica: Kulturna skupnost občine, 1981, str. 31–40.
- Šumrada, Janez: Šteberski in njihova posest v srednjem veku. *Notranjski listi III* (ur. Janez Šumrada). Ljubljana: Paralele, 1986, str. 47–60.
- Valencič, Vlado: Tovorništvo na Kranjskem. *Zgodovinski časopis* 35, 1981, str. 243–277.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach – Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.

Valvasor, Johann Weikhard Frhr von: *Topografija Kranjske [Slikovno gradivo]: 1678–79: skicna knjiga. Janez Vajkard Valvasor*. Faksimiliran natis, 2. natis. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.

Vilfan, Sergij: K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo. *Kronika X*, 1962, str. 129–144; *XI*, 1963, str. 1–12.

Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

SPLETNI VIR

<https://topografija.zrc-sazu.si/>

ZUSAMMENFASSUNG

Cerknica – die späte Entstehung und die besondere Entwicklung des größten Marktes im slowenischen Raum

Cerknica zählt zu jenen historischen Märkten auf dem slowenischen Gebiet, die sich unmittelbar aus einem Dorf entwickelten und erst spät, in der frühen Neuzeit die Bezeichnung Markt erhielten. Wenn sich Cerknica aus den übrigen ungefähr 56 Märkten, die es in der frühen Neuzeit in diesem Raum (ohne Prekmurje) gab, hervorhebt, dann auf Grund seiner Größe. Seit es ab der Mitte des 18. Jahrhunderts für das gesamte slowenische Gebiet vergleichbare Daten über die Zahl der Häuser gibt, liegt dieser innerkranische Markt, was die Ausdehnung und die Zahl der Bewohner betrifft, ziemlich an der Spitze. Mit etwa 204 im theresianischen Kataster verzeichneten Häusern war Cerknica damals überhaupt der größte Markt, sogar größer als mindestens ein Dutzend von insgesamt 20 andere binnenländische slowenische Städte. Andererseits hatte er aber einen ausgespro-

chen agrarischen Charakter und Aussehen, da er sich aus einem großen Pfarrdorf entwickelte und das im Wesentlichen auch blieb. Cerknica entstand als Markt nämlich nicht schon im Mittelalter. Es bekam den Markttitel erst wenige Jahre vor dem Jahre 1600; in den Quellen wird es bis dahin durchwegs als Dorf bezeichnet. Ziemlich ähnlich wie im Falle von Šentvid pri Vipavi (heute Podnanos) handelt es sich auch bei Cerknica um den Typus eines neuzeitlichen landesfürstlichen privilegierten Marktes. Das nicht schriftlich überlieferte Recht, den Namen Markt zu tragen, bekamen sie fast gleichzeitig, und zwar mit der landesfürstlichen Bewilligung eines Wochenmarktes. Cerknica wurde als Markt zum ersten Mal im Jahre 1599 indirekt erwähnt, als von drei Bürgern des Marktes Cerknica die Rede war, und im Jahre 1632 dann explizit. Seitdem gab es keine Zweifel mehr an der Bezeichnung Markt, auch dann nicht, als der Wochenmarkt im 17. Jahrhundert vorübergehend nicht abgehalten wurde und im 19. Jahrhundert endgültig erlosch.

Obwohl sich der Markt Cerknica aus einem großen Pfarrdorf entwickelt hatte und sein agrarischer Charakter erhalten blieb, gab es hier ein relativ gut entwickeltes Gewerbe und eine eigene Schustergilde, die im Jahre 1754 ein landesfürstliches Privileg bekam. Cerknica zählte in der Mitte des 18. Jahrhunderts gemeinsam mit Postojna und Vrhnika zu den innerkranischen Märkten „erster Klasse“. Wie in anderen Märkten Innerkrains ist auch in Cerknica die große Zahl der Keuschler charakteristisch.

Auch mit der inneren verwaltungsrechtlichen Entwicklung reihte sich Cerknica in den Kreis der innerkranischen Märkte ein. Für sie alle galt, dass sie – unabhängig davon ob sie mittelalterlichen oder neuzeitlichen Ursprungs sind – keine klassische Teilung in Marktbürger mit allen Rechten und Nichtmarktbürger, aber auch keine eigenen autonomen Organe mit einem gewählten Marktrichter und Rat kannten. Der Markt Cerknica verfügte jedoch zumindest nominell über die Funktion eines Marktrichters, der sich in der Mitte des 17. Jahrhunderts aus der Funktion des Dorfvorstehers (župan) entwickelte und bis zu den Verwaltungsreformen während der französischen Besatzungszeit erhalten blieb (1811).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 634.8:663.2(497.473)"189"

Prejeto: 12. 1. 2018

Tanja Gomiršek

dr., muzejska svetovalka, Goriški muzej, Grajska cesta 1, Kromberk, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: tanja.gomirsek@goriskimuzej.si

Vpliv grofa Silveria de Baguerja na modernizacijo vinogradništva in vinarstva v Goriških brdih konec 19. stoletja

IZVLEČEK

Članek prikazuje prispevek grofa Silveria de Baguerja k modernizaciji vinogradništva in vinarstva v Goriških brdih. Konec 19. stoletja so tako v Evropi kot tudi na območju Goriške grofije pustošile trtne bolezni, ki so zahtevale spremembo načina gojenja vinske trte. Prav tako so se pod vplivom francoskega enološkega modela spreminjali načini vinifikacije. Na podlagi zapiskov grofa Silveria de Baguerja lahko razberemo njegovo pot uspešne preobrazbe posestva v sodobni tržni obrat.

KLJUČNE BESEDE

Silverio de Baguer, vinogradništvo, modernizacija, Goriška brda, trtne bolezni

ABSTRACT

COUNT SILVERIO DE BAGUER'S IMPACT ON THE MODERNIZATION OF WINE-GROWING AND WINE-MAKING IN THE GORIŠKA BRDA AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY

The article describes Count Silverio de Baguer's contribution to the modernization of wine-growing and wine-making in the Goriška brda region. At the end of the nineteenth century, vine diseases that plagued Europe and the County of Gorizia prompted changes in the methods of vine cultivation. Methods of vinification changed as well, following the French oenological example. The notes of Count Silverio de Baguer make it possible to trace his path towards a successful transformation of an estate into a modern business.

KEY WORDS

Silverio de Baguer, wine-growing, modernization, Goriška brda, vine diseases

Grad Dobrovo v Goriških brdih na freski s konca 19. stoletja (fototeka Goriškega muzeja).

»L'agricultura è potentissimo coefficiente di opulenza, di virtù.

Rousseau

Nihil est agricultura melius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius.

Cicero

Optimus populus est qui terrae cultrius est.

Aristoteles¹

»Blankiž 21. 1. 1884 sem pisal Fabriottiju: z veseljem slišim, da so dela napredovala. Komaj čakam marec-april, da se zasadijo trte. Naš prihodek je v vinu, zato je potrebno povečati vsako leto vinograde. Ne glede na stroške, izvedite to.«²

Vinogradništvo ima v Goriških brdih že od srednjega veka dalje velik pomen. Njegovi začetki gotovo segajo že v rimsko obdobje, ko so bila Brda del akvilejskega agra, morda pa še celo v čas pred rimsko kolonizacijo, saj so grozdne pečke odkrili v ognjišču prazgodovinske hiše v Golem brdu.³ S propadom

rimskega imperija in vpadi barbarskih ljudstev je vinogradništvo propadalo, verjetno pa se je do določene mere ohranjalo na vrtovih samostanov, v posameznih poznoantičnih vilah ter na krajih, ki zaradi slabše dostopnosti niso bili na tako hudem udaru prihajajočih ljudstev. V Čedadu, ki meji z Brdi, na vinogradništvo spominja tudi langobardska umetnost. Dokument iz leta 762 navaja seznam premoženja, s katerim so trije langobardski bratje Erfo, Anto in Marko ustanovili ženski samostan v Salt di Povoletto (severno od Vidma), kamor se je umaknila njihova mati Piltrude. Temu samostanu so morali svobodni kmetje iz Medee in Cisisa dati vsako leto 100 amfor vina. To nam pove, da je vinogradništvo v Furlaniji in s tem v sosednjih Brdih obstajalo tudi v najburnejših obdobjih zgodnjega srednjega veka.⁴ Pomembno je poudariti, da so imeli v Brdih še v 19. stoletju trte speljane po rimskem načinu na živo oporo (opulus),⁵ kar kaže na velik vpliv, ki ga je to obdobje pustilo v naših krajih do prelomnega 19. stoletja. Kmetijske družbe so se v 19. stoletju začele zanimati za vinogradništvo, ki mu v prvi dobi niso posvečale posebne pozornosti. Goriška kmetijska družba je v sedemdesetih letih 18. stoletja celo podpirala omejevanje kulture trte in

¹ Izreke je na uvodni strani po urejenem kazalu v Kroniki upravljanja – Cronaca l'amministrazione vi sotto la mia direzione ipiando coll'anno 1880, scritta da me nel 1896 – zapisal grof Silverio de Baguer (GM, Cronaca, Agriculture, str. XV).

² GM, Cronaca, Vignetti, str. 556.

³ Bratina et al., Briška hiša, str. 22.

⁴ Filiputti, *Il Friuli*, str. 37.

⁵ Stres, *Oris preteklosti vinogradništva*, str. 304.

Grof Silverio de Baguer s svojima psoma Castorjem in Sultanom na dvorišču gradu Dobrovo (fototeka Goriškega muzeja).⁶

nasprotovalaspreminjanju razdeljenih srenjskih zemljišč v vinograde. Želela je, da bi na takih zemljiščih sejali žito, češ da je vina dovolj in da bi novi nasadi trte le neugodno vplivali na njegovo ceno. Splošni napredek v kmetijstvu ob prehodu 18. v 19. stoletje pa je vplival tudi na vinogradništvo⁷ do pomembnega preloma v 2. polovici 19. stoletja. V Evropi in tudi v Goriški grofiji, kamor so spadala Goriška brda, so se takrat začele pojavljati trtne bolezni: oidij, peronospora in trtna uš.⁸ Kmetijske družbe so se začele intenzivno posvečati problemom zdravljenja boleznih trt z namenom pravilnega svetovanja vinogradnikom. Člani Goriške kmetijske družbe so hodili po terenu in učili kmete, kako saditi trte v gričevju s sistemom teras in kako izboljšati kakovost vina, vendar so pogosto naleteli na odpor, saj so z novimi znanji spreminjali tehnike in obdelovalne načine, ki so bili stoletja v rabi. Naprednejši vinogradniki so ob pomoči kmetijskih družb in strokovne literature začeli iskati nova pota, da bi dosegli boljše rezultate s popolnejšimi načini obdelovanja in gojenjem primernejših vrst trte. S tem so kazali pot drugim vinogradnikom v deželi in orali ledino sodobnega vinogradništva. Eden takih je bil španski grof Silverio de Baguer, ki je s svojim zgledom pomembno vplival

na vpeljavo vinogradov z vinsko trto ob kolih, kot jih v Goriških brdih poznamo še danes. O njegovem delu in naporih v zvezi z modernizacijo lastnih posesti se lahko bolj kot iz sočasnih časopisnih člankov poučimo z branjem njegove Kronike upravljanja posestev. V muzejski zbirki na Dobrovem hranimo fotokopije tega dragocenega gradiva, saj je bil grad na Dobrovem med drugo svetovno vojno in kmalu po njej popolnoma izropan.⁹ Fotokopije tega zgodovinsko pomembnega vira je Goriškemu muzeju v hranjenje predal italijanski zgodovinar Giovanni Battista Panzera, saj izvirnik hrani neki zasebnik. Grof Silverio de Baguer je Kroniko upravljanja, kot je razvidno z naslovne strani, navedene v opombi št. 1, sicer napisal leta 1896, za pisanje pa je uporabljal podatke od leta 1880 dalje. Prav tako se ni ustavil pri letu, v katerem jo je pisal, temveč je nekatera dejstva dopolnjeval še do leta 1914. Tako je npr. stroške za paznike ob času trgatve ter sladkorno stopnjo mošta zapisoval še leta 1914. Kronika je enciklopedično urejena po posameznih geslih. Na koncu je urejeno abecedno kazalo. Kronika, ki obsega 769 strani, je pisana v italijanskem jeziku, le posamezna pisma osebam, s katerimi se je grof sporazumeval v nemščini, so v kurzivni gotici.

Grof Silverio de Baguer Corsi y Ribas se je rodil 2. decembra 1838 v Sankt Peterburgu¹⁰ Jaimeju de

⁶ Objavljene fotografije so iz dnevnika grofice Cecilije de Baguer. Zahvaljujem se kolegu Herku Saksidi.

⁷ Gomiršek, *Rebula nekoč*, str. 33.

⁸ Prav tam, str. 38.

⁹ Vuk, Grad Dobrovo, str. 145.

¹⁰ *Edinost*, 6. 4. 1927, leto LII, št. 52.

Baguerju in Ani, rojeni Corsi. Njegov oče Jaime je bil španski konzul na carjevem dvoru.¹¹ Silverio se je šolal na uglednem kolegiju P. B. Bilka na Dunaju, nato pa na univerzi v Madridu diplomiral iz prava, saj se je še posebej posvečal mednarodnemu pravu. Tako kot njegov oče, ki je bil najprej poslanik v Kairu in na Dunaju, se je tudi on posvetil diplomatski službi. Med letoma 1868 in 1870 je kot ataše španske ambasade na Dunaju in v Budimpešti prisostvoval kronanju avstrijskega cesarja Franca Jožefa I. za kralja Ogrske. Do poroke leta 1872 je opravil pomembne misije pri bavarskem kralju, v Monaku, v Stuttgartu, Darmstadt in nazadnje na Dunaju.¹² Zaradi bolezni na pljučih se je pridružil očetu v Gorici,¹³ ki je bila v 2. polovici 19. stoletja znana po dobrem in zdravem zraku, zato so jo imenovali »avstrijska Nica«.¹⁴ Tu se je seznanil z družino Catterini in se 25. junija 1872 poročil s Cecilio Catterini-Erzberg,¹⁵ edino naslednico goriške družine, ki je imela poleg dvorca na Catterinijevem trgu v lasti obširna posestva z graščino na Blankižu pri Mošu (it. Mossa) ter posestva z gradom na Dobrovem v Goriških brdih. Tega je prvič obiskal ob zaroki leta 1871. Po poroki je slabo leto preživel na Dunaju in zaradi družine zavrnili ponudbi pomembnih imenovanj za poslanika v Washingtonu in Sankt Peterburgu. Po vrnitvi v Gorico se je začel posvečati upravljanju posestev družine Catterini. Končno je sprejel službo poslanika pri Svetem sedežu in jo vrsto let uspešno opravljal.

Silverio de Baguer, ki je prevzel v upravljanje ženinino dediščino, sprva ni vedel veliko o agronomiji in enologiji. Dejstvo, da je bilo vino glavni komercialni pridelek na območju Brd in Blankiža, ga je spodbudilo k preučevanju tega sektorja kmetijstva. Ugotovil je, da sta kljub visokim cenam vina za dobro poslovanje posestev potrebni modernizacija obdelovalnih tehnik in uvedba sodobnih postopkov predelave grozdja v vino. Stopil je v stik z uglednimi osebnostmi Goriške kmetijske družbe, med drugim z Ivanom Boletom, Francem Povšetom,¹⁶ vitezom Levijem iz

Fare, grofom Teodorjem Latourjem¹⁷ in drugimi. Z njihovo pomočjo si je ogledal veliko drugih posestev ter obiskoval razne tečaje,¹⁸ ki jih je prirejal Bole.¹⁹

Kmetijske družbe so vinogradništvu, ki mu v 18. stoletju niso posvečale posebne pozornosti, sredi 19. stoletja začele namenjati vedno več raziskav. Morda je temu botrovalo tudi dejstvo, da je bilo vinogradništvo delovno intenzivna panoga, pravzaprav ena najintenzivnejših v kmetijstvu, zaradi česar je zaviralo posvečanje drugim panogam. Franc Ksaver Hlubek je za slovenski del Štajerske navajal, da je za obdelovanje enega orala potrebnih 115 dnin oziroma 200 dnin na hektar.²⁰ Kmetijske družbe so konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja poskušale predvsem spodbuditi nove obdelovalne tehnike, ki bi omogočile zadostno pridelavo hrane.²¹ Fiziokratska²² prizadevanja kmetijskih družb so bila usmerjena v pospeševanje pridelovanja kmetijskih kultur, kot so krompir in krmne rastline, uvajanje hlevske živine in gnojenje zemljišč. Splošni napredek v kmetijstvu v 19. stoletju je vplival tudi na vinogradništvo. Zlasti območje Goriške grofije, ki je bilo že stoletja usmerjeno v prodajo vina na Koroško in Kranjsko,²³ je bilo deležno posebne pozornosti. V tem okviru so se strokovnjaki intenzivno ukvarjali prav z Brdi in njihovimi vini. Obe opažanji potrjuje dejstvo, da je bil goriški posestnik grof Franc Coronini²⁴ prvi predsednik Združenja avstrijskih vinogradnikov, ki je bilo ustanovljeno na Dunaju leta

¹¹ Diplomata je bil tudi njegov brat Arturo, ki je bil haaški poslanik in se je kot predstavnik Španije udeležil konference o razoroževanju, ki je potekala v Haagu (*Laibacher Zeitung*, 12. 5. 1899, leto 118, št. 108, tudi *Slovenec*, 15. 3. 1911, letnik 39, št. 61; *Primorski list*, 16. 3. 1911, letnik 19, št. 11). Poleg njega sta bila v španski delegaciji še takratni zunanji minister vojvoda Tetuan in španski bruseljski poslanik Villanrutia.

¹² Geromet, Alberti, *Gorizia*, str. 187.

¹³ Kot je razvidno iz zapisov v matičnih knjigah župnije sv. Roka v Gorici, je njegov oče tu umrl leta 1870: Pfarre S. Rochi. 1870 — 8. Marz gest. Jaime Diego Baguer y Bibas, spanischer Generalkonsul, 65 Jahre alt (Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 419).

¹⁴ Czoernig, *Gorizia: La Nizza*, str. 89–102.

¹⁵ Geromet, Alberti, *Gorizia*, str. 187–188; Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 336.

¹⁶ Fran Povše je bil prvi ravnatelj slovenskega in nekaj časa tudi italijanskega oddelka goriške kmetijske šole. Po upokojitvi leta 1885 se je naselil v Ljubljani (Vetrih, Povše, str. 781–782).

¹⁷ Grof Teodor Karl Leopold Anton de La Tour en Voivré, ki je izhajal iz francoske plemiške družine, je s poroko postal lastnik obširne posesti v današnjem kraju Russiz/Rusec, ki leži na meji med Slovenijo in Italijo. V obdobju razsajanja trtne uši in modernizacije vinogradništva je uvedel nekatere cenjene francoske in nemške vrste, s katerimi je nadomeščal manj kvalitetne lokalne. Ohranjal pa je tudi kvalitetne lokalne vrste (<http://www.claudiodabbro.it/eventi2006/eventi006.htm>, <http://www.villarussiz.it/cantina/storia>).

¹⁸ V Kroniki je zapisal: »V nadaljevanju pa še podatki iz mojega izobraževanja na dveh tečajih na Raziskovalni postaji kmetijske družbe, ki sta potekala pod vodstvom profesorja Boleta in pomočnika na tem inštitutu, profesorja Frühraufa« (GM, Cronaca, Vino, str. 565–566).

¹⁹ Ivan Bole se je po osnovni in srednji šoli izobraževal na visoki tehnični šoli v Gradcu, kjer je končal biokemični študij. Nekaj časa je predaval na visoki šoli za kmetijstvo na Dunaju. Od leta 1880 je bil upravnik svilorejske postaje v Gorici, od leta 1891 pa njen stalni direktor. Pod njegovim vodstvom je bilo svilorejsko poizkuševališče leta 1881 razširjeno še v vinarsko in od leta 1891 kmetijsko poskusno postajo (Brecelj, Bolle, str. 97–98; Gabršček, *Goriški Slovenci II*, str. 393).

²⁰ Maček, O zgodovini, str. 171–172.

²¹ Zaradi zaporednih slabih letin na Slovenskem beležimo v letih 1815–1817 zadnjo veliko lakoto (Makarovič, Prehrana, str. 158).

²² Fiziokratizem je bil politično-ekonomski nauk, ki ga je utemeljil F. Quesnay. Učil je, da narava ustvarja vrednosti. Viri bogastva naj bi bile le tiste panoge, ki so v neposredni zvezi z zemljo (Verbinc, *Slovar tujk*, str. 216).

²³ O prodaji vina kmalu po trgatvi podrobno poročajo zlasti elaborati franciscejskega katastra (ASG, CS XIX–XX, Elaborati, 51, 66, 69).

²⁴ *Atti e memorie* 1895, str. 60 (Goriška Biblioteca statale Isoncina hrani časopis sprva posamično, nato povezan po 4 leta skupaj).

1884. Naprednejši vinogradniki so namreč začeli iskati nova pota, da bi dosegli boljše rezultate s popolnejšimi načini obdelovanja in gojenjem primernejših vrst trte. To kažejo tudi zapiski v Baguerjevi kroniki, kjer je zapisal svoje začetne korake pri obnavljanju vinogradov z novimi sortami: »Že iz mojega uvoda je razvidno, v kako slabem stanju so bile kleti pred 1880. Dobrovsko vino je bilo slavno že v 16. stoletju (Moissesso) in je izgubilo svoj sloves. Trgali so brez reda. V grad je prihajal mošt v majhnih posodah, imenovanih brente. Tako so ga prenašali tudi iz foladorja²⁵ v sode v klet ter tudi v spodnje kleti, zato se je velik del tekočine razlil po poti. Rdeče vino so pridelovali iz domačih sort, ki niso bile cenjene, in so tako pridelali kisló pijačo, ki ni bila vredna 5 goldinarjev za hektoliter. Odstranil sem te stare rdeče sorte in zasadil vinograd modre frankinje, oportá in burgundca. Zahteval sem, da so 2/3 mošta modre frankinje vedno zmešali z 1/3 oportá. Ta mešanica je bila primerljiva z namiznim vinom, ki so ga zahtevali v civiliziranih deželah. V dobrih letinah je naša modra frankinja razvila posebno aromo, primerljivo s francoskim vinom. Uvedel sem črpalko za pretok in škropilnice za boj s peronosporo, v Klosterneuburgu sem nakupil vse potrebne merilne naprave, da sem opravljal potrebne analize mošta in vina ter sem tako povečal prihodek. Vsako leto sem zasadil nov vinograd na Dobrovem in v Blankižu ter od zakupnikov zahteval, da so tudi oni povečali število vrst trt in nadomeščali mrtve in stare vinske trse.«²⁶ Ti zapiski kažejo na sprva sicer skromen vpliv gosposkega vinogradništva na kmečko.

Grof Baguer je svoja posestva poznal do potankosti, saj je npr. 12. januarja 1884 iz Rima pisal oskrbniku Fabriottiju: »Povečaj število vrst trt, kjerkoli je mogoče. Z veseljem spremljam, kako delate na Blankižu. Želim, da bi šli pogledat tudi v Broilo na Dobrovo. Proti cesti k Reki boste videli, da manjka še ena ali dve vrsti. Dobro preberite mojo knjigo navodil. Temeljito počistite zemljišča v vseh vinogradih in izpulite med koreninami trt ves plevel, še zlasti v Broilu, če je bil zanemarjen.«²⁷ Zanimivo je, da eden od heraldičnih simbolov grba grofa Baguerja, krava v gibanju, pomeni kmetijstvo oziroma veselje do dela. Zavedal se je, da lahko modernizacijo posestva izpelje le z osebo, ki bo za to ustrezno usposobljena. Že kmalu po poroki je oskrbnika Bollaza zamenjal s strokovnjakom Adolfom Fabriottijem.²⁸ Baguer ga je opisal takole: »Adolfo Fabriotti je bil upravnik od leta 1880 do 1890. Njegove največje odlike so bile poštenost, vdanost in resnicoljubnost. Že junija 1880 sem prof. Povšeta prosil, naj piše Fabriottiju, da potrebujem upravnika, potem ko mi ga je priporočal kot enega svojih najboljših učencev.« Fabriotti je po končani gimnaziji obiskoval kmetijsko šolo pri profesorjih Ohlsnu in Povšetu. Znal je pisati in

govoriti italijansko, nemško in slovensko. Razumel je tudi francosko.²⁹ Dobro sodelovanje je prekinila Fabriottijeva bolezen in smrt. Tako je bil grof Baguer že leta 1888 primoran iskati novega upravnika.³⁰ Zaposlil je bivšega učenca goriške kmetijske šole Antona Gerbca.³¹

Dejstvo, da so imeli v Brdih še v 19. stoletju trte speljane »po rimskem načinu« na živo oporo,³² kaže na velik vpliv vinogradništva od rimskega obdobja do konca 19. stoletja in deloma še dlje. Simon Rutar je leta 1892 opisal tak način gojenja vinske trte: »Tam kjer goje vinsko trto, obdelujejo zemljo večinoma tako, da zasade po sredi njiv sadna drevesa, po katerih speljejo potem vinsko trto, da se vleče od debla do debla, kakor na dolgo raztegnjeni venci. Take njive s trtami pokrivajo 1794 ha, t.j. skoro tri četrtine vseh njiv. Po strmejših obronkih imajo vinsko trto na količe privezane, po bolj mrzlih krajih pa v latnike speljano. Razen tu omenjenih 1794 ha njiv s trtami nabaja se na Goriškem še 4152 ha vinogradov in sicer skoro izključno v brdji (samo 650 ha na Krasu in 770 ha v nižini) ... Navadno so vinogradi izdelani kakor stopnice po solnčnih pobočjih (tako imenovani ronki ali grede 2736 ha).«³³

Pojav oidija, peronospore in trtne uši je zahteval temeljito preobrazbo vinogradništva. Zaradi omenjenih bolezní so morali vinogradniki začeti s prašenjem (z žveplom) oziroma škropljenjem (z modro galico) svojih nasadov. Nova opravila so občutno povečala število delovnih ur, ki jih je zahtevalo obdelovanje vinograda. Valenčič za obdobje med svetovnimi vojnama navaja oceno 250 do 300 dnin na hektar, kar v primerjavi s predhodnim obdobjem predstavlja porast za četrtino oziroma polovico.³⁴ V Goriških brdih so morali vinogradniki prekiniti s tradicijo sajenja ob drevesih ter zasajevati nove vinograde ob kolih, da je škropljenje imelo učinek. Kot je razvidno iz Baguerjevih zapiskov, pa tudi prispevkov strokovnjakov v *Gospodarskem listu*,³⁵ večina posestnikov in kmetov sprememb v tehniki gojenja vinskih trsov ni podpirala. Grof Baguer je osebno doživel nasprotovanje celo

²⁹ GM, Cronaca, Fabriotti (Adolfo), str. 293.

³⁰ To kaže tudi oglas v *Slovenskem narodu* (26. 9. 1888, letnik XXI, št. 221 ter 24. 9. 1888, XXI, št. 219): »Za grof Baguer-Catterini-jevo graščino Dobra na Brdih pri Gorici išče se vinogradski upravnik (vinicar), ki dobi 180 gld v denarjih, lepo stanovanje in vsó brano. Izšolanci kmetijskih ali vinorejskih šol naj se nemudoma oglase z dodanimi spričevali pri g. Fr. Povše-tu, vodji v pok. v Ljubljani (Travníške ulice št. 5).«

³¹ *Edinost*, 8. 10. 1890, tečaj XV, št. 81.

³² Večina vinskih trsov se je vzpenjala po drevesih, ki so jih zasadili v terasah. Navadno se je na eno drevo vzpenjalo 4 do 6 trsov. Ta drevesa so spomladi popolnoma obrezali, da je imela trta dovolj svetlobe. Ta način se je ohranjal tudi zaradi pomanjkanja gozdov, kjer bi lahko posekali primerne kole (ASG, Elaborati, 15, 51, 66, 69; AST, Catasto franceschino, Elaborati, 678; Stres, Oris preteklosti vinogradništva, str. 304).

³³ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 73.

³⁴ Valenčič, *Vinogradništvo*, str. 286.

³⁵ *Gospodarski list*, 15. 12. 1873, leto 5, št. 23; *Gospodarski list*, 26. 1. 1896, leto 15, št. 1–2.

²⁵ Furl. foladôr – kraj ali posoda, kjer tlačimo in stiskamo grozdje (Pirona, *Il nuovo*, str. 329).

²⁶ GM, Cronaca, Vino, str. 565.

²⁷ GM, Cronaca, Vignetti, str. 556.

²⁸ Fabriotti je bil takrat zaposlen na Hrvaškem pri Tausaniju.

v lastni družini, ko je leta 1880 dal³⁶ zasaditi prvi vinograd, kot ga poznamo danes.

»Pred letom 1880 ni bilo nobenega vinograda. Želel sem jih uvesti in sem se s tem zelo namučil. Vsi domači so bili proti moji ideji in trdili, da se v teh krajih sadi trte v brajde³⁷ med obrovit in drevesa idr. ... Moral sem ukrepati in reči, da se bo uresničila moja želja. Prvi vinograd je dal dobre rezultate, tako da so se vsi čudili. Ko sem vinograde razširil, tako da sem uredil enega na leto na Dobrovem in v Blankižu, so se vsi prepričali, da dobro obdelan vinograd daje več vina kot brajda. Letos (1896) lahko naštejemo veliko zakupnikov, ki so samoiniciativno (z mojim dovoljenjem) zasadili vinograd, ker so bili gotovi, da bodo povečali svojo tretjino pridelka, ki jim je pripadala.«³⁸

Iz njegovih zapiskov je razvidno, da so bili očitno tudi izobraženi plemiči, ki so bili zemljiški posestniki, večinoma proti novostim, ki jih je predlagala Goriška kmetijska družba, oziroma so jim sledili z velikim zamikom. Delne zasluge za premike poleg zgleda prosvetljenih plemiških posestnikov lahko pripišemo še članom Goriške kmetijske družbe, ki so hodili po terenu in kmete učili, kako saditi trte v gričevju s sistemom teras, kako izboljšati kakovost vina. Goriška kmetijska družba je v ta namen od leta 1862 izdajala strokovni časopis *Atti e memorie*, v katerem je predstavljala izsledke evropskih strokovnjakov ter zlasti lastna spoznanja. Slovenski oddelek goriške kmetijske šole je leta 1872 začel izdajati *Gospodarski list*, ki je pravzaprav v slovenščino prevedeni časopis *Atti e memorie*. Napredek je bil po zaslugi naporov kmetijske družbe viden v povečanju sejalnih površin ter zasajevanju novih murvinih nasadov in vinogradov. Proizvodnja vina v Goriški grofiji je do leta 1852 preseгла 100.000 hl. Več kot polovico te količine sta predstavljala rebula in cividin iz Brd.³⁹ Pojav trtnih boleznih oidija (1852 v Brdih, v Evropi že 1840), peronospora (1878 v Evropi, 1881 pri nas) in končno trtne uši (1888 na Goriškem, v Evropi 1863)⁴⁰ je pomenil nov mejnik. Bolezni so tako kot v drugih delih Evrope povzročile veliko škode in izkoreninile veliko avtohtonih sort. Goriška kmetijska družba se je v sodelovanju z drugimi kmetijskimi družbami Avstrijskega cesarstva oziroma po letu 1867 Avstro-ogrške monarhije začela posvečati problematiki zdravljenja trtnih boleznih ter pridelovanju kakovostnega vina po francoskem enološkem modelu.

Vse to zasledimo v Baguerjevih zapiskih. Zabeležke in opisi o zdravljenju boleznih kažejo na poznavanje takratne strokovne literature.⁴¹ Njegov opis pravilne priprave mešanice modre galice je podoben tistemu v *Atti e memorie*.⁴²

»Boj proti peronospori se konča na začetku septembra, nikoli izbrati hladne dneve, temveč tople ure.

Način priprave mešanice modre galice in apna. Stavine

- ½ hl vode in 2 kg modre galice
- ½ hl vode in 2 ½ kg gašenega apna
- skupaj zlit v 1 hl posodo.

Na sliki A vidimo vrečko, ki vsebuje 2 kg modre galice, medtem ko je na sliki B na dnu 2 ½ kg gašenega apna (oziroma 1 kg negašenega).

Vrečko iz tankega materiala zavežemo z vrvo ali tanko verigo in obesimo, tako da je do polovice v vodi.

V B damo 1 kg negašenega apna in zmešamo v apneno mleko z 2 ½ kg gašenega apna.

Dobro stopljeno in zmešano raztopino modre galice prelijemo v veliko posodo C, v katero nato zlijemo tudi apneno mleko, ki ga zlivamo skozi veliko kovinsko cedilo z majhnimi luknjami. Potem obe tekočini dobro zmešamo skupaj.

Cedilo mora imeti majhne luknjice, da v mešanico ne pridejo majhni koščki nestopljenega prahu.

Barva mešanice mora biti enakomerna, kar dosežemo s temeljitim mešanjem.

Tudi sama raztopina modre galice poškoduje liste, zato je treba dodajati apno.

Posoda ne sme biti iz železa ali druge kovine, da ne zarjavi. Raztopina je narejena po 12 urah.

100 l raztopine uporabimo za 1000 trt, torej 3 kg modre galice za hl ali 1 liter za 10 trt.

Škropimo na gornje dele listov. Dovolj je, če padejo 3 ali 4 kapljice mešanice na površino, veliko za ½ solda.

Za rebulo in modro frankinjo zadostuje 2-odstotna mešanica modre galice in 2-odstotna mešanica apna.

V vlažnih letih, kot npr. 1889, moramo prvič škropiti okoli 25. maja, drugič pa mesec ali mesec in pol kasneje.

Modra galica mora biti prvovrstna ter mora imeti živo modro barvo.

Preizkus dobre mešanice: lakmusov papir v ustrezni raztopini postane modre barve.«⁴³

Njegove opombe tudi kažejo, da ni slepo verjel strokovnjakom, temveč je njihove trditve, če je bilo mogoče, preverjal: »Mnogi mislijo, da vino, če škropimo z modro galico, vsebuje prav to galico in je škodljivo. To je napaka. Sam sem dal vino na analizo in rezultati kažejo, da je ne vsebuje skoraj nič.«⁴⁴

³⁶ Med letom 1881 in 12. februarjem 1885 je kot poslanik Španije pri Svetem sedežu bival v Rimu (Geromet, Alberti, *Gorizia*, str. 188–189).

³⁷ V preteklosti so v Brdih z izrazom brajda označevali mešano kulturo vinogradov, sadnega drevja in sejalnih površin v terasah. Vsi katastri – terezijanski, jožefinski in franciscejski – ter gradivo 19. stoletja brajde označujejo s furlanskim izrazom *ronco*. Enak izraz v svoji Kroniki uporablja tudi grof Baguer.

³⁸ GM, Cronaca, Vignetti, str. 553.

³⁹ Massi, *L'ambiente geografico*, str. 137–145.

⁴⁰ V Brda je trtna uš prišla leta 1914 v Števerjan, neokuženi kraji tega leta so bili Biljana, Kozbana in Medana (GM, J. Lozar, Rokopis).

⁴¹ Comoretto, *Dissertazione*; Bole, *Pripomočki zoper trtno uš*; Bole, *Il rame nel vino*; Bole, *I terreni del Goriziano*; Vošnjak, *Umno kletarstvo*; Aleš, *Zveden kmet*; Hotter, *Gnoj in gnojenje*; Bele, *Trtna uš in trtoreja* ...

⁴² *Atti e memorie* 1890, str. 130; *Atti e memorie*, marec 1872, leto XI, št. 1, str. 41.

⁴³ GM, Cronaca, Peronospora (Appendice), str. 687.

⁴⁴ Gl. op. 36.

Trgatev na Dobrovem leta 1908 (fototeka Goriškega muzeja).

Zmanjšanje pridelka je privedlo do porasta površin, zasajenih z vinogradi, razširitve monokulturnega vinogradništva in zasajevanja trt ob kolih v gostih vrstah, ki so pomenile večji donos in boljšo kakovost vina. Kmetje so namreč vinograde stoletja zasajali z različnimi sortami, sicer primernimi za gojenje v dani klimi in tleh, od katerih so se posamezne dobro obnesle tudi v specifičnih vremenskih razmerah. Ta odločitev je bila pragmatična v smislu odstopajoče toplega ali vlažnega leta, saj so nekatere sorte bolje prenašale sušo kot druge, spet tretje so imele dober pridelek tudi v »mokrih« obdobjih. V Goriških brdih so imeli kmetje v vinogradu zasajeno posebno sorto *Pagadebiti*,⁴⁵ ki je obilno rodila praktično v kakršnikoli razmerah. Ta sorta je s svojim rednim pridelkom »reševala« slab pridelek drugih sort. S pridelovanjem sortnih vin se je začela spreminjati tudi miselnost o tem, kako naj bo zasajen moderni vinograd. Pravilno urejeni vinogradi so bili po priporočilih v *Gospodarskem listu* zasajeni le z eno sorto. Taki so bili vinogradi v Monasteru, Rusiču, Vilanovi, Kronbergu, Št. Petru, nekoliko v Vipavski dolini in v Brdih pri nekaterih posestnikih, npr. pri Fabrisu, Žigonu in Attemsju.⁴⁶ Predvsem večji kmetje in plemiči so pod vplivom po-

ročil kmetijskih šol sledili vsem tem spremembam.⁴⁷ Grof Baguer pa svojega znanja ni ohranjal samo zase, temveč je želel, da se razširi tudi med prebivalce Goriških brd. Iz prispevka o zborovanju Vinarskega in sadjarskega društva za Brda⁴⁸ leta 1897 je razvidno, da je veliko prispeval k njegovemu delovanju ter k prirejanju izobraževalnih predavanj učiteljev Goriške kmetijske družbe.⁴⁹ Zaradi pobud za modernizacijo vinogradništva je bil že leta 1877 imenovan za častnega člana odbora Briškega vinorejskega društva.⁵⁰ Leta 1910 zasledimo poročilo, da je »Goriško kmetijsko društvo sklicalo za nedeljo 13. februarja shod na Dobrovem v Brdih, ki se je vršil v Baguerjevi palači«. Razpravljali so o novem davku na vino.⁵¹

Začetek 20. stoletja pomeni porast vinske pridelave kot tudi porast hektarskega donosa v deželi: v letih 1890–1899 je bil hektarski donos 11,6 hl/ha, medtem ko je bil leta 1901 13,7 hl/ha. Odsek za enologijo Goriške kmetijske družbe je oblikoval velike drevesnice s cepljenkami na ameriški podlagi; ena od njih je bila v Gorici v Podturnu (San Rocco), dru-

⁴⁵ <http://www.vivc.de/index.php?r=cultivarname%2Findex&CultivarnameSearch>.

⁴⁶ *Gospodarski list*, 15. 12. 1873, leto 5, št. 23. Po poročilu v *Primorskem gospodarju* (4. 7. 1906, leto II, št. 2, str. 26) trte, cepljene na ameriško podlago, poleg sebe ne prenašajo drugih poljščin, kar je bilo pred tem v navadi.

⁴⁷ *Gospodarski list*, 26. 1. 1896, leto 15, št. 1–2.

⁴⁸ Prvo vinorejsko društvo na Goriškem za okoliš Brd je bilo ustanovljeno v Pevmi (*Gospodarski list*, 1. 7. 1872, leto 4, št. 13).

⁴⁹ »Za posebne zasluge, ki jih imata za društvo, je izrekel zbor zabvalo Maks. vis. gosp. grofu Baguer-ju in gosp. Ivanu Reja. Odbornik kmetijskega društva gosp. Ernest Klavžar govori o sadjarstvu, priporoča, da naj se skliče 'ad hoc' obč. zbor v Kozani« (*Soča*, 12. 11. 1897, tečaj XXVII, št. 46).

⁵⁰ *Soča*, 9. 3. 1877, leto 9, št. 10.

⁵¹ *Soča*, 8. 2. 1910, leto 40, št. 15.

ga pa v Tržiču. 25. maja 1901 je Goriška kmetijska družba priredila pokušnjo tipičnih goriških vin. Na ta način je želela vinogradnikom predstaviti različne vrste trsov in priporočiti, katere naj bi gojili, trgovcem pa predstaviti vina, ki jih lahko tržijo. Tudi Baguer je na novo zasajal le z eno sorto. Njegovi zapiski kažejo tudi, da je poskušal zasajati sorte, ki so bile trenutno tržno zanimive. Njegovi naporji pa niso vedno obrodili sadov, saj so se razmere na trgu spreminjale:

»Iz Rima sem 18. 11. 1881 pisal na Dobrovo: na zidu brajde bi bilo treba zasaditi modro frankinjo in v Broilu nasad burgundca. 20. 11. sem dodal: daj zasaditi vinograd modre frankinje tudi v Blankižu. Nasadili bomo tudi frankinjo, ker ima rdeče vino višjo ceno kot belo. Nekaj let kasneje, ko je trtna uš okužila vinograde v Avstriji in na Madžarskem, so trgovci iskali le belo vino. Če bi imeli vse vinograde z belimi sortami, bi naredili odlično kupčijo!«⁵²

Niso se spremenile le tehnike obdelovanja in gojenja ter sorte vinske trte, temveč tudi sam proces vinifikacije. Okus pivcev se je spremenil. Leta 1845 je Domenico Pletti v delu *Memoria dei vini del Friuli* (Opis furlanskih vin) opisal kakovostna vina in pridelovalce pozval, naj se bolj ozirajo na »internacionalni« okus, ki zahteva nežna in žlahtna vina, ne pa groba in težka, kot so bila navadno servirana.⁵³ Spremembo srednjeveškega okusa pivcev lahko v Evropi zasledimo v 18. stoletju. Vino je postalo eden od luksuznih izdelkov na mizah plemstva, s katerimi se je poskušalo ločiti od meščanstva. Dediščina srednjeveških meril, ki je temeljila na konceptu sočnosti: hladno, toplo, pikantno, sladko in grenko, je bila odrinjena, novo vrednotenje vina pa je potekalo v okviru filozofije okusa in vonja. V preteklih stoletjih so dajali prednost predvsem učinkom, ki jih je imelo vino po zaužitju, sedaj pa se je pozornost preselila iz želodca v usta in nos, torej v takojšnje čutne zaznave. Ta sprememba se je sicer na začetku omejila na najvišje družbene razrede, vendar je imela pomembne učinke na trg. Povečalo se je povpraševanje po t. i. kakovostnih suhih vinih. Tako so se njihove cene glede na navadna vina močno dvignile.⁵⁴ Briška rebula, pretežni vinski produkt v Brdih, je bila, kot sta še v 2. polovici 19. stoletja zahtevala koroški in kranjski trg, večinoma polsladka in nepovreta. Franciscejski kataster jo je opisal takole: »Tisto vino, ki je izhajalo iz gričev, se je imenovalo rebula. Rebula je bila sladka in močna ter se v jesenskem deževju ni pokvarila. Tako belo vino – rebula – kot rdeče vino se ni ohranjalo čez poletje.«⁵⁵

Da je bila rebula v srednjem veku in do 20. stoletja tudi tehnika pridelave, nam nazorno pokaže časopisje 19. stoletja, ki je polno nasvetov, kako ravnati

z rebulo, da se bo ohranila čez poletje, kar kaže na to, da velika večina pridelovalcev tega ni znala. *Gospodarski list* je poročal o poskusu pridelave belega in rdečega vina po novem postopku, da bi vrelo 28 ur na tropinah.⁵⁶ Tako vino bi bilo dokončno povreto in bi se lahko ohranjalo čez poletje: »Vino iz garganje⁵⁷ se odlikuje bolj kot ono od gljere že zdaj in upamo bo postalo (2–3 leta) zrelo, staro, bo prav žlahtno blago. Pred nekoliko časa smo poskušali vino iz garganje 4 leta staro napravljeno od g. pl. M. v St. Petru – garganja je rastla v vinogradu lazečemu proti Vrtojbi. Bilo je kaj posebnega žlahtnega, kajti vino je imelo jako prijeten duh (bouquet), milo vendar dovolj ognjeno, močno, kisline malo ne preveč in ne premalo in njen okus prijeten. Tudi v Rušiču smo poskušali vino iz garganje, katero je bilo prav žlahtno. Želeti je, da slavna vinorejska društva zasadijo nekoliko vinograda z garganjo.«⁵⁸ »V Brdih ima vino v sebi preveč beljakovine in mislijo, da se bo pokvarilo, če ga bodo ločevali od droži, zato ni sposobno za vroči čas. V kleti kmetijske šole v Gorici je Brška ribola ostala zdrava in čista že tri leta ob pravilnem ravnanju (večkratni pretok, primerna toplota ...).«⁵⁹ Dokler so prodajali še mlado vino, se kmetje tega na splošno niso zavedali, vendar je ta postopek že v 19. stoletju postal neprimeren.⁶⁰

Poleg nadzora pravilnega vretja mošta je bil pri pripravi suhega povretega vina pomemben tudi pravočasen pretok. O tem je grof Baguer zapisal: »Pretok poteka marca, septembra in decembra. Pretakati pomeni prenesti vino iz ene posode v drugo in ga ločiti od droži oziroma usedline. Bolj kot je vino mlado, bolj ga je treba pretakati. V prvem letu ga je treba pretočiti vsaj trikrat, dozorelo vino pa enkrat ali dvakrat na leto. V toplih kletih ne smemo pretakati poleti. Pretok zahteva čas. Potrebne so črpalke. Ob pretoku je treba dati več zraka mlademu kot staremu vinu. Ob stiku z zrakom vino zori. Staro vino zato ne potrebuje zraka.«⁶¹

Novo težavo je tem nestanovitnim vinom, kot so jim rekli in med katera je spadala taka rebula, poleg spremembe okusa pivcev prinesla železnica, saj so se pri prevozu po njej navadno pokvarila. Zato je postalo v Brdih toliko bolj pomembno pridelovanje suhega povretega vina po novih standardih. *Gospodarski list* je predlagal: »Briškemu društvu svetujemo, da prebere naše poročilo o napravi ribole, katero smo vsi razprodali po boteljkah, katera je bila prav navadno briško grozdje in je postala prav fino vino.«⁶²

Tudi grof Baguer je opozoril na težave pri zorenju in stekleničenju vina ter nakupu ustrezne posode: »Od dobrega postopka in nadzora vretja mošta je odvi-

⁵⁶ *Gospodarski list*, 15. 9. 1872, leto 4, št. 17.

⁵⁷ Garganja je podvrsta rebule, ki ni preživela do današnjih dni (Gomiršek, *Rebula nekoč*, str. 6).

⁵⁸ *Gospodarski list*, 15. 2. 1876, leto 7, št. 3.

⁵⁹ *Gospodarski list*, maj 1879, leto 10, št. 5.

⁶⁰ Ušaj, *Kmečko branje*, str. 119–120.

⁶¹ GM, Cronaca, *Vino*, str. 575.

⁶² *Gospodarski list*, januar 1880, leto 11, št. 1.

⁵² GM, Cronaca, *Vignetti*, str. 554.

⁵³ Bidasio, *I vini*, str. 262.

⁵⁴ Panjek, *La vite*, str. 5.

⁵⁵ ASG, *Elaborati*, 15, 51, 66, 69; AST, *Elaborati catastali*, 678.

sna tudi kakovost vina. Pred stekleničenjem mora biti vino:

- bistro
- povreto
- doseči mora največjo možno zrelost
- v Bordouju in Medocu čakajo 3 leta.

Paziti moramo, da ne ustekleničimo vina, ki še ni drugič vrelo. Najprej naredimo poskus z dvema belima steklenicama. Prvo postavimo v toplo sobo – 20 °C, drugo pa v hladno – 7 °C. Če vino ne začne vreti ne v eni ne v drugi sobi, je zrelo za stekleničenje. To počnemo marca.

Stekla z natrijem pokvarijo vino. Ustje steklenice mora biti bolj ravno kot vrat. Kakovost steklenice preizkusimo tako, da vanjo damo 5-odstotno raztopino vinske kisline. Notri jo pustimo 1 mesec. Če je steklo načela kislina, steklenica ni dobra. Ko stekleničimo, točimo neposredno iz soda in steklenico držimo poševno. Če jo držimo vodoravno, se zmeša več zraka in se vino pokvari. Pomembno je steklenico dobro napolniti in pustiti malo zraka na vrhu, še zlasti pri belih vinih. Preizkusimo, ali je pluta za zamaške dobra. Umijemo jo z vodo, da odstranimo prah. Če se vidijo pore, je pluta slaba. Najboljše zamaške lahko kupimo (leto 1890) v tovarni Pechers Korkfabrik na Dunaju. 1000 kosov stane 20 goldinarjev.

Pluto preizkusimo tudi tako, da jo umijemo z zelo toplo vodo in jo povohamo. Če ima vonj po plesni, ni dobra. Če smo ugotovili, da so zamaški dobri, jih za nekaj dni damo v vlažne krpe. Potem ko steklenico zapremo, zamašek pokrijemo s parafinom, saj zgolj kovinski pokrovec ni dovolj.⁶³

Pokrajinska kmetijska šola, na kateri so poučevali tudi enologijo in vinogradništvo, se je v drugi polovici 19. stoletja ukvarjala zlasti z zdravljenjem trtnih boleznih ter s poskusi, kako izboljšati kakovost vina. V začetku leta 1872 je komisija ob pokušnji goriških vin ta vina prištelala k najbolj kakovostnim v monarhiji. Ugotovili so, da bo treba posvetiti pozornost obdelovanju novih in starih sort ter pripravi vina, da bi si goriška vina zagotovila prvo mesto v prodaji.⁶⁴ Posebno briška vina so bila cenjena in iskana zaradi »kvalitetnega zemljišča«,⁶⁵ na katerem so trte rasle, pa tudi zato, ker se je tu ohranila starodavna navada, da so vsako leto določili začetek trgatve belega in črnega grozdja, ki so jo veliki kmetje zaradi pomena sladkorja v moštu poskušali ohranjati in k temu pritegniti tudi druge. Vsi poskusi zasajanja novih sort, cepljenja na ameriško podlago, boja proti trtni uši ter priprave kakovostnega vina so bili objavljeni leta 1891, v času IV. avstrijskega enološkega kongresa.⁶⁶ Tudi grof Silverio de Baguer se je zavedal, da je treba saditi sortno čiste vinograde ter pridelovati sortna vina. Dokler pa novi vinogradi še niso dajali dovolj pridelka, je lo-

čil in prideloval vina različnih kakovostnih razredov: »Leta 1880 sem vpeljal en tip steklenic za vse vrste vin in sem vsa vina poimenoval Château Dobra:

- navadno rdeče vino Château Dobra rouge
- modra frankinja Château Dobra rouge superieur
- navadno belo Château Dobra blanc
- suho belo z izbranim in nekoliko sušenim grozdom Château Dobra blanc superieur
- pikolit Château Dobra douse
- šampanjec Château Dobra Moussem
- burgundec Château Dobra Bourgogne.«⁶⁷

Kmetijska družba in njena lokalna društva so z namenom propagiranja novega načina vinifikacije prirejala vinske razstave. Tudi grof Baguer je kot velik proizvajalec vina s svojimi vini sodeloval tako na lokalnih razstavah, npr. v Števerjanu v Brdih, kot tudi na deželnih v Gorici in na Dunaju.⁶⁸ Na goriški razstavi leta 1891 je bil celo član komisije za njeno pripravo.⁶⁹

»Pred 1891 sem se avgusta 1888 udeležil razstave v Števerjanu v Brdih. Razstavljal sem 12 steklenic Chateau Dobra blanc iz let 1879, 1882, 1885 in 1887, potem 3 steklenice belega žganja iz 1887 in 3 rumenega iz 1885, potem 6 steklenic Pikolita Chateau Dobra doux iz let 1846, 1840, 1810, 1790, 1780 in 1760, potem 7 košar svežega sadja: jabolka, namizne bruske, breskve, grozdje Sv. Ane – Avguštano (julijska), suhe marelice iz leta 1888, suhe češnje 1888, suhe fige 1888, poleg tega še košaro brusok – pere gnocchi, potem sušen fižol in sušen paradiznik, ki sem ju pridelal doma s semeni iz Villanove in iz Pariza, vse skupaj 27 kosov.«⁷⁰

Kmetijska razstava v Gorici leta 1891 je potekala v času IV. avstrijskega enološkega kongresa. Istočasno je razsajala trtna uš; iz zapisnika je razvidno, da so bile na območju Brd, Vipavske doline in Furlanije preizkušene vse ameriške podlage in veliko sort francoskega grozdja, ki ga še danes gojijo na širšem območju Brd. Tudi Baguer je v svojo Kroniko zapisal prednosti in slabosti posamezne ameriške podlage,

⁶⁷ GM, Cronaca, Bottiglie, str. 97.

⁶⁸ »Meseca julija t. l. se je vršila na Dunaju po prizadevanju trgovskega muzeja tržaškega pokušnja vin naših dežel; društvo gostilničarjev in hotelirjev se je živo zanimalo za to pokušnjo. Da se pa more končno presoditi, kako dobra so ta vina, se je takrat določilo, da ostane del pokušenih vin do jeseni v kleti društva gostilničarjev in hotelirjev na Dunaju ter da se izvrši končna klasifikacija z drugo pokušnjo v mesecu novembru. Taka pokušnja se je izvršila. Rezultat te pokušnje je obsežen v posebnem zapisniku. Tam citamo: Klasificirana za jako dobra oziroma dobra so bila z Goriškega vina: administraciji: Folini, Štorenc pri Moši, Alberti-Peja, Zdravščina, marki Fabris, Beljan, La Tour, Rušič, G. Jachia, Ruda, Khevenbüller, Flumičel, Cumano-Perussini, Krmin, baron Bianchi, Rubije, Fior, Belvedere, Alojzij Fogar, Peuma, Ivan Savnik, Bilje, grof Baguer, Dobrovo, Emil Cerne, Tomaj, Bonaparte, Villa Vicentina, Dottori, Ronki, Fornazari, Št. Maver, Vinarsko društvo, Gorica, Tomaseo, Villanova pri Fari, Uršulinski samostan, Gorica, bratje Waiz, Krmin, Brunner, otok Morosini; A. Bolaffio, Gorica ... Razstavljanci dobijo diplome potom deželne odbora« (Soča, 5. 12. 1911, tečaj XLI, št. 140).

⁶⁹ Atti e memorie, 1890, str. 300.

⁷⁰ GM, Cronaca, Esposizione agricola 1891 a Gorizia, str. 287.

⁶³ GM, Cronaca, Vino, str. 577–578.

⁶⁴ Czoernig, Gorizia, str. 115.

⁶⁵ Cosma, Dotato d'ecellentissimi vini, str. 65.

⁶⁶ Frühau, Relazione.

ki je bila pomembna za dober pridelek: »Če izberemo Chasselas, moramo vedeti, da ta trta zahteva gojenje v obliki drevesa. Ripario napade trtna uš, a je ne uniči. Clinton in Concord sta v Ameriki odporni, v Evropi pa ne. Riparia, York Madeira, Jaquez in Rupestris so najbolj odporne. Katere ameriške trte izbrati? Riparia in Rupestris sta nerodovitni, ne dajeta grozdja, York daje malo in ima okus po Izabeli, Jaquez naredi velike jagode z majhnimi pečkami. Rodi na dobrih, ne sušnih in ne močvirnih ter dobro obdelanih zemljiščih. To vino je malo cenjeno. Rupestris je prilagojena na zemljišče s kamenjem.«⁷¹

Na IV. avstrijskem enološkem kongresu v Gorici so sodelovali takrat najvidnejši strokovnjaki s področja enologije.⁷² Kongres je spremljala razstava, ki je bila odprta 12. septembra 1891. 16. septembra jo je obiskal celo nadvojvoda Karel Ludvik.⁷³ Grof Baguer je v Kroniki opisal vsa svoja prizadevanja, stroške ter uspehe, povezane z udeležbo na razstavi: »Veliko sem se posvečal svoji sekciji in naročil dela tapecirnemu mojstru, mizarju, vrtnarju in slikarju del Neriju. Mize in stene sem tapeciral z dobrim blagom vinsko rdeče barve. Napise naših posestev Gorica, Dobrovo, Blankiž, Muš, Biljana, Fojana in Barbana ter naš grb sem dal napisati z zlatom na črno steklo z okvirji, ki so pristajali stilu. Te napise hranim danes v pisarni uprave. Na Dobrovem je v bralnem salonu slika, ki predstavlja mojo sekcijo na razstavi, in v moji biografiji, ki jo bom napisal, če mi Bog nakloni še nekaj let življenja, bo zabeleženo, kaj je poročal tisk, zlasti Il corriere iz Gorice, ki se je opravičil vsem drugim razstavljavcem, če bo objavil, da je bila najboljša dovršena moja miza. Stala me je 183,52 goldinarja.

16. je torej prispel nadvojvoda in od postaje do razstave je šel po poti, ki je bila razsvetljena z električno lučjo. Vsi razstavljavci so ga pričakovali, vsak pred svojo sekcijo. Nadvojvoda me je dal poklicati, čast, ki je ni naklonil drugim, in me je z zanimanjem spraševal po novicah o mojem vladarju, vladarici in infantih. Potem je želel vedeti, kako sem jaz, Španec v Gorici in velik posestnik. Obiskal je mojo razstavo in bil presenečen nad 80 vrstami krompirja, ki sem jih razstavljal, in nad zelo stari pikolitom iz 1760.

S to osupljivo razstavo je sovpadal tudi avstrijski enološki in pomološki kongres. Predsednik prvega je bil grof Franc Coronini, drugega pa grof Henrik Attems iz Gradca. Pomološki kongres me je obiskal na Dobrovem. Grof Attems mi je rekel: 'Nikjer nisem videl tako racionalno vzdrževanega sadnega drevesa kot pri vas.'

Nagrajeni pridelki so bili:

- vina: srebrna državna medalja, zlata medalja Kmetijske družbe

- sadje: srebrna državna medalja
- žganje: zlata medalja Kmetijske družbe
- grozdje: srebrna medalja Kmetijske družbe
- kis: srebrna medalja Kmetijske družbe
- suho sadje: bronasta medalja Kmetijske družbe.

Moj kletar Gerbec si je prislužil častno priznanje.⁷⁴

Zapiski kažejo, da je želel Baguer uspešno upravljati in modernizirati vse, kar je gojil na svojih posestih. Uspehe je dosegel tudi na področju sadjarstva, ki je bilo drugi pomemben steber briškega gospodarstva. »30. septembra 1900 sem se udeležil razstave sadja v čast cesarja, ki je prišel v Gorico ob četrti stoletnici pridružitve grofije k habsburški kroni. Cesar me je opogumil, saj je hvalil moje pridelke. Povedal sem, da se lahko zahvalim predvsem plodnosti tal in ugodnemu podnebju. Cesar je odgovoril, da vse to ne zadostuje, da pridelamo lepo sadje, saj je treba obdelovati razumno. Dobil sem zlato medaljo Kmetijske družbe.«⁷⁵

Proizvodnja vina, ki so jo pospeševale številne vinske razstave, nove poti in transportna sredstva ter sredstva za zatiranje boleznih in škodljivcev, je postala glavni vir bogastva celotne pokrajine. Vinska proizvodnja Goriške grofije se je od leta 1903, ko je znašala 54.000 hl, do leta 1907 povečala na 325.000 hl. Ves trud je izničila prva svetovna vojna, ki je uničila velik del vinogradov v Brdih in na drugih delih soške fronte. Po vojni so vinograde obnavljali po novem načinu, ki so ga uvajali v prejšnjem stoletju in je do tedaj le s težavo prodril med navadno ljudstvo. Zasedevali so nove specializirane vinograde. Tako je trud prosvetljenih ljudi prejšnjega stoletja počasi obrodil sadove.

Prav modernizacija vinogradov je povečala pridelek na posestvih gospodarstva Dobrovo, in sicer s 400 hl leta 1870 na 4.000 hl leta 1912. V Kroniki upravljavnja gradu Dobrovo je grof Silverio de Baguer zapisal, da je od leta 1880 začel arhivirati vina, ki jih je razdelil v devet razredov. Na 315 hektarjih vinogradov so rasli rebula, rizling, frankinja, portugalka, burgundec in pikolit. Utiral je pot suhim in stekleničenim vinom, kot jih je propagiral Goriška kmetijska družba, ter jih prodajal na Koroško, Kranjsko in celo na Madžarsko. Prav tako se je zavedal, da je za pripravo kakovostnega vina izrednega pomena čista posoda: »Vsa vinska posoda, ki sem jo dobil leta 1880, je bila v slabem stanju, umazana, uničena in veliko je je manjkalo. Ker sem povečal površine vinogradov, sem moral povečati tudi število vinske posode, ki je bilo vsako leto potrebno vedno več. Najprej sem popravil, kar se je dalo, obstoječe batone (veliki sodi) in sode, ter počasi povečeval število ... Doga pri sodih morajo biti iz trdega lesa in ne iz mehkega. Vsaki 2 leti jih je treba premazati s prekuhanim lanenim oljem, da se obranijo dlje. To je nujni

⁷¹ GM, Cronaca, vignetti e i suoi parassiti animali, str. 562–563.

⁷² Frühauf, Relazione, str. 139–140.

⁷³ Nadvojvoda je umrl 19. maja 1896 na Dunaju, po končanem potovanju po Vzhodu. Tja je odšel iskat svojega na pljučih bolnega prvorojenega sina Franca Ferdinanda. Nadvojvoda naj bi v Egiptu pil gazirano vodo, ki so jo pripravili iz nefiltrirane vode iz Nila, kar je botrovalo boleznih črevesja.

⁷⁴ Podatke potrjuje tudi prispevek o nagradah v *Atti e memorie*, 1891, str. 279–287.

⁷⁵ GM, Cronaca, Esposizione agricola 1891 a Gorizia, str. 285–286.

Grof Silverio de Baguer na Dobrovem nadzoruje pranje sodov (fototeka Goriškega muzeja).

strošek, ki pa se izplača. Nikoli ne dajati dobrega vina v nove sode. Najboljši način, da sod očistimo, je, da ga očistimo s paro 110 °C. Ven gre črna voda. Takrat tudi vidimo, ali sod pušča. To moramo narediti pri tistih sodih, ki so jih močno premetavali, in pri tistih, ki so plesnivji. Plesen uniči doge, še zlasti mehke. Najboljši les za sode je 1. hrast, 2. kostanj, 3. jesen, 4. murva. Nov sod je treba očistiti in pripraviti, preden vanj vlijemo vino. Vanj moramo vlivati vodo 5 zaporednih dni. Peti dan jo vlijemo 5- ali 6-krat, dokler ven ne steče čista voda. Preden sod zapremo, ga moramo osušiti in požveplati.⁷⁶

Poleg novih sodov je grof svojo klet na Dobrovem že v letih 1909 in 1910 opremil s tremi betonskimi cisternami, ki so bile znotraj prevlečene s stekleno oblogo. Kupil jih je v enem od najsodobnejših obratov za proizvodnjo orodja in opreme za vinogradništvo in vinarstvo v Klosterneuburgu. To kaže na Baguerjevo povezavo z vodjo tamkajšnje poskusne postaje, prof. Röslerjem. Povezava je razvidna tudi iz Baguerjevih zapiskov o pridelovanju kakovostnega vina, ki so v skladu z Röslerjevimi navodili članom Goriške kmetijske družbe, objavljenimi v *Atti e memorie*.⁷⁷

⁷⁶ GM, Cronaca, Botti, str. 94.

⁷⁷ *Atti e memorie*, marec 1872, leto XI, št. 1, str. 10: »Tukaj (na Goriškem) se goji preveč grozdja na enem trsu. Dežela sicer ima potencial, da pridela odlična vina, vendar je večina preveč kislih ali preveč neokusnih, tudi na račun nekaterih domačih sort. Nekaj odličnih vzorcev kaže na potencial, ki ga ima pravilna predelava vina. V deželi se tlači grozdje in pusti vreti mošt skupaj s tropinami v čebrib, kar povzroči trpke hlape, ki niso dobri. Tukaj

Pri obnavljanju grajskega poslopja na Dobrovem je grof Baguer odkril tudi 1.000 skritih steklenic pikolita, ki so bile leta 1880 vredne 11.567 goldinarjev, kar je takrat ustrezalo vrednosti imenitne hiše v mestu. S tem vinom je navdušil celo izbirčno aristokratsko družbo v Rimu. Umril je 27. aprila 1927 in premoženje zapustil prvorojeni hčerki Elviri. Njegova Kronika upravljanja, ki jo muzejska zbirka na Dobrovem žal poseduje le v obliki fotokopij, je bogat vir za poznavanje ekonomije plemiške posesti v Goriških brdih v prelomnem obdobju konca 19. stoletja. Zanimiva je z vidika vrste gojenih kultur, uvajanja novih obdelovalnih in predelovalnih tehnik, razmer na trgu ter odnosov med plemiškim posestnikom, grajskim oskrbnikom in zakupniki zemljišč. Grof Baguer je za svojega upravnika kot opomnik sestavil koledar opravil, povezanih z vinogradništvom in vinarstvom:

tudi vrejo tako, da pribaja klobuk v stik z zrakom, kar povzroči razvoj ogljikovodikove kisline, tako da bi bilo bolje delati kot v Franciji, da pri vretju mošt ne pribaja v stik z zrakom. Imate izvrstno grozdje in živite v odličnih pogojih, kar se gojenja trte tiče. Celo zavidljivih. Labko bi konkurirali vinom z Rena, Francije, Madžarske, vendar ne znate delati vina. Prezgodaj trgate, predolgo puščate tropine v vinu. Ne upoštevate zadostnih varnostnih ukrepov, da bi se izognili segrevanju vrhne plasti pri vretju – klobuka in s tem formiranju določenih kultur, ki se tako preveč razmnožijo v vinu. Slednje še povečajo škodo na račun dobrega okusa in obstojnosti vina. Vi ne vodite vretja, temveč pustite, da vretje vodi vas, ker ne znate umiriti ali upočasniti vretja, da bi dobili homogen proizvod, dobrega okusa ter gotovega obranjanja.«

»Enološki koledar

1. januar: koli, orodje, kanali in odtoki, v lepem vremenu gnojiti, lovljenje insektov, prekopati zemljišče za nove nasade.

Vino: pokušnja vina, dozorelo vino iz vrelne kleti predstaviti v shrambno klet, dopolniti sode in pretočiti.

2. februar: dela v vinogradu kot zgoraj, gnojiti, obrezovati trte in poganjke dati v trsnico, pripraviti zemljišče za sajenje novih vinogradov, okopati zemljo v starih vinogradih.

Vino: vsako soboto v letu dotočiti v sode, pretok.

3. marec: obrezovanje, trsnica, okopavanje, nadomeščanje manjkajočih trt, jarki in odtok.

Vino: dopolnjevanje sode, 2. pretok.

4. april: dokončati obrezovanje, okopavati zemljo, odstraniti nekoristne mladike divjake, upogibati, povezovati, nasaditi nove vinograde, nadomeščati manjkajoče trte.

Vino: nepovreta vina začnejo ponovno vreti. Dvigniti temperaturo, če pa je treba tako vino takrat prodati, je treba takoj prekiniti vretje s pretokom v močno požveplane sode.

5. maj: nadomeščanje manjkajočih trt, povezovanje, okopavanje, novi vinogradi, lovljenje insektov, oidij, cvetenje.

Vino: 2. vretje, 2. pretok, če ni bil že prej opravljen.

6. junij: obrezovanje, povezovanje, okopavanje, oidij.

Vino: dopolniti sode, zapreti okna v kleti.

7. julij: pleveli, okopavanje, oidij.

Vino: dopolnjevanje, pretok, hladne kleti, zračiti ponoči.

8. avgust: obrezovati, povezovati, gnojiti, okopavati.

Vino: dopolniti, hladiti, pokušnja.

9. september: prikrajšati – obrezati, povezati, obrati listje, okopavati – 4. okopavanje, oidij, nadzorovanje vinogradov, označiti trte, ki jih je treba odstraniti, vrečke za namizno grozdje, pripraviti folador za pridelovanje grozdja in pripomočke.

Vino: pripraviti vrelne kleti, trgatev.

10. oktober: trgatev.

Vino: stlačiti in stisniti belo grozdje. Mošt v vrelno klet, v sode mešanico kvasovk za spodbujanje vretja, sladkati, destilacija (žganje).

11. november: obrezovati, novi vinogradi, gnojiti.

Vino: dopolniti po burnem vretju, destilacija.

12. december: trgatev sušenega grozdja, okopavati, gnojiti, 1. pretok.

Vino: vino predstaviti v shrambno klet, dopolniti, pikolit, pokušnja, posnemanje vinskega kamna.⁷⁸

Trtne bolezni, proti katerim se je bilo treba boriti z načrtnim škropljenjem in prašenjem ter s precep-ljanjem na ameriško podlago, so v Goriški grofiji zahtevale novo tehniko vinogradništva. Prav tako je v 2. polovici 19. stoletja enološki model postala Francija s svojimi suhimi povretimi sortnimi vini. Prelom s staro mentaliteto ni bil samoumeven, saj sta bila za to potrebna kapital ter sposobnost razumevanja,

poznavanja in uvajanja za takratne razmere moderna vinogradništva in vinarstva. Površine, zasajene z vinogradi, so se počasi povečevale. Prišlo je do razširitve monokulturnega vinogradništva in zasajevanja trt ob kolih v gostih vrstah, kar je prineslo večji donos in boljšo kakovost vina. Te novosti so sprva uvajali predvsem večji kmetje, gospodje in plemiči, in sicer pod vplivom poročil in znanja kmetijskih šol. Njihovi uspehi so bili najpomembnejši zgled za manj izobrazeno ljudstvo, ki jim je sledilo prav na podlagi vidnih rezultatov. V Goriških brdih je bil ena takih osebnosti, ki je tako z zgledom kot tudi z nasveti kazala pot, grof Silverio de Baguer.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASG – Archivio di stato di Gorizia

ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 51, 66, 69.

AST – Archivio di stato di Trieste

AST, Catasto franceschino, Elaborati catastali, 678.

GM – Goriški muzej

GM, Cronaca l'amministrazione vi sotto la mia direzione ipiando coll'anno 1880, scritta da me nel 1896 conte Silverio Baguer (fotokopije). GM, Jože Lozar, rokopis (fotokopije).

ČASOPISNI VIRI

Atti e memorie, 1872, 1890, 1891, 1895, 1900.

Edinost, 1890, 1927.

Gospodarski list, 1872, 1873, 1876, 1879, 1880, 1896.

Laibacher Zeitung, 1899.

Primorski gospodar, 1906.

Primorski list, 1911.

Slovenec, 1911.

Slovenski narod, 1888.

Soča, 1877, 1897, 1910, 1911.

SPLETNI VIRI

<http://www.claudiofabbro.it/eventi2006/eventi006.htm>, 5. 1. 2018.

<http://www.villarussiz.it/cantina/storia>, 5. 1. 2018.

<http://www.vivc.de/index.php?r=cultivarname%2Findex&CultivarnameSearch%5Bcultivarnames%5D=&CultivarnameSearch%5Bcultivarnames%5D=cultivarn&CultivarnameSearch%5Btext%5D=pagadebiti>, 10. 1. 2018.

⁷⁸ GM, Cronaca, Calendario enologico, str. 240.

LITERATURA

- Aleš, Peter: *Zveden kmet ali najpotrebniši nauki kmetijstva za nedeljske sole po deželi*. V Terstu: C. k. primorska zaloga šolskih bukev, 1856.
- Bratina, Patricija, Andrejka Ščukovt, Alenka Fikfak in Izidor Simčič: *Briška hiša skozi čas. Briška hiša: katalog k stalni razstavi v Šmartnem = Brda house: catalogue for the permanent exhibition in Šmartno*. Dobrovo: TD+M biro, 2015, str. 22–48.
- Bele, Ivan: *Trtna uš in trtoreja: navod kako se je mogoče vkljub trtni uši s trtorejo uspešno baviti*. Celje: D. Hribar, 1893.
- Bidasio, Albano: *I vini del Friuli-Venezia Giulia. Mangiare e ber friulano* (ur. Giuseppina Perusini Antonini). Milano: Angeli, 1977, str. 257–279.
- Bolle, Ivan: *I terreni del Goriziano in rapporto alla loro adattabilità per la coltura delle viti americane*. Gorizia: Paternolli, 1896.
- Bolle, Ivan: *Il rame nel vino proveniente da vigneti trattati col vitriolo di rame*. Gorizia: Paternolli, 1886.
- Bolle, Ivan: *Pripomočki zoper trtno uš*. Gorizia: Paternolli, 1882.
- Brecelj, Marijan: *Geslo Bolle Ivan. Primorski slovenski biografski leksikon, zv. 2*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1975, str. 97–98.
- Comoretto, Giuseppe: *Dissertazione dell'agricoltura e maniera dell'esercitarla intorno alle viti ed ai grani del Friuli*. Gorizia: Valerio de' Valerj, 1781.
- Cosma, Stefano: *»Dotato d'eccecentissimi vini, é il contado di Gorizia...«: Viticoltura nel Goriziano*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1992.
- Czoernig, Karl: *Gorizia: »La Nizza austriaca«, knj. 2, Gorizia stazione climatica*. Gorizia: Cassa di risparmio, 1987.
- Filiputti, Walter: *Il Friuli Venezia Giulia e i suoi Grandi Vini*. Travagnacco: Artigrafiche Friulane, 1997.
- Frühaufl, Tommaso: *Relazione sull'ottavo quesito del 4. congresso enologico austriaco tenuto a Gorizia*. Udine: Grafche fulvio spa, 1985.
- Gabršček, Andrej: *Goriški Slovenci II*. Ljubljana: samozaložba, 1934.
- Geromet, Giorgio in Renata Alberti: *Gorizia 1001–2001: nobiltà della contea: palazzi, castelli e ville a Gorizia, in Friuli e in Slovenia: 80 famiglie di sangue blu 1*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1999.
- Gomiršek, Tanja: *Rebula nekoč in danes*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2007.
- Hotter, Edvard: *Gnoj in gnojenje: najvažnejša navodila o gnojenju, s posebnim ozirom na umetna gnojila*. Ljubljana: Kmetijska družba Kranjska, 1900.
- Maček, Jože: *O zgodovini širjenja trsne uši v Sloveniji*. *Zbornik BF Univerze v Ljubljani*, 30, 1977, str. 171–188.
- Makarovič, Gorazd: *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*. *Slovenski etnograf*, 33–34, 1988, str. 127–206.
- Massi, Ernesto: *L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano*. Gorizia: Giuseppe Iucchi, 1933.
- Panjek, Giovanni: *La vite e il vino nell'economia friulana: un rinnovamento frenato: secoli XVII–XIX*. Torino: G. Giappichelli, 1992.
- Pirone, Giulio Andrea, Ercole Carletti in Giovanni Battista Corgnali: *Il nuovo Pirone. Vocabolario friulano*. Udine: Società filologica friulana, 2004.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska: izdaja v dveh delih, Prirodosnanski, statistični in kulturni opis, 1892 [in] Zgodovinski opis, 1893*. Nova Gorica, Ljubljana: Branko, Jutro, 1997.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*. Görz: Verlag Joh. Logar, 1904.
- Stres, Peter: *Oris preteklosti vinogradništva v Goriških Brdih do druge svetovne vojne. Briški zbornik* (ur. Peter Stres). Dobrovo: Občina Brda, 1999, str. 303–332.
- Ušaj, Just: *Kmečko branje*. Gorica: Goriška Matica, 1929.
- Valencič, Vlado: *Vinogradništvo. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, I. zvezek* (ur. Pavle Blaznik in sodelavci). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 279–308.
- Verbinc, France: *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
- Vetrih, Jožko: *Geslo Povše Fran. Primorski slovenski biografski leksikon, zv. 12*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1986, str. 781–782.
- Vošnjak, Josip: *Umno kletarstvo: slovenskim vinorejcem v poduk: z 12 podobami*. Celovec: Družba sv. Mohora, 1873.
- Vuk, Marko: *Grad Dobrovo v Goriških brdih. Goriški letnik*, 9, 1982, str. 123–148.

SUMMARY

Count Silverio de Bager's impact on the modernization of wine-growing and wine-making in the Goriška brda at the end of the nineteenth century

Through marriage to a Gorizia noblewoman Cecilia Catterini, Spanish diplomat Count Silverio de Bager undertook the administration of vast estates encompassing the seigniories of Dobrovo and Blankič. At that time, wine was the most important cash crop in the area. Bager took over the estates after

1872, when diseases, such as *Oidium*, *Peronospora*, and *Phylloxera*, wreaked havoc on local vines. This was also a period in which the taste of Austro-Hungarian wine consumers began to change and French dry wines became the new standard bearers of quality. Rather than merely administer the estates, the educated and intelligent Count Silverio de Baguer decided to modernize them. To this end, he consulted numerous individuals from agricultural associations, studied professional literature that was being published at the time, and sought opinions of nobles from the County of Gorizia who had already modernized their estates. On the other hand, many other members of Gorizia landed nobility still insisted on traditional methods of cultivating vines supported by trees as well as preserving local wines of different qualities. In collaboration with a few others, Count de Baguer began to introduce single-variety vineyards, with vines supported by stakes, which ensured a more effective fight against vine diseases. In 1880, he planted the first modern vineyard in the western

and central parts of the Goriška brda region. That same year, he also planted the first 1,500 seedlings of the acacia tree, whose wood continues to be used in making vine-stakes today. In collaboration with savvy administrators, he likewise endeavoured to modernize the processing of grapes and the production of quality wine, which was sold at high enough prices to cover the full cost of modernizing his winery. Despite objections raised within his wife's family and scornful reactions from peasants, his example, coupled with successful results, gradually attracted the attention first of his leaseholders and then other landowners across the Goriška brda. Baguer's records, entitled *Kronika upravljanja (Administration Chronicle)*, demonstrate that the successful modernization of an agricultural business depended as much on monetary funds as on knowledge and the change in mentality. Drawing on Baguer's *Kronika*, our aim is to determine ways in which the count put into practice the latest agricultural knowledge, published in contemporary professional literature.

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 672.1:625.748.52(497.473Idrija)"18"

Prejeto: 9. 4. 2018

Simona Kermavnarmag., Grčarevec 3, SI-1370 Logatec
e-pošta: simona.kermavnar@gmail.com

Idrijski vodnjak z rudarjem¹

IZVLEČEK

Članek obravnava t. i. Korletov vodnjak v Idriji, predvsem njegov litoželezni del, ki je bil izdelan v Auerspergovski livarni v Dvoru pri Žužemberku. Pri izdelkih umetniškega liva iz 19. stoletja se vedno znova zastavlja vprašanje, kateri so bili uliti po skicah v prodajnih katalogih drugih železarn in kateri po osnutkih v tovarni zaposlenih umetnikov in inženirjev, kajti praksa je bila, da so livarne svoje izdelke pogosto kopirale po vzoru drugih, si izposojale ali kupovale modele itd. V konkretnem primeru se je Auerspergova livarna naslonila na list iz kataloga Salmove livarne v Blanskem, s katero so bili lastniki tako v poslovnih kot tudi sorodstvenih zvezah.

KLJUČNE BESEDE

lito železo, livarne, livarna Dvor (Hof), Salmova livarna, vodnjak, Idrija, Dvor pri Žužemberku, Višnja Gora, Blansko, Auerspergi, Salm-Reifferscheidt, Franc Ksaver Zajec, Jakob Kokalj, Valvasor, idrijski rudnik živega srebra

ABSTRACT

FOUNTAIN WITH THE MINER IN IDRİJA

The article deals with the so-called Karel's fountain in Idrija, especially with its cast iron part, which was made in the Auersperg Foundry at Dvor near Žužemberk. In connection with the nineteenth-century artistic castings a question arises as to which of them were shaped according to sketches in the sales catalogues of other ironworks and which were designed by the engineers and artists employed in the factory itself. Namely, it was quite customary for foundries to copy other products, rent or buy models, etc. In the case of the Idrija fountain, Auersperg's foundry relied on the drawing in the catalogue of Salm's foundry in Blansko, Moravia. The owners of the two foundries were connected through business as well as family ties.

KEY WORDS

cast iron, foundries, Dvor (Hof) foundry, Salm's foundry, fountain, Idrija, Dvor near Žužemberk, Višnja Gora, Blansko, the Auerspergs, Salm-Reifferscheidt, Franc Ksaver Zajec, Jakob Kokalj, Valvasor, Idrija Mercury Mine

¹ Članek je nekoliko predelan in z opombami dopolnjen tekst, objavljen v *Idrijskih novicah* 23. 3. 2018. Za pomoč pri raziskavi se zahvaljujem kustosu Milanu Koudelki iz Muzeum Blanenska v Blanskem. Zahvala gre tudi osebju Mestne knjižnice Idrija ter Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Enote v Idriji.

Na Scopolijevem trgu v Idriji stoji zanimiv vodnjak, ki ga sestavljata spodaj kamnit in zgoraj litoželezen del, zaključen s figuro rudarja. Njegova prvotna lokacija je bila pred vhomom v veliko poslopje Bašerije, ki se je raztezalo ob sedanji Lapajnetovi ulici in v katerem je bila izpiralnica, prebiralnica in drobilnica rude. Prva stavba je bila tam postavljena verjetno v 17. stoletju. Postopoma so jo povečevali, proti koncu 2. svetovne vojne je bila precej poškodovana, leta 1966 pa so jo porušili. Vodnjak je dal tam leta 1868 postaviti takratni idrijski župan Karol Höchtl (Hochtl),² o čemer priča ploščica na osrednjem stebrastem delu nad pipami z napisom *KAREL/1868* (sedanja medeninasta ploščica je sekundarna, prvotna je vidna pod njo). Höchtl je bil c. kr. notar, v Idriji je županoval slabih deset let (1861–1870), potem je odšel v Ljutomer in umrl leta 1896 v Gradcu.³ Vodnjak je po svojem mecenu imenovan Korletov (*Carli/Karls Brunnen*).⁴ Priklučen je bil na starejši vodovod, na katerega je na obcestnem zidanem loku

Bašerije opozarjala vzdana plošča z napisom: *Vodovod s sosednjimi zgradbami je bil pod c. kr. svetnikom ALOJZIJEV PRETTNERJEM nov zgrajen v letu Gospodovem 1825.*⁵

Leta 1996 so vodnjak prestavili na Scopolijev trg pred Švico (Kosovelova 8), stavbo, ki so jo leta 1995 zaradi slabega stanja podrli, še istega leta pa znova pozidali.⁶ Z njo so povezani trije pomembni možje, ki so v Idriji delovali v 18. stoletju: politehnik Franc Anton pl. Steinberg, zdravnik in naravoslovec Janez Anton Scopoli ter kirurg in naravoslovec Baltazar Hacquet. Ob hiši se sredi 18. stoletja omenja vrt, na katerem je verjetno stal kamnit vodnjak v obliki keliha, od tod najbrž tudi drugo ime za stavbo, namreč Fontaniš.⁷ Vodnjak je bil nazadnje obnovljen leta 2007, ko so bili restavrirani njegovi kovinski deli – med drugim so bili rekonstruirani manjkajoči deli bronaste listne kronice na vrhu stebra. Takrat je bila restavrirana tudi rudarjeva figura, pobarval jo je Nande Rupnik.⁸

Spodnji del Korletovega vodnjaka iz hotaveljskega apnenca je verjetno izdelal cerkljanski kamnosek Jakob Kokalj (1857–1936) iz Gorenjih Novakov.⁹ Sestavljata ga profiliran okrogel bazen in osmerokoten podstavek, stoječ na dvojni kvadratasti stopnici. Glede na letnico Kokaljevega rojstva je torej jasno, da sedanji kamniti del vodnjaka ni primaren. Ob tem se zastavlja vprašanje, kaj se je zgodilo z vodnjakom z vrta ob Švici. (Ga je Kokalj morda le nekoliko predelal in je spodnji del vodnjaka na Scopolijevem trgu praktično tisti vodnjak, ki je na vrtu Švice stal že v 18. stoletju? Kje je sicer tisti kamniti vodnjak?)

V pričujočem prispevku nas zanima predvsem litoželezni del vodnjaka, ki je bil izdelan v livarni Dvor pri Žužemberku.¹⁰ Prvotno je torej predstavljal samostojno zaključeno celoto, najverjetneje je stal neposredno na tleh ali na nekem podstavku, podobno kot lahko še danes vidimo pri v osnovi zelo podobnem nekoliko mlajšem Valvasorjevem vodnjaku v Višnji Gori (1872),¹¹ ki je bil prav tako ulit v

Idrija, t. i. Korletov vodnjak (foto: Samo Trebižan).

² Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 216. V Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enota v Idriji, hranijo spis z naslovom *Vodnjak »Karol Höchtl« (pred rudn. pralnico) in kanalizacija. Zgradbeni spisi, stroškovnik. Pravne listine in razmerje, 1868* (SI_ZAL_IDR/0129. Občina Idrija, arh. št. 112).

³ *Slovenski gospodar*, 3. 9. 1896, št. 36, str. 309.

⁴ Gl. op. 2 (*Vodnjak »Karol Höchtl«* [...]).

⁵ Terpin, *Stara Idrija*, str. 31–47: 40.

⁶ Prim. Vidic Grah, *Prenova stavbe Kosovelova*, str. 73–80; Boškovič, *Ob prenovi Švice*, str. 81–85; Terpin, *Švica*, str. 123.

⁷ Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 96; Vidic Grah, *Prenova stavbe Kosovelova*, str. 80; Kavčič, *Ponovno odkritje*, str. 88–90: 89.

⁸ Ustni vir Nande Rupnik; Idrija-Arhiv. Korletov vodnjak na popravilo, 21. 5. 2007 (<http://www.idrija.com/03novicadneva/idrija-novice-arhiv/2007/05-21.htm>, 2. 4. 2018).

⁹ Horvat (*Sto vodnjakov*, str. 71) ga napačno imenuje Jakob Miklavčič, letnici rojstva in smrti pa sta pravilni. Kokalj je med drugim izdelal kamnit vodnjak v obliki čaše, ki je prvotno stal v središču Cerknega na »Starem placu« pred župnijsko cerkvijo sv. Ane, sedaj pa je na pokopališču pri podružnični cerkvi sv. Jerneja. Tam je tudi pokopan. Za Kokalja gl. Prezelj, *Prispevki*, str. 110–111 (priimek navaja v obliki Kokelj, na nagrobni plošči zapisana oblika Kokalj); Čemažar, *Novaki*, str. 138–139.

¹⁰ Prim. Žargi, *Železni vodnjaki*, str. 62; Horvat, *Sto vodnjakov*, str. 158–159.

¹¹ Žargi, *Železni vodnjaki*, str. 62; Žargi, *Izdelki livarne*, str. 277–278, sl. 182 (str. LXXVI); Žargi, *Izdelki umetniškega*, str. 52; Horvat, *Sto vodnjakov*, str. 158–159.

Višnja Gora, Valvasorjev vodnjak (foto: Jože Gros).

dvorski livarni. Tam sta poleg osrednjega stebrnega dela nameščena še litoželezna zbiralnika za vodo v obliki vaz (nem. *Brunnenstock*/pl. *Brunnenstöcke*, *Brunnenschalen*). Mimogrede, osem identičnih vaz, na osrednjem delu čaše okrašenih s trtnimi listi in viticami med punciranima trakovima, vidimo tudi pred stopniščem dvorca Podturn (današnji Tivolski grad) v mestnem parku Tivoli v Ljubljani. Tam je kratek čas živel feldmaršal Jožef Vencelj Radetzky, ki je dal grad obnoviti in preurediti park – takrat so pred stopniščem postavili litoželezne vaze. Bile naj bi uvožene,¹² vendar je glede na to, da so enake tistima ob višnjegorskem Valvasorjevem vodnjaku, jasno, da so bile izdelane v Auerspergovih livarni na Dvoru. S to plemiško družino pa je bil ne nazadnje Radetzky po ženini strani tudi v sorodu.¹³ Osrednji del vodnjakov v Idriji in Višnji Gori je zasnovan v obliki stebra (nem. *Brunnenständer*, *Druckständer*), in sicer osemkotnega, s pipami (nem. *Ausläufen*, *Auslaufrohren*).

¹² Pergovnik in Zupan, Ljubljana. Tivoli, str. 63.

¹³ Franciška Romana grofica Strassoldo-Gräfenberg je bila hčerka grofa Leopolda Strassolda in Marije Franciške Romane iz rodbine Auersperg, in sicer iz glavne linije na Turjaku (prim. Preinfalk, Feldmaršal, str. 31–32).

Idrija, t. i. Korletov vodnjak, izrez (foto: Simona Kermačnar).

Idrija, t. i. Korletov vodnjak, izrez z rudarjem (foto: Samo Trebižan).

Višnjegorski ima dve, medtem ko so v Idriji štiri v obliki stiliziranih ribjih glav, ki izraščajo iz konzolic, oblikovanih kot perforirani akantovi listi; dve od njih sta na steber priviti z vijaki. Vogali stebra so poudarjeni z izstopajočimi pasovi, krona ga širok venec listovja, na vrhu pa stoji celopostavni kip rudarja s krampom v desnici in kladivom v levici (višina kipa skupaj z nizkim podstavkom v obliki gomile zemlje je ok. 72 cm).

Auerspergova železarna na Dvoru¹⁴ je začela obratovati leta 1796. Sprva je bila klasična fužina, po letu 1822, ko je njen direktor postal Ignaz Vitus Engelbert pl. Pantz (1756–1836), ki je študiral rudarstvo in fužinarstvo na znameniti rudarski akademiji v Banski Štiavnici (nem. Schemnitz) na današnjem Slovaškem,¹⁵ pa se je bolj intenzivno preusmerila v železolivarno. Leta 1836 je dobila naziv Cesarsko-kraljeva privilegirana tovarna za litoželezno in kovano blago kneza Auersperga (*K. K. Privilegierte Fürst von Auerspergische Guss- und Schmiede-Eisenwaaren Fabrik zu Hof in Illyrien*)¹⁶ ter bila med petimi najpomembnejšimi proizvajalci v Habsburški monarhiji – poleg livarn Blasko (Salmova) na Moravskem, Hořovice in Nový Jáchymov na Češkem ter Mariazell na avstrijskem Štajerskem.¹⁷ Na višku svoje dejavnosti v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja je izdelke pošiljala na razstave, ki jih je priredilo Notranjeavstrijsko industrijsko in obrtno društvo v Celovcu (1838), Gradcu (1841) in Ljubljani (1844), ter na Vseavstrijsko obrtno razstavo na Dunaju (1845). Zaradi »čistega liva, lepih in predvsem nadvse okusnih oblik« je zanje prejela najvišja priznanja,¹⁸ to pa predstavlja začetek industrijskega oblikovanja na Slovenskem.¹⁹ O izdelkih sta poročala tedanji časopis *Illyrisches Blatt*²⁰ in avstrijski industrijsko-obrtni list *Allgemeines Anzeigblatt*.²¹ V oblikovnem smislu so bile tako v prvi kot v drugi polovici 19. stoletja v veliki meri zastopane klasicistične prvine, zlasti v štiridesetih letih se pojavijo neorokokojske in iz Anglije prevzete neogotske oblike, v drugi polovici pa je pre-

vladal historizem.²² V obdobju zadnjega razcveta od štiridesetih do sedemdesetih let 19. stoletja je livarna še dobivala pomembnejša naročila (med drugim litoželezni vodnjaki za mestne trge, npr. v Novem mestu, Idriji, Višnji Gori, Žužemberku; most v Ljubljani – t. i. Mrtniški/Hradeckega most), potem pa je vse do njenega razpusta leta 1891 sledilo obdobje stagnacije. Vzrokov za neuspeh je bilo več, med glavnimi so bile slabe prometne razmere, saj je železnica zamujala, pa tudi politične, kajti Auerspergi so bili med slovenskimi politikami nepriljubljeni; primanjkovalo je rude in tista z bližnjih rudišč je bila slaba, pestila jo je nerentabilnost itd. Vse to je lastnike pripeljalo do tega, da so svoje gospodarske dejavnosti iz slovenskega prostora začeli prenašati na Češko.²³

Valvasorjev kip na vrhu vodnjaka v Višnji Gori je bil ulit po modelu, ki ga je izdelal Franc Ksaver Zajec (1821–1888) in ga hranijo v Narodnem muzeju v Ljubljani.²⁴ V Sovodnju v Poljanski dolini rojeni Zajec se je sprva učil pri podobarju Luki Čeferinu v bližnji Idriji (1843–1847), v letih 1847–1848 je obiskoval dunajsko akademijo, a se je v razburkanem času marčne revolucije vrnil k Čeferinu, od 1851 do 1853 pa je obiskoval Münchensko akademijo ter je tako naš prvi akademsko šolani kipar in ne le podobar.²⁵ Zajec je med drugim serijsko izdeloval celopostavne in doprsne portrete ter figure iz patiniranega mavca. Tako je upodobil Barago, Bleiweisa, Costo, Prešerna, Slomška, Tomana, Vego, Valvasorja itd. Kipci znamenitih osebnosti so krasili meščanske salone, knjižnice, vitrine in podobno, lahko pa so služili tudi kot modeli v livarnah, npr. Valvasor. Z njihovo prodajo je želel Zajec tudi nekoliko izboljšati svoj slab materialni položaj.²⁶ Figure zaznamujeta trdno oblikovan telesni volumen in nezahtevna postavitve, večkrat so anatomske nekoliko nepravilne, sicer pa odete v zgodovinsko zvesto oblačilo, obvezno držijo tudi svoj značilni atribut.²⁷ Ker je torej v primeru Valvasorjevega vodnjaka Zajčevo sodelovanje z Auerspergovo livarno izpričano, ne bi bilo presenetljivo, če bi tudi za Idrijo, kjer je preživel kar nekaj časa, izdelal kip knapa²⁸ za vodnjak iz iste livarne. Strogo

¹⁴ Gl. npr. Šorn, *Železarna na Dvoru pri Žužemberku*, str. 7–36; Brate, *Tehniški spomeniki*, str. 9; Kladnik, *Sto slovenskih krajev*, str. 46–47; Žargi, *Auerspergova železarna*, str. 112–114; Pungercar in Podgornik Zaletelj, *Ureditev in predstavitev*, str. 107–113.

¹⁵ Prim. Šorn, *Železarna na Dvoru pri Žužemberku*, str. 14; Žargi, *Izdelki umetniškega*, str. 44; Ferner in Genée, *Klein-kunst*, str. 106; Kuzman, *Od kovaštva do*, str. 148–149; Pungercar in Podgornik Zaletelj, *Ureditev in predstavitev*, str. 108; Žargi (*Auerspergova železarna*, str. 113) kot leto Pantzovega prihoda v Dvor navaja že 1819.

¹⁶ Prim. Šorn, *Železarna na Dvoru pri Žužemberku*, str. 16; Ferner in Genée, *Klein-kunst*, str. 106.

¹⁷ Grolich, *Blanenská umělecká litina*, str. 21.

¹⁸ Žargi, *Izdelki umetniškega*, str. 44.

¹⁹ Žargi, *Železarna na Dvoru pri Žužemberku in začetki*, str. 39–44; Žmavc, *Tehniška besedila*, str. 62.

²⁰ Prim. *Illyrisches Blatt*, št. 1, 5. 1. 1843, str. 1–2; *Illyrisches Blatt*, št. 37, 12. 9. 1844, str. 149–151.

²¹ Žmavc, *Tehniška besedila*, str. 62.

²² Žargi, *Izdelki livarne*, str. 278.

²³ Prim. Šorn, *Železarna na Dvoru pri Žužemberku*, str. 23; Žargi, *Izdelki livarne*, str. 278; Žargi, *Kovina*, str. 13–31; Žargi, *Železarna na Dvoru*.

²⁴ Žargi, *Izdelki livarne*, str. 277, sl. 182 (str. LXXVI); Žitko, *Kipar Franc Ksaver Zajec*, str. 39 (sl. 5), 40, 60, 62; Žargi, *Železni vodnjaki*, str. 62.

²⁵ Gl. Žitko, *Kipar Franc Ksaver Zajec*, str. 52–53; Žitko, *Zajec (Zaic, Saiz) Franc Ksaver*, str. 751–752; Zajec, *Franc Ksaver (1821–1888)* (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi852992/>, 2. 4. 2018).

²⁶ Globočnik, *Likovno in simbolno*, str. 139–140.

²⁷ Žitko, *Kipar Franc Ksaver Zajec*, str. 40.

²⁸ V zvezi s figuro rudarja omenimo še zapis, ki ga je objavil Matija Žargi (*Železni vodnjaki*, str. 62), in sicer na podlagi virov iz arhivov v Novem mestu in Kranju v zvezi z nerealiziranim vodnjakom v Metliki, ki naj bi ga bila izdelala livarna v Dvoru: »Takratni direktor železarne na Dvoru Damas Krestan je na željo Franca Guština iz Metlike 17. avgusta 1886

frontalen, precej tog bidermajerski lik namreč močno spominja na njegove izdelke.

Kot vidimo na risbah vodnjakov št. 8 oziroma 19 v katalogu Salmove livarne v Blanskem na Moravskem – med seboj se razlikujeta le po velikosti in teži, prvi ima 300 in drugi 232 kg²⁹ –, se je dvorska livarna skoraj v celoti naslonila na modela te livarne. Zgodovina Blanskega je tesno povezana z železom in produkcijo umetniških odlitkov, ki so jih izvažali po celotni Habsburški monarhiji. Leta 1766 je tamkajšnja železarna kupila plemiška družina Salm-Reifferscheid (železarna imenovana Fürst Salm'sches Eisenwerk Blansko/Gräflich Salmschen Hüttenwerke von Blansko).³⁰

Najzaslužnejši za njen razcvet je Hugo Franc (František) starogrof Salm-Reifferscheid (1776–1836),³¹ edini otrok iz zakona med Karlom knezom Salm-Reifferscheid-Krautheimom (1750–1838)³² z gospostev Rájec (Raitz), Jedovnice in Blansko, ter Pavlino grofico Auersperg (1752–1791).³³ Zdi se, da je bilo Hugu, ki mu je bila krstna botra sama cesarica Marija Terezija, ukvarjanje z železarsko industrijo položeno v zibelko. Prav njegov ded, torej Pavlinin oče, grof in (od leta 1783) knez Karel Jožef Auersperg iz Kočevja, je leta 1795 zaprosil za koncesijo za ustanovitev železarne v Žužemberku in jo utemeljil z argumentom, da je takšen obrat v kraju potreben, ker njegovi tamkajšnji podaniki zaradi revščine bežijo na Hrvaško. Že naslednje leto je knežja železarna na Dvoru začela obratovati.³⁴ Tako kot oče Karel je bil tudi Hugo vsestransko nadarjen in je prejel široko razsvetljensko izobrazbo, od naravoslovja (še posebej ga je zanimala kemija) in humanistike do umetnosti.

poslal ponudbo za vodnjak v Metliki in jo opremil s petimi skicami. Priporočil je skico številka ena in navedel cene za posamezne dele vodnjaka. Brez sklede in figure bi stal 70 goldinarjev. Na skici sta posebej upodobljeni figuri rudarja za 40 goldinarjev in Rahele za 30 goldinarjev. Sklede bi veljala 35 goldinarjev. Krestan je obljubil, da bi vodnjak s pripadajočo črpalko lahko izdelali in montirali v štirih do petih tednih. Vodnjaka Guštin ni naročil.»

²⁹ Katalog hrani Muzeum Blanenska v Blanskem na Moravskem.

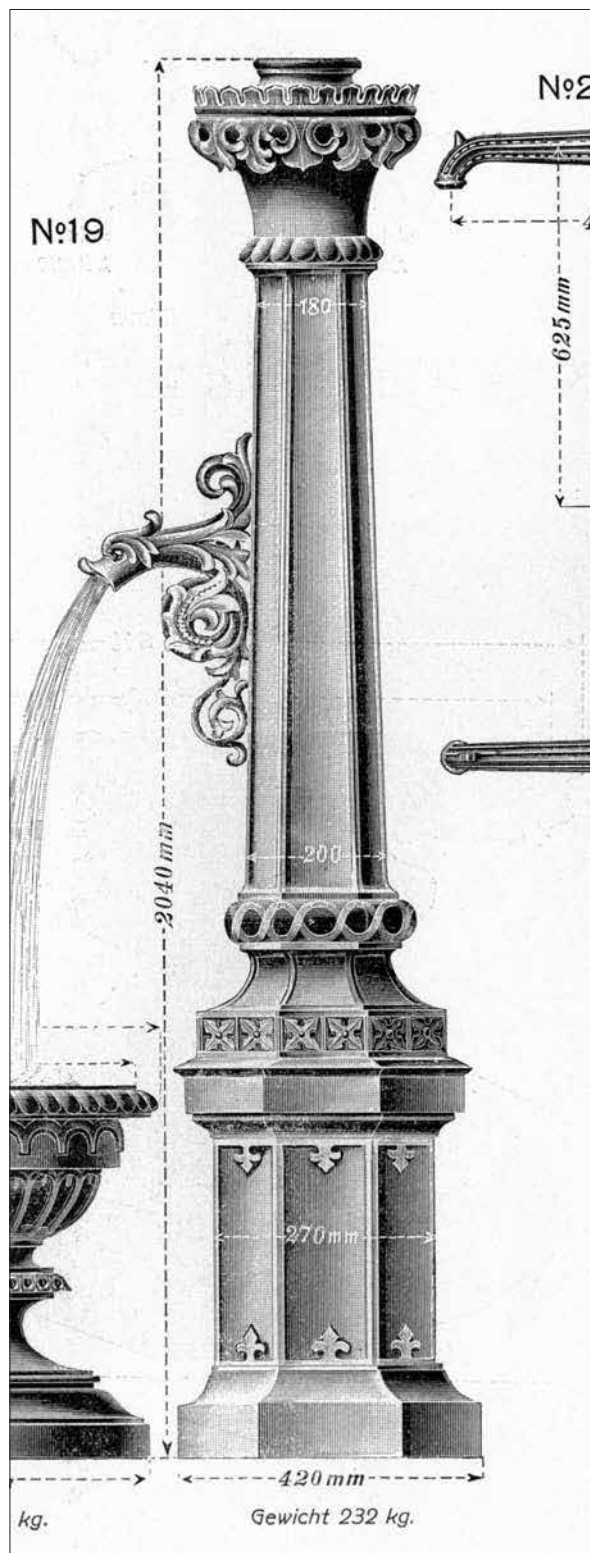
³⁰ O livarni gl. npr. Pilnáček, *250 let blanenských železáren*; Rasl, *Decorative cast*, str. 43–46 in passim; Schmidt, *Der preussische*, str. 227.

³¹ Leta 1816 je skupaj z Jožefom grofom Auerspergom in Johannom Nepomukom Mitrovským dal pobudo za ustanovitev narodnega muzeja na Moravskem, kar se je čez dve leti tudi uresničilo. Izkazal se je tudi kot mecen. V nasprotju s prevladujočim prepričanjem aristokracije, da je ukvarjanje z ekonomskimi posli za plemiški stan neprimerno, je imel Hugo zelo široke interese in je zavestno deloval v smeri izboljšanja družbe in rasti ter razvoja ekonomije. Gl. Pilnáček, *250 let blanenských železáren*, str. 78 sl.; Freudenberg, *Lost Momentum*, str. 233–235, 237; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 364–365; BLKÖ: Salm-Reifferscheid-Krautheim, Hugo Franz Altgraf (https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Salm-Reifferscheid-Krautheim,_Hugo_Franz_Altgraf, 3. 4. 2018).

³² Preinfalk, *Auerspergi*, str. 497.

³³ Prav tam, str. 252.

³⁴ Šorn, *Železarna na Dvoru pri Žužemberku*, str. 7–36; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 252.

Risba modela št. 19 v Salmovem katalogu (Blansko, Muzeum Blanenska, Fond 14).

Vedno je težil k uporabi svojega znanja v praktične namene. Vodenje livarne v Blanskem je prevzel leta 1806, kar predstavlja pomembno prelomnico. Kot tehničnega direktorja je zaposlil omenjenega Pantza.

Le nekaj let po zaprtju Auerspergove livarne v Dvoru je 1896 Salmova železarna prišla v last praške delniške družbe Akciová společnost strojírny/Maschinenbau-Aktiengesellschaft (nekdanja Breitfeld-Daněk & Co.).

Stiki med livarnami, tako na ravni upravljanja kot umetnostnih vplivov, so bili v 19. stoletju pogosti. Livarne so kljub tekmovalnosti v glavnem gojile prijateljske odnose ter so med seboj izmenjevale vzorce in modele izdelkov. To še posebej velja v konkretnem primeru, saj sta bili, kot rečeno, livarni v Blanskem in na Dvoru povezani tako poslovno kot tudi sorodstveno. Ignaz pl. Pantz, ki ga je že Hugo František Salm postavil za direktorja svoje livarne, je kasneje na povabilo kneza Auersperga prišel v Dvor in tudi tam prevzel vodenje železarne.³⁵ S Salmovo livarno in njenim nasledstvom pa je poslovno sodeloval tudi idrijski rudnik živega srebra, o čemer med drugim priča nekaj ohranjene rudniške strojne opreme.³⁶

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Blansko, Muzeum Blanenska, Fond 14.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji.
SI_ZAL_IDR/0129. Občina Idrija, Arh. št. 112.

ČASOPISNI VIRI

Illyrisches Blatt, 1843, 1844.
Slovenski gospodar, 1896.

USTNI VIR

Nande Rupnik, Idrija (marec 2018).

SPLETNE STRANI

BLKÖ: Salm-Reifferscheid-Krautheim, Hugo Franz
Altgraf
Spletni vir: https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Salm-Reifferscheid-Krautheim,_Hugo_Franz_Altgraf (3. 4. 2018).
Idrija-Arhiv. Korletov vodnjak na popravilo, 21. 5. 2007

³⁵ Prim. Žargi, Izdelki livarne, str. 276; Grolich, *Blanenská umělecká litina*, str. 21; Ignac Engelbert pl. Pantz, v: *Tri tisočletja železarstva na Slovenskem. Slovenska pot kulture železa* (katalog razstave) (ur. Karla Oder), Ravne na Koroškem, 2008, str. 29.

³⁶ *Heritage of Mercury*, str. 147–148.

Spletni vir: <http://www.idrija.com/03novicadneva/idrija-novice-arhiv/2007/05-21.htm> (2. 4. 2018).
Zajec, Franc Ksaver (1821–1888)

Spletni vir: <http://www.slovenska-biografija.si/osebba/sbi852992/> (2. 4. 2018).

LITERATURA

Arko, Mihael: *Zgodovina Idrije*. Gorica: Katoliška knjigarna, 1931 (ponatis Idrija, 1993).

Boškovič, Bogo: Ob prenovi Švice. *Idrijski razgledi*, 1997/1, str. 81–85.

Brate, Tadej: *Tehniški spomeniki*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1991.

Čemažar, Valentin-Zdravko: *Novaki, Novačani in »vaznkaš«* skozi čas. Gorenji Novaki: samozaložba, 2009.

Ferner, Helmut in Elfriede Genée: *Kleinkunst in Eisenguss*. Brünn (Brno): Petr Dvořák Verlag, 1992.

Freudenberger, Herman: *Lost Momentum. Austrian Economic Development 1750s–1830s* (Zbirka Studien zur Wirtschaftsgeschichte und Wirtschaftspolitik, 8). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2003.

Globočnik, Damir: *Likovno in simbolno. Kolektivni spomin slovenstva v likovni umetnosti*. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.

Grolich, Vratislav: *Blanenská umělecká litina* (katalog razstave). Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1991.

Heritage of Mercury. Almadén and Idrija. Madrid: Technical general secretariat, Department general of publications, information and documentation, 2010.

Horvat, Franci: *Sto vodnjakov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2005.

Ignac Engelbert pl. Pantz: *Tri tisočletja železarstva na Slovenskem. Slovenska pot kulture železa* (katalog razstave) (ur. Karla Oder). Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej, 2008, str. 29.

Kavčič, Janez: Ponovno odkritje spominske plošče J. A. Scopolija. *Idrijski razgledi*, 1997/1, str. 88–90.

Kermavnar, Simona: Korletov vodnjak z rudarjem v Idriji. *Idrijske novice*, št. 432, 23. 3. 2018, str. 10.

Kladnik, Darinka: *Sto slovenskih krajev*. Ljubljana: Prešernova družba, 1994.

Kuzman, Karl: Od kovaštva do modernih tehnologij preoblikovanja. *Zgodovina strojništva in tehniške kulture na Slovenskem* (ur. Mitjan Kalin). Ljubljana: Fakulteta za strojništvo, 2010, str. 148–153.

Pergovnik, Darja in Gojko Zupan: Ljubljana. Tivoli – ljubljanski mestni park. *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji. Historical Parks and Gardens in Slovenia* (ur. Jerneja Batič) (Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995, str. 62–67.

Pilnáček, Josef: *250 let blanenských železáren 1698–*

1948. Blansko: Českomoravská-Kolben-Daněk 1948.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Preinfalk, Miha: Feldmaršal Josef Radetzky zasebno – predniki, družina, potomci. *Feldmaršal Radetzky in Slovenci* (ur. Miha Preinfalk) (Zbirka Thesaurus memoriae, Opuscula 5). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017, str. 27–50.
- Prezelj, Viktor: *Prispevki k zgodovini Cerkljanske Idrije*: samozaložba Viktor Prezelj 1992.
- Pungerčar, Majda in Judita Podgornik Zaletelj: Ureditve in predstavitev območja in izdelkov železarne na Dvoru / Arrangement and presentation of the Dvor iron works area and its product. *Muzeji, dediščina in kulturna krajina / Museums, Heritage and Cultural Landscape* (I. Mednarodni kongres slovenskih muzealcev SMD – SMS – ICOM/ I. International Congress of Slovenian Museums). *Zbornik/Acta*, Piran 20.–22. 10. 2016, str. 107–113.
- Rasl, Zdeněk: *Decorative cast ironwork (Catalogue of artistic and decorative iron castings from the 16th to 20th centuries preserved at the National Technical Museum of Prague)* (katalog razstave). Prague: Národní technické muzeum, 1980.
- Schmidt, Eva: *Der preussische Eisenkunstguss: Technik – Geschichte – Werke – Künstler*. Berlin: Mann Verlag, 1981.
- Šorn, Jože: Železarna na Dvoru pri Žužemberku. V: Šorn, Jože, Meta Matijevič in Matija Žargi: *Železarna na Dvoru pri Žužemberku*. Zgodovina, tehnologija, izdelki. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1980, str. 7–36.
- Terpin, Rafael: Stara Idrija: od Kosovega mostu do Stare zadruge. *Idrijski razgledi* 52, 2007/2, str. 31–47.
- Terpin, Rafael: Švica, *Idrijske hiše*. Idrija: samozaložba Rafael Terpin – Logatec: VZA-GO & VPD, 2011.
- Vidic Grah, Anita: Prenova stavbe Kosovelova 8 ali moja zgodba o Švici. *Idrijski razgledi*, 1997/1, str. 73–80.
- Žargi, Matija: Izdelki livarne na Dvoru pri Žužemberku. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 14–15, 1978–1979, str. 275–278, sl. 176–188 (str. LXXV–LXXVIII).
- Žargi, Matija: Izdelki umetniškega železnega liva železarne na Dvoru. V: Šorn, Jože, Meta Matijevič in Matija Žargi: *Železarna na Dvoru pri Žužemberku*. Zgodovina, tehnologija, izdelki. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1980, str. 43–59.
- Žargi, Matija: Železarna na Dvoru pri Žužemberku in začetki industrijskega oblikovanja na Slovenskem. *Sinteza* 53/54, 1981, str. 39–44.
- Žargi, Matija: Kovina. *Gradovi minevajo, fabrike nastajajo. Industrijsko oblikovanje v 19. stoletju na Slovenskem* (katalog razstave). Ljubljana: Narodni muzej, 1991, str. 13–31.
- Žargi, Matija: Železni vodnjaki. *Rast* 61, februar 1999, str. 61–62.
- Žargi, Matija: *Železarna na Dvoru ob Krki 1795–1891*. Novo mesto: Dolenjska založba, Narodni muzej Slovenije, 2000.
- Žargi, Matija: Auerspergova železarna EŠD 8120. *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem. Vodnik po arhitekturi* (zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine) (ur. Damjana Prešeren). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, str. 112–114.
- Žitko, Sonja: Kipar Franc Ksaver Zajec (1821–1888). Analiza izbranih del z vidika historizma. *Loški razgledi* 34, 1987, str. 35–67.
- Žitko, Sonja: Zajec (Zaic, Saiz) Franc Ksaver. *Slovenski biografski leksikon* (ur. Jože Munda), 14. Ljubljana, 1986, str. 751–752.
- Žmavc, Ksenija: Tehniška besedila od 19. stoletja do ustanovitve Univerze v Ljubljani. *Zgodovina strojništva in tehniške kulture na Slovenskem* (ur. Mitjan Kalin). Ljubljana: Fakulteta za strojništvo, 2010, str. 61–72.

S U M M A R Y

Fountain with the miner in Idrija

Idrija boasts an interesting fountain which was set up in 1868 by the then Idrija's Mayor Karol Höchtl (Hochtl), after whom it was also named – Karel's fountain. It consists of the lower stone part and the upper cast iron part. The lower part made of Hotavlje limestone was most likely the work of stonemason Jakob Kokalj (born 1857) from Gorenji Novaki near Cerklno. Given the year of Kokalj's birth, the fountain's stone part is clearly not the original one. The article primarily focuses on the cast iron part, which was made in the foundry at Dvor near Žužemberk. Originally, this part represented a complete work in itself that most probably stood on bare ground or a base, just as may still be observed today in the essentially very similar and somewhat more recent Valvasor's fountain in Višnja Gora (1872), which was likewise cast in the foundry at Dvor. The central parts of both fountains are designed in the shape of a pillar (Germ. *Brunnenständer, Druckständer*) – more accurately, an octagonal pillar – with taps. The fountain in Višnja Gora has two taps and the one in Idrija four, shaped like stylized fish heads growing out of consoles designed as perforated Acanthus' leaves. The pillars are crowned with a wide leaf wreath each; on

top of the fountain in Idrija is the statue of a standing miner and the fountain in Višnja Gora is topped with the statue of Johann Weikhard Valvasor.

Auersperg's ironworks at Dvor started operating in 1796 and ceased production in 1891. It was one of the most important foundries in the Habsburg Monarchy. Its "fine castings of beautiful and above all exquisitely tasteful forms" earned it the highest awards, as well as marked the beginnings of industrial design in Slovenia. Valvasor's statue on top of the fountain in Višnja Gora was cast using the model of Franc Ksaver Zajec, the first Slovenian sculptor to hold an academic degree. Zajec may have just as well also made the miner's statue on top of the fountain from the same foundry for Idrija – where he spent the years 1843–1847 and the tumultuous period of the March Revolution as an apprentice in the workshop of Luka Čeferin. Namely, with its strictly frontal pose, the rather rigid Biedermeier figure is very reminiscent of his products.

As evident from the drawings in the pillar foun-

tains catalogue of Salm's foundry in Blansko, Moravia, Auersperg's establishment made the fountains for Idrija and Višnja Gora by closely relying on the models of the above-mentioned foundry. However, this is not so surprising, as the two establishments were connected through business as well as familial ties. The history of Blansko is closely linked to iron and production of artistic castings, which were exported across the whole of the Habsburg Monarchy. In 1766, the local ironworks was bought by the noble family of the Counts of Salm-Reifferscheid. The greatest merit for its booming business is ascribed to Hugo Franz, who took over the establishment in 1806. It was his maternal grandfather, Prince Karl Josef Auersperg from Kočevje, who asked for a concession in 1795 to found the ironworks at Dvor. Ignaz von Pantz, already appointed director in Hugo Franz Salm's foundry, later came to Dvor on the invitation of Prince Auersperg and took over the running of the local iron foundry as well.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 674.2:330.341.424(497.412)"1864/1960"

Prejeto: 6. 12. 2017

Mirjana Koren

dr., muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Maribor, Grajska ulica 2, SI-2000 Maribor
E-pošta: mirjana.koren@museum-mb.si

Začetki industrializacije mizarstva v Mariboru

IZVLEČEK

V prispevku so predstavljene prve evropske asociacije, ki so bile odgovor na slabo kakovost izdelkov, proizvedenih v času, ko se je začela uveljavljati industrijska proizvodnja. Obravnavali bomo tudi čas uvajanja obdelovalnih strojev v obrate lesne industrije in uvajanje specializirane delitve dela zaradi povečanja njegovih učinkov. Začetki industrializacije mizarstva v Mariboru segajo v leto 1864, ko je Johann Theodor Lacher ustanovil tovarno masivno upognjenih lesenih izdelkov. Ferdinand Potočnik je bil s svojim leta 1900 ustanovljenim Parnim mizarstvom zadnji lesni tovarnar v Mariboru. Njegovo podjetje je bilo najstarejše med številnimi lesarskimi obrati na območju današnje Štajerske, ki so bili leta 1960 s političnim dekretom združeni v Marles.

KLJUČNE BESEDE

mizarstvo, industrializacija, Maribor, Lacher, Potočnik

ABSTRACT

Early industrialization of joinery in Maribor

The article presents the first European associations that provided an answer to the poor quality of products made during the emergence of industrialized production. The article also touches upon the time marked by the introduction of machinery into wood works establishments and the first occurrences of specialized division of work to enhance its effectiveness. The beginnings of industrialized joinery in Maribor date back to 1864, when Johann Theodor Lacher founded a factory of massive bentwood products. With his Steam Joinery Works, founded in 1900, Ferdinand Potočnik was the last wood factory owner in Maribor. His enterprise was the oldest among numerous woodwork establishments in the area of present-day Styria, which were merged by a political decree of 1960 into the wood construction company Marles.

KEY WORDS

joinery, industrialization, Maribor, Lacher, Potočnik

Mizarji in oblikovalci

V 19. stoletju so v srednjeevropskih mizarskih delavnicah uvajali nove oblikovalske prakse, ki so temeljile na tradicionalnih obrtnih znanjih, hkrati pa so uveljavljale nova oblikovalska načela, ki jih je prinašala industrializacija.¹ To je čas začetka razvoja sodobnega pohištvenega oblikovanja. Podjetnim mizarskim mojstrom, ki so vodili lastna podjetja, so se v prvi polovici 19. stoletja ponujale možnosti hitrega vzpona in dobrega zaslužka, kar je na drugi strani prispevalo k zmanjšanju tradicionalne obrtne dejavnosti.² Dunaj je bil takrat edino evropsko središče, ki je bilo sposobno ne zgolj posnemati, temveč tudi interpretirati francoske oblikovalske trende in ustvariti lasten stilski izraz. Bil je najpomembnejše središče proizvodnje bidermajerskega pohištva, ki se je odlikovalo predvsem po izkazanem mizarskem znanju in veščinah. V središču monarhije so delovali številni mizarji, med katerimi je najbolj izstopal Joseph Ulrich Danhauser (1780–1829), ki je leta 1808 v svoji tovarni zaposloval 130 delavcev.³ Leta 1815 je bilo na Dunaju zabeleženih 951 mizarjev,⁴ leto kasneje pa 279 mojstrov in 578 umetnoobrnih mizarjev.⁵

Izdelki iz začetkov industrijske proizvodnje so bili po kakovosti in obliki slabši od tradicionalno izdelanih obrtnih izdelkov,⁶ na kar so po londonski Veliki razstavi industrijskih izdelkov vseh narodov (The Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations) leta 1851 opozorili britanski umetniki, ki so se pod vodstvom Williama Morrisa in Johna Ruskina združili v gibanju Arts & Crafts. Bili so kritični do vladnega izobraževalnega sistema za oblikovalce, ki med študijem niso dobili dovolj praktičnih obrtnih znanj. Na kontinentu so se ti trendi intenzivno razmahnilo med letoma 1880 in 1910.⁷ Po vzoru britanskih kolegov so dunajski arhitekti, oblikovalci, rokodelci in industrialci skupaj s C.-kr. umetnoobratno šolo (K. k. Kunstgewerbeschule)⁸ za izdelovanje uporabnih predmetov in pohištva leta 1903 ustanovili Dunajske delavnice (Wiener Werkstätte).⁹ Leta 1898 so bile v Münchnu in Bremnu ustanovljene

Združene delavnice za umetnost in obrt (Vereinigte Werkstätten für Kunst im Handwerk). To je bilo združenje za proizvodnjo unikatnih ali maloserijskih predmetov notranje opreme, v njegovem okviru pa je nastajala tudi proizvodnja tipskega pohištva, ki se je zgledovalo po slogovnih načelih bidermajerja. Prva za Evropo pomembna gospodarska organizacija, ki je temeljila na ideji o povezovanju umetniških, oblikovalskih, rokodelskih in industrijskih izdelkov, je bila leta 1907 ustanovljena Nemška delavniška zveza (Deutscher Werkbund). V njenem kontekstu se je o pohištvu začelo govoriti kot o industrijsko oblikovanem in ne več obrtniškem izdelku.

Mizarski stroji in orodja

Skladno z napredovanjem procesa splošne industrializacije so se proti koncu 18. stoletja začeli pospešeno razvijati in uvajati v proizvodnjo tudi stroji za obdelavo lesa. Tako je bila leta 1777 odkrita krožna žaga, leta 1793 predhodnik univerzalnega stroja za obdelavo lesa, leta 1808 pa tračna žaga. Uvajanje teh lesnoobdelovalnih strojev v obrtne delavnice sta preprečevali velikost pogonskih strojev in njihova visoka cena. Z izumom skobeljnega stroja leta 1875 je bil na voljo sistem za obdelavo lesa, ki je od leta 1890 vedno pogostejše našel pot tudi v mizarske delavnice. Od takrat so bili na voljo sprva plinski motorji in kasneje elektromotorji manjše velikosti,¹⁰ ki so ob številnih drugih tehničnih izumih predstavljali dosežke druge industrijske revolucije.

Razvoj ročnega orodja je šel v smeri uporabe odpornejših materialov in prilagajanja že razvitih oblik ergonomičnim zahtevam. Do konca 19. stoletja je omarica za opravljanje prefinjenih mizarskih del vsebovala 90 ali več kosov orodja.¹¹ Na prelomu iz 19. v 20. stoletje pa ni bila zgolj človekova moč zamenjana z močjo stroja, ampak so se morala novi tehniki prilagoditi tudi zaključna dela.¹²

V 20. stoletju so dobavitelji mizarjem ponujali boljše orodje za manj denarja kot pred tem. Razvoj je bil usmerjen v izpopolnjevanje materialov za izdelovanje rezil, ki lahko najbolj izboljšajo proces ročne izdelave lesenega predmeta. V mizarskih delavnicah je bilo ročno orodje zamenjano z ročnim električnim orodjem. Stoletje se je zaključilo z iznajdbo CNC¹³ tehnike, ki je v mizarsko proizvodnjo prinesla najbolj revolucionarne spremembe, saj sledi logiki nove, računalniško koncipirane tehnologije.

¹ Koren in Ifko, *The importance*, str. 241.

² Himelheber, *Epoha Bidermajera*, str. 138.

³ Prav tam, str. 144.

⁴ Windisch-Graetz, *Dunajski bidermajer*, str. 69.

⁵ Himelheber, *Epoha Bidermajera*, str. 144.

⁶ Nicolas Pevsner izdelovalcu preproge, ki je bila razstavljena na Veliki razstavi industrijskih izdelkov vseh narodov, očita »... okornost in prenasičenost ... zanemarjanje osnovnih pravil dekorativnosti na sploh in konkretne ornamentike ... nevednost o osnovnih zakonitostih ploščatega vzorca oz. celovitosti površin ... banalnost detajlov.« Gl. Pevsner, *Pioniri*, str. 26.

⁷ Triggs, *Chapters*, str. 1–10.

⁸ C.-kr. umetnoobratna šola (K. k. Kunstgewerbeschule) je bila ustanovljena leta 1867 pri C.-kr. avstrijskem muzeju za umetnost in industrijo (K. k. Österreichisches Museum für Kunst und Industrie), ustanovljenem leta 1863.

⁹ Fahr-Becker, *Wiener Werkstätte*, str. 11.

¹⁰ Benje, *Die Einführung*, str. 121.

¹¹ Welsh, *Woodworking Tools*, str. 193.

¹² Benje, *Die Einführung*, str. 157.

¹³ Computer Numerical Control – računalniško numerično krmiljenje.

Industrializacija in organizacija dela

Razvoj mizarstva je bil v 20. stoletju bolj kot prej prežet s splošnimi ekonomskimi razmerami. Spremenile so se metode dela in izdelki. Medtem ko je obrt izgubila številna delovna področja, je lesna industrija nenehno povečevala konkurenco. Po drugi svetovni vojni se je razvoj industrije še pospešil, lesni obrtni obrati pa so razvojno stagnirali. V težki konkurenci z industrijo je mizarska obrt iskala svoje prednosti v majhnosti, ki ji je omogočala dovolj prožnosti za nenehno prilagajanje in odzivanje na tržno povpraševanje. Pomembni primerjalni prednosti sta bili tudi čuječnost in iznajdljivost mizarjev. Njihovi obrti sta pomagali zapolnjevati tržne niše, ki jih ni pokrila industrija.¹⁴

V sedemdesetih letih 20. stoletja, ko je bila industrijska aktivnost v kapitalističnih državah pod močnim vplivom tretje tehnološke revolucije, se je zgodil preobrat. Uvajanje polavtomatizirane in avtomatizirane proizvodnje je v kapitalističnem delu Evrope in na Japonskem sprožilo hitro povečanje fizične produktivnosti dela. Ker se proizvodnja ni sorazmerno povečala, kar bi zagotovilo enak obseg produktivnega dela in drugih ekonomskih kategorij, temveč se je celo zmanjšala, se je zmanjšalo tudi povpraševanje domačega prebivalstva. Nastopila je inflacija, ki je povzročila zlom mednarodnega finančnega trga.¹⁵ Šlo je za prvo splošno recesijo mednarodnega kapitalističnega gospodarstva po drugi svetovni vojni. Sledila je inflacija v osemdesetih, tej pa strukturne spremembe, med katerimi sta bila tudi reorganizacija dela v proizvodnji in preoblikovanje tovarniških režimov. Prevladujoči fordistični sistem je postal prevelik in pretog, da bi se lahko ob hitrih ekonomskih spremembah ustrezno spreminjal. Z željo, da bi bila podjetja bolj prilagodljiva, so jih lastniki zmanjševali in v njih pospešeno spodbujali inovativnost. Pri tem so sledili japonskim strategijam s t. i. vitko proizvodnjo z majhnim odpadom in prilagodljivimi delavci.¹⁶ Cilj postfordističnih konceptov organizacije industrijskih delovnih procesov je bil prekiniti prav s tistim načinom proizvodnje, ki je pripeljal do intenzivne industrijske in gospodarske dejavnosti.¹⁷ V postfordistični organizaciji se delovni postopki ne izvajajo več na tekočem traku, pač pa v manjših skupinah, v katerih lahko vsakdo v skupini opravlja več del.¹⁸ Značilnost postfordistične proizvodnje je tudi njena eksternalizacija, pri kateri industrijska družba del proizvodnje prenese na zunanje proizvajalce. S tem se razbremenijo tveganja, saj ga razširi na več proizvajalcev.¹⁹

Območje današnje Štajerske in Maribor

Mizarske obrtne delavnice so bile tudi na Slovenskem pomembne nosilke razvoja, saj so uvajale nove oblikovalske izraze, ki jih je porajalo 19. stoletje. Čeravno navezane na tradicionalne obrtne postopke dela, so bile nosilke novosti pri obdelovanju lesa in oblikovanju lesenih izdelkov.²⁰ V 19. stoletju sta bili na območju današnje Slovenije močni predvsem dve mizarski središči. Prvo je bilo v Solkanu, drugo pa v Št. Vidu nad Ljubljano. Na solkansko so vplivali mizarji iz Krmina in Mariana, na šentviške mizarje pa tisti iz Ljubljane. Izdelke teh mizarstev je mogoče izslediti, na njihovi podlagi pa lahko danes presojava njihovo kakovost.

Na Štajerskem je bogata pogozdenost Pohorja razcvet lesne proizvodnje omogočila že v drugi polovici 18. stoletja. Posebej razvita je bila žagarska dejavnost, na severnem delu Pohorja pa je plovnost reke Drave, ki je od dvajsetih let 19. stoletja postajala najpomembnejša prometna povezava na Štajerskem, omogočila razvoj lesne trgovine. Od dvajsetih let 19. stoletja do izgradnje južne železnice je na glavni komercialni cesti med Dunajem in Trstom naraščal tudi tovorni promet z vozovi. Ko je leta 1846 Maribor dosegla železnica, je mesto postalo pomembno prometno središče, kar je močno vplivalo na njegov nadaljnji razvoj. Med Dunajem in Trstom sta preko Maribora v obe smeri vsak dan vozila po dva vlaka. Železnica ni zmanjšala prometa po reki Dravi, temveč ga je v prvih dveh desetletjih še pospešila. Po Dravi so leta 1847 s 1.100–1.200 splavi²¹ in 700–800 šajkami²² prepeljali več kot 150.000 m³ pohorskega lesa. V Mariboru so deloma prodajali, deloma pa naprej spravljali les več kot 1.000 žag. V 19. stoletju so imele velike žage na Pohorju predvsem graščine Mislinja, Oplotnica, Slovenska Bistrica, Fala in Josipdolsko veleposestvo. Konec stoletja je bilo tam 75 velikih žagarskih obratov in 68 lesnih trgovin, samo ob potoku Velka pa kar 111 manjših kmečkih žag.²³ Tradicionalni trgi pohorske lesne trgovine so bili Podravina, Bačka in Banat. Pomembna tržišča so bila tudi Madžarska, Italija, Francija, Grčija in Palestina, po letu 1935 še Nemčija. Izvažali so žagan in tesan les, zaboje, sode, lepenko, lesno volno, okvirje za sušenje opeke in drva za kurjavo. Na Pohorju je bilo malo predelovalnih obratov; poleg tega so bili skromno tehnološko opremljeni. Mariborčanom so pristaniški redi jamčili les po najnižji ceni,²⁴ zato so imeli tukajšnji lesnoindustrijski obrati odlične možnosti za razvoj. Mizarstvo se je močnejše razvilo še v Slovenskih Konjicah in Poljčanah. Za mariborsko mizarstvo bi

¹⁴ Zander, *Vom Hobel zum Computer*, str. 83.

¹⁵ Anell, *Recession*, str. 181.

¹⁶ Vodopivec, *Preoblikovanje tovarniških režimov*, str. 180.

¹⁷ Klemenčič, *Nove smeri razvoja industrije*, str. 139.

¹⁸ Vodopivec, *Labirinti postsocializma*, str. 50.

¹⁹ Klemenčič, *Nove smeri razvoja industrije*, str. 139.

²⁰ Koren in Ifko, *The importance*, str. 246.

²¹ Puff, *Maribor*, str. 154.

²² V splav je bilo povezano približno 130 m³ lesa, na šajko pa so naložili približno 60 m³ lesa.

²³ Koren, *Debata*, str. 18.

²⁴ Leskovec, *Razvoj gospodarstva v Mariboru*, str. 325.

Splavi v mariborskem pristanu, v ozadju Lendhaus, druga polovica 19. stoletja (Pahernik, Šajke in splavi na Dravi).

bila najprimernejša lokacija v južnem delu mesta, v zaledju pristanov, a so bili trgovci podjetnejši in so si za svojo dejavnost zagotovili boljše pogoje. Tako je večino mestnega zemljišča v pristanu za skladiščenje lesa zakupil lesni trgovec Anton Straschill,²⁵ ki je poleg Lendhausa²⁶ po letu 1861 v sosesčini nakupil več stavb in prostorov za skladiščenje lesa.²⁷ Večje prostorske možnosti za industrijo je ponujal meljski pristan,²⁸ a tudi tam je večino prostora zasedel lesni trgovec Tomasi.

Prvi mariborski mizarški industrialci

Prehod iz manufakturne proizvodnje v strojno se je v slovenskih deželah začel v drugi polovici 19. stoletja.²⁹ V Mariboru so bile leta 1846 tri tovarne, ki

niso bile vključene v cehe³⁰ in so dobile privilegij od deželnih oblasti.³¹ Obrtni red, ki je izšel leta 1859, je prekinil star način gospodarjenja in na načelih gospodarskega liberalizma uvedel novega. To je sprožilo ustanavljanje novih tovarn, zato lahko o začetku šestdesetih let 19. stoletja govorimo kot o začetku industrializacije v Mariboru.³²

Ko se je leta 1869 dunajskemu pohištvemu industrialcu Michaelu Thonetu³³ iztekel originalni pa-

³⁰ Mlinarič, Dokumenti mariborskih cehov, str. 88–97.

³¹ Leskovec, Razvoj gospodarstva v Mariboru, str. 328.

³² Prav tam, str. 340.

³³ Michael Thonet (1796–1871) je začel v tridesetih letih 19. stoletja eksperimentirati z upogibanjem lesa in nato iz nje ga izdelovati stole. Najprej je uporabljal zlepljene furnirje, ko pa je prepoznal prožnost bukovega lesa, ki ga je upogibal v kalupih na vročini, je prešel na masivne okrogle prereze in začel množično proizvajati pohištvo iz upognjenega lesa. Leta 1859 je na tržišče poslal *Konsumstubl Nr. 14*. O njem je Le Corbusier zapisal: »Nikoli ni bilo boljšega in elegantnejše oblikovanega, bolj natančno izdelanega in praktično ustvarjenega izdelka.« Stol je bil sestavljen iz šestih kosov lesa, šestih vijakov, dveh matic in mreže za sedalo. Podjetje je leta 1912 proizvedlo 1,8 milijona kosov pohištva, od tega dve tretjini stolov. Njegovo pohištvo je bilo priljubljeno v Evropi ter Severni in Južni Ameriki (Vegesack, Pauley in Ellenberg,

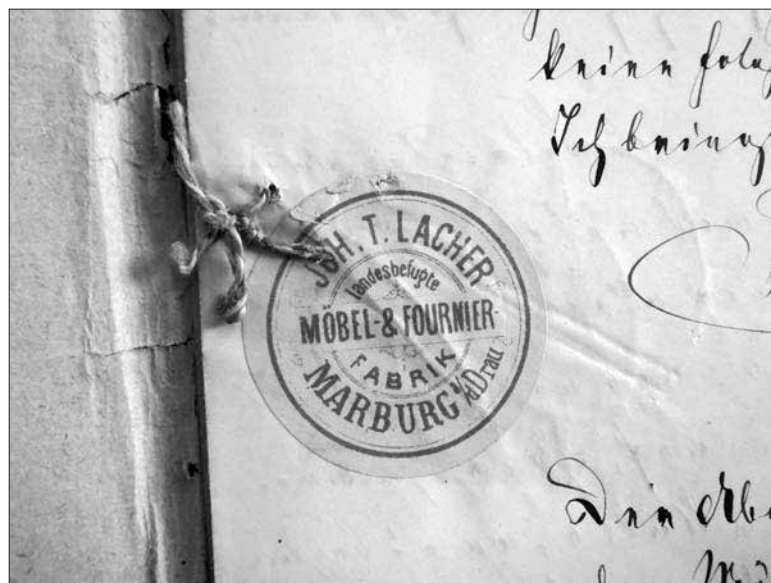
²⁵ Leta 1891 se je Straschillovi trgovini pridružil Jožef Felber. Lesnotrgovinska družba Straschill & Felber se je v pristanu ohranila do zaplembe po drugi svetovni vojni (SI_PAM/0925, Straschill in Felber, trgovina z lesom, Maribor, 1860–1941).

²⁶ Mariborske Benetke.

²⁷ Leskovec, Razvoj gospodarstva v Mariboru, str. 334.

²⁸ Prav tam, str. 345.

²⁹ Gestrin, Oris gospodarstva, str. 129.

Papirnati pečat, Joh. T. Lacher landesbefugte Möbel & Furnierfabrik Marburg a/d Drau, 1873 (SI_PAM/0011, Gradbeni spisi, Zapisnik o ugotavljanju škode, 1873).

tent³⁴ za iznajdbo tehnološkega postopka upogibanja bukovega lesa v kalupih, se je na območju slovenske Štajerske pojavilo večje število tovarnih pohištva iz upognjenega lesa.³⁵ To lahko razložimo z vplivi, ki so med tukajšnje mizarje prihajali z Dunaja preko Gradca. Ker gre pri nadzorovanem upogibanju lesa za zapletene tehnološke postopke, lahko kljub pomankanju ohranjenih kosov pohištva z dokazano provenienco z gotovostjo trdimo, da so morali mizarji, ki so se lotili izdelovanja takega pohištva, izkazovati visoko stopnjo tehnološke usposobljenosti.

Eden takšnih je bil Johann Theodor Lacher (1838–1882). S »prvo Štajersko tovarno masivno upognjenih lesenih izdelkov«,³⁶ ki jo je ustanovil leta 1864, je bil med prvimi mariborskimi industrialci nove dobe. Dokazil o njegovem šolanju nimamo, sklepamo pa, da je bil izobražen mizar, saj je bil v rojstnih matičnih knjigah pri krstih svojih otrok sprva zabeležen kot mizarški mojster, kasneje pa kot pohištveni tovarnar (Möbelfabrikant).³⁷ Zaposloval je do 40 mizarjev. Število drugih zaposlenih ni znano, iz gradbenih načrtov njegove tovarne³⁸ pa lahko razberemo, da so tam delali kovači, pleskarji, lakirci,

sedlarji in tapetniki. Leta 1875 so izdelovali tehnološko zahtevno pohištvo iz upognjenega lesa, Lacher pa je znal svojim strankam pohištvo tudi izrisati. O uporabi materialov in tehnoloških postopkov lahko sklepamo na podlagi časopisnih oglasov.³⁹ Pri izdelovanju pohištva so zagotovo uporabljali bukov les iz pohorskih gozdov. Pohištvo so na koncu politirali, lakirali in oblazinili.⁴⁰ Lacherjeva zgodnja smrt leta 1882⁴¹ je bila pogubna tudi za tovarno,⁴² ki je po letu 1885 ne zasledimo več.⁴³

Verodostojnih virov o opremljenosti štajerskih mizarških obratov z orodjem je malo, o dobri opremljenosti Lacherjeve tovarne pa priča seznam strojev iz njegovega zapuščinskega spisa.⁴⁴ Poleg lokomobile s 16 KM in transmisije za pogon strojev so bili v tovarni največ vredni žaga za furnir in žaga za parket, dva poravalno-debelilna stroja, velika in mala krožna žaga, tračna žaga, tri stružnice in dva rezkalnika. V tovarni je bil komplet strojev, orodja in pripomočkov za izdelovanje sedežnega pohištva iz upognjenega lesa. Sestavljali so ga stroj za izdelovanje okroglih lesenih palic, stroj za upogibanje palic, kovinske stiskalnice, različni kovinski kalupi in svore, vrtniki za sedeže in vijaki. Lacherjevo lokomobilo je gnal

³⁴ Thonet, str. 45).

³⁴ Thonet furniture 1830–1953, str. 1.

³⁵ Lozar Štamcar, Pohištvo iz upognjenega lesa, str. 53.

³⁶ SI_PAM/1787, Prva štajerska pohištvena tovarna masivno upognjenih lesenih izdelkov Joh. T. Lacher (rokopis neobjavljenega članka).

³⁷ NŠAM, Rojstne matične knjige Maribor – Sv. Janez Krstnik 1860–1866, str. 151; 1866–1875, str. 14, 77, 245, 304 in 377; 1876–1882, str. 82. Gl. tudi Hozjan, Maribor, str. 370.

³⁸ SI_PAM/1802, Glavna zemljiška knjiga magistrata Maribor, št. 5, 491; SI_PAM/0011, Gradbeni spisi, MA/1417, Slovenska ulica 36, Lacher Johann, 1871, zapisnik o ugotavljanju škode, 1873.

³⁹ Marburger Zeitung, 19. 12. 1875, str. 6; Marburger Zeitung, 26. 10. 1877, str. 4; Marburger Zeitung, 18. 12. 1881, str. 8; Marburger Zeitung, 20. 12. 1885, str. 10.

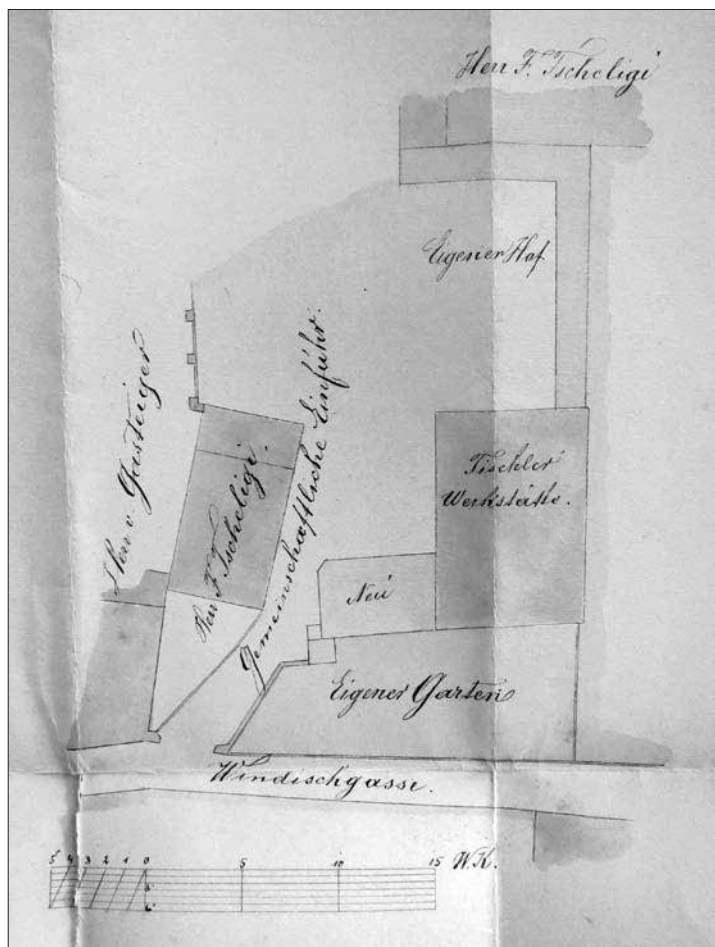
⁴⁰ Marburger Zeitung, 19. 12. 1875, str. 6.

⁴¹ NŠAM, Mrliška matična knjiga župnije Maribor – Sv. Janez Krstnik 1877–1898, str. 184; Marburger Zeitung, 12. 3. 1882, str. 4.

⁴² Marburger Zeitung, 9. 8. 1882, str. 5.

⁴³ Rajh, Oman in Mlinarič, Maribor, str. 158–159; SI_PAM/0011, t. e. 319.

⁴⁴ SI_PAM/0638, IV 153, š. 70, Zapuščinski spis, 1882 z dne 11. 3. 1882.

Lokacija Lacherjeve tovarne, 1871 (SI_PAM/0011, Gradbeni spisi).

les. Za upogibanje lesa za izdelovanje pohištva so uporabljali velike količine vode. Najverjetneje so jo zagotovili iz lastnega vira, saj je bil javni vodovod v Mariboru vpeljan šele leta 1901.

Zadnji lesni tovarnar v Mariboru je bil v Lovrencu na Pohorju rojeni⁴⁵ Ferdinand Potočnik (1872–1944). Šolal se je na Obrtni šoli v Gradcu⁴⁶ in na Dunaju opravil mojstrski izpit. Po šolanju na Dunaju si je pridobil prvi kapital, s katerim je v Mariboru kupil delavnico in začel lastno obrtno dejavnost. Leta 1899 je dvignil krstni list⁴⁷ in istega leta sta bila z bavarsko Nemko Katarino Burger prijavljena v lastni hiši na Čopovi ulici (Langergasse) 15 kot mož in žena.⁴⁸ Katarina je bila kuharica pri mariborski pekarski in mlinarski družini Karla Scherbauma.⁴⁹ Ženino poznanstvo s to družino je Potočniku omogočilo, da je leta 1899 na Vinarski ulici prevzel delavnico, ki

jo je imel Scherbaum v lasti. Pred tem je bila na tej lokaciji propadla mizarška delavnica Rieser,⁵⁰ v kateri so izdelovali lesene predmete za potrebe vrtnarjev in vinarstev. Na Vinarski ulici 7 je Potočnik 20. oktobra 1899 prvič prijavil obrat Mizarstvo.⁵¹ Leta 1900 je v obrtni register na tem naslovu prijavil Parno mizarstvo.⁵² V dvajsetih letih 20. stoletja je svoj obrat preimenoval v Ferdinand Potočnik Tovarna mizarških izdelkov. Leta 1929 je v tovarni delalo 18 do 20 mizarjev in 18 do 20 strojnikov ter pomožnih delavcev.⁵³ Ob delavcih, ki so izdelovali predvsem stavbno pohištvo, je bil v delavnici poseben oddelek, v katerem je deset mizarjev izdelovalo zahtevno pohištvo. Potočnikovi delavci so bili kljub finančnim težavam, s katerimi se je lastnik otepal večino časa svojega poslovanja, najboljše plačani v Mariboru.⁵⁴ Potočnik se je zavedal, da je lahko dober sodelavec pri skup-

⁴⁵ NŠAM, Rojstne matične knjige Lovrenc na Pohorju 1861–1879, str. 189, zap. št. 49.

⁴⁶ *Marburger Zeitung*, 5. 10. 1901, str. 3–4.

⁴⁷ NŠAM, Rojstne matične knjige Lovrenc na Pohorju 1861–1879, str. 189, zap. št. 49.

⁴⁸ SI_PAM/1808/005, t. e. 627.

⁴⁹ OAFR, Intervju s tovarišem Simoničem, 1977, str. 1.

⁵⁰ *Mariborer Zeitung*, 23. 9. 1939, str. 4; SI_PAM/0005, K 532.

⁵¹ SI_PAM/0005, K 538.

⁵² V Leuchsovem adresarju za Štajersko, Koroško in Kranjsko iz leta 1912 ga najdemo – edinega med mizarji – v posebnem razdelku pod Parno mizarstvo (*Leuchs Adressbuch*, str. 91).

⁵³ Leskovec, *Razvoj gospodarstva v Mariboru*, str. 378.

⁵⁴ OAFR, Intervju s tovarišem Simoničem, 1977, str. 1–3.

IP 163
1872

604

*Verzeichniß
des in Firma H. S. von Lacherjeve in Maribor
befeindeten Maschinen:*

<i>Bezeichnung</i>	<i>Einheitspreis /1000</i>	<i>Anzahl Stück</i>
<i>1 Automobil mit 16 Pferde Kraft</i>	5000	2000
<i>1 Sperrmiesäge</i>	1800	500
<i>1 Sphallensäge</i>	600	400
<i>1 große Circularsäge</i>	600	200
<i>1 kleinste Sphallensäge</i>	200	100
<i>2 Hobelmaschinen</i>	1000	400
<i>1 Möbelsäge</i>	250	100
<i>1 Bahrtabmaschine</i>	180	80
<i>2 Drehbänke</i>	300	100
<i>1 kleine Circularsäge</i>	180	35
<i>1 Sperrschleifer</i>	80	15
<i>1 Sperrschraubmaschine</i>	60	20
<i>Cravampionen für Bremen</i>	200	250
<i>3 Drehbänke für Arbeit</i>	300	36
<i>Arbeitsmodell für Zugmaschine</i>		
<i>einige gebrauchte Möbel</i>	200	200
<i>1 Tischdrehbank für Export</i>	280	150
<i>1 Sperrschraubmaschine</i>	100	60
<i>1 große Tischsäge</i>	60	35
<i>1 kleine</i>	50	12
	13220	4853

Popis strojev iz Lacherjeve tovarne, 1882 (SI_PAM/0638, š. 70, Zapuščinski spis).

nem delu le zadovoljen in eksistenčno zavarovan delavec.⁵⁵ Med obema vojnama je mojster zaposloval 45 do 55 mizarjev.⁵⁶ Njegovo podjetje je bilo na področju stavbnega mizarstva med večjimi v državi. Potočnik je umrl 10. julija 1944. Oporoko je napisal kot Umetno-, pohištveno-, stavbno- mizarstvo Ferdinand Pototschnig Maribor.⁵⁷ V bombnem napadu na Maribor jeseni 1944 je bilo uničenega 40 % Potočnikovega obratnega prostora.⁵⁸ Njegova mizarška delavnica je bila leta 1945 zaplenjena.⁵⁹ Podjetje je bilo nacionalizirano in je prešlo v Združene delavnice.⁶⁰ Kasneje je bilo s prav tako nacionaliziranim podjetjem Weka, Karl Wesiak & sinovi,⁶¹ združe-

no v podjetje Oprema, industrija lesnih proizvodov. Leta 1960 je jugoslovanska politika dokončala proces nacionalizacije štajerskih lesarskih obratov, ki so se s surovino oskrbovali iz pohorskih in kozjanskih gozdov. Potočnikovo podjetje je bilo najstarejše med vsemi obrati (žage, mlini, tesarstva, strugarstva, proizvodnja zabojev in lesne volne, tapetništva, trgovine z lesom in lesenimi izdelki ter stavbna in pohištvena mizarstva), ki so bili združeni v tovarno Marles. Proizvodnja na Vinarski ulici je bila leta 1965 opuščena, leta 1969 so bili objekti in zemljišče prodani podjetju Kograd iz Dravograda za izgradnjo štirih stanovanj-

⁵⁵ *Mariborer Zeitung*, 23. 9. 1939, str. 4.

⁵⁶ OAFR, Intervju s tovarišem Simoničem, 1977, str. 1.

⁵⁷ SI_PAM/0723, š. 315, VZ 69/1946.

⁵⁸ OAFR, Intervju s tovarišem Simoničem, 1977, str. 1–3.

⁵⁹ SI_PAM/0723, š. 249.

⁶⁰ SI_PAM/0005, K 538.

⁶¹ Mizarški in tapetniški mojster Karel Vezjak je leta 1903 v Cankarjevi ulici 2 v Mariboru prijavil Mizarstvo in tapetništvo, poleg pohištva pa je trgoval še s slikami in preprogami. Leta 1930 je dejavnost razširil na Specialno trgovino s praktično stanovanjsko opremo. Ko so leta 1939 v družbo vstopili njegovi sinovi Karel ml., Alojz in Alfred, se je naziv

dejavnosti glasil: Trgovina s pohištvom, posteljnino, glasovirji, slikami, preprogami in ostalo stanovanjsko opremo na drobno. V času med svetovnima vojnama je podjetje zaposlovalo 40 do 50 obrtnikov – mizarjev, tapetnikov in pleškarjev. Leta 1944 je bila v bombnem napadu poškodovana upravna stavba s trgovino, kar je predstavljalo 80 % obrata. Weka je leta 1945 zaposlovala 5 mizarjev (SI_PAM/0005, K 538; SI_PAM/0645/001/01566, Weka Karl Wesiak & Söhne, Maribor, prej »Weka« lastnik Karol Wesiak, specialna trgovina za praktično stanovanjsko opremo, Maribor, in nato »Weka« Karol Wesiak & sinovi, Maribor: spis trgovskega registra pri Okrožnem sodišču Maribor, 1910–1947; SI_PAM/0442, š. 21).

Stol za tožilca (levo) in stol za sodnika (desno), izdelana v Potočnikovi mizarski delavnici za sodno palačo v Mariboru, 1900–1902 (Pokrajinski muzej Maribor, Zbirka pohištva).

skih blokov.⁶² Z denarjem od prodanih sredstev je bila delno financirana izgradnja skladišča v tovarni Marles.⁶³

Povojno obdobje in ustanovitev Marlesa

Od lesne industrije je leta 1955 v Mariboru obratovalo Lesno industrijsko podjetje Maribor z upravo v Ulici talcev in obratom na Meljski cesti 91 ter z obrati v Gornji Radgoni, Ljutomeru, Rušah, Podvelki, Lovrencu na Pohorju in na Ptujju. Oprema, industrija lesnih proizvodov⁶⁴ na Cankarjevi ulici 2, ki so

ji priključili nacionalizirani Potočnikov obrat na Vinarski ulici 29, je imela obrat tapetništva na Jaskovi ulici 44, na Partizanski cesti 15 pa trgovino s pohištvo. Na Zrkovski cesti 24 je bila Tovarna pohištva Maribor.⁶⁵ Zadržno podjetje OZZ z upravo na Partizanski cesti 6 je imelo žage v Kamnici in Zg. Kun-

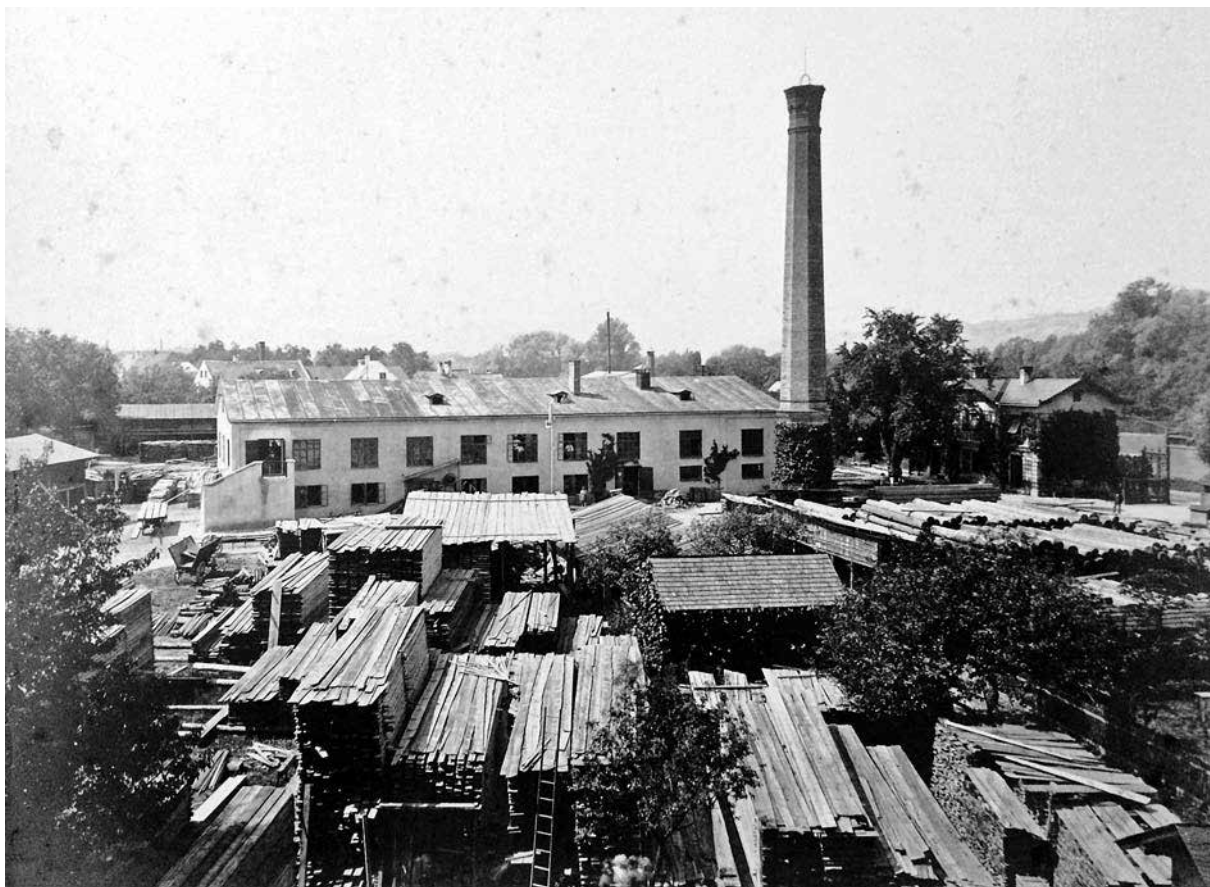
in furnirano pohištvo za dnevne sobe. Leta 1953 je podjetje začelo svoje izdelke izvažati v Veliko Britanijo, do leta 1959 pa je s pohištvo opremljalo ameriško vojsko v Evropi. Izvoz, ki je leta 1953 dosegel znesek ok. 3.800 dolarjev, se je leta 1959 povečal na ok. 245.000 dolarjev (Grašič, Marles, str. 122–123).

⁶⁵ Tovarna pohištva Maribor se je razvila iz podjetja Utensilija, ki so mu po drugi svetovni vojni priključili manjše nacionalizirane mizarske delavnice (Ervin Zelenka, Karel Rop, Ivan Bajc, Krajner in drugi). Leta 1954 so v tovarni po načrtih arhitekta Centralnega zavoda za napredek gospodinjstva LRS Branke Tancig izdelali prototip prve jugoslovanske švedske kuhinje in njene načrte izboljševali do modela moderne kuhinje (1962). Zaradi njenega uspeha se je Marles usmeril v proizvodnjo kuhinj (Koren, *Debata*, str. 26).

⁶² Danes Kamniška ulica 28, 30, 32, 34.

⁶³ OAFR, Lesarstvo severovzhodne Slovenije v XX. stoletju, str. 2.

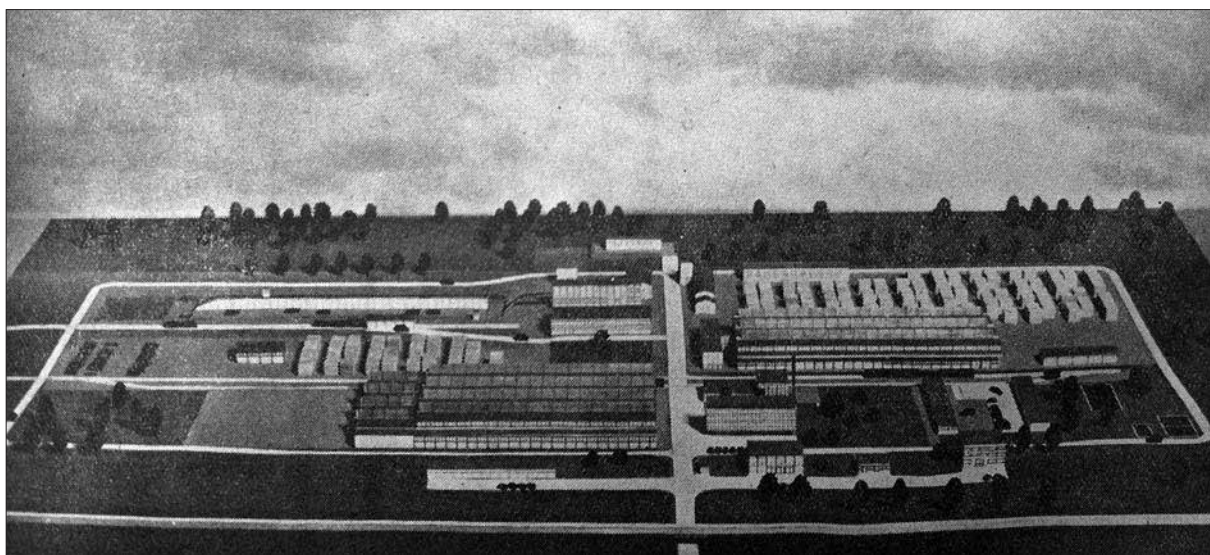
⁶⁴ V podjetju Oprema, industrija lesnih proizvodov (ustanovljenem leta 1945 na Aleksandrovi, kasneje Partizanski cesti 15), ki se je kasneje preimenovalo v Oprema, tovarna furnirane- ga pohištva Maribor, so izdelovali sedežno pohištvo, kavče

Potočnikova tovarna, 1925 (Pokrajinski muzej Maribor, Zbirka fotografij).

goti, skladišči v Slovenski Bistrici in Pesnici ter obrate Lesne industrije Poljčane v Poljčanah. Od obrtnih delavnic so delovale Obrtno mizarstvo na Smetanovi ulici 1 ter delavnice obrtnih gradbenih podjetij Skup-

nost na Koroški cesti 53, Zvezda na Tržaški cesti 6, Kmetijska zadruga Kamnica v Kamnici 129, Splošno gradbeno podjetje Stavbar na Klavniški ulici 15 in Mariborski pogrebni zavod na Linhartovi ulici 6. V

Maketa bodoče tovarne Marles, 1962 (Naš Marles, glasilo delovnega kolektiva podjetja »Marles«, lesna in pohištvena industrija Maribor – Limbuš, 1, 1962, str. 2).

mestu je takrat delalo 48 samostojnih mizarjev, en modelni mizar, dva strugarja, trije izdelovalci glasbil, 11 kolarjev, dva kiparja (mizar rezbar Alojz Rath z Mlinske ulice 1 in Anton Blatnik z Gregorčičeve ulice 6), 6 sodarjev, 5 žagarjev in 11 tapetnikov.⁶⁶

Leta 1960 sta bili s političnim dekretom k Lesnemu industrijskemu podjetju Maribor priključeni podjetji Oprema, tovarna furniranega pohištva Maribor in Tovarna pohištva Maribor.⁶⁷ Združeni so se čez nekaj časa preimenovali v Marles, kar je bila okrajšava za mariborski les. Za slovensko in še posebej štajersko mizarstvo je bila v 20. stoletju prav gotovo odločilna izgradnja tovarne Marles. Vanjo se je stekla dediščina znanja, ki se je dve stoletji kopičilo v številnih štajerskih lesarskih obratih.⁶⁸ Toda Marles je téma, ki zahteva poseben prispevek.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

NŠAM, Rojstne matične knjige Lovrenc na Pohorju 1861–1879.

NŠAM, Rojstne matične knjige Maribor – Sv. Janez Krstnik 1860–1866, 1866–1875, 1876–1882; Mrliška matična knjiga župnije Maribor – Sv. Janez Krstnik 1877–1898.

OAFR – Osebni arhiv Ferda Rakuše

OAFR, Intervju s tovarišem Simoničem.

OAFR, Lesarstvo severovzhodne Slovenije v XX. stoletju.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

SI_PAM/0005, Mestna občina Maribor.

SI_PAM/0011, Uprava za gradnjo in regulacijo Maribora, 1840–1963.

SI_PAM/0442, Okrožni ljudski odbor Maribor, 1945–1947.

SI_PAM/0645, Okrožno sodišče Maribor, 1898–1941.

SI_PAM/0638, Okrajno sodišče Maribor levi breg, 1874–1897.

SI_PAM/0723, Okrajno sodišče Maribor, 1945–1978.

SI_PAM/0925, Straschill in Felber, trgovina z lesom, Maribor, 1860–1941.

SI_PAM/1787, Leskovec Antoša.

SI_PAM/1802, Zbirka zemljiških knjig, gospoščin ter magistratov, mest in trgov; Glavna zemljiška knjiga magistrata Maribor.

SI_PAM/1808/005, Mikrofilmi gospodinjske kartoteke iz fonda Mestna občina Maribor.

ČASOPISNI VIRI

Marburger Zeitung, 1875, 1877, 1881, 1882, 1885, 1901.

Mariborer Zeitung, 1939.

ELEKTRONSKI VIRI

Benje, Peter: *Die Einführung der maschinellen Holzbearbeitung und ihre Auswirkung auf Betriebsformen, Produkte und Fertigung im Tischlereigewerbe während des 19. Jahrhunderts in Deutschland*. Doktorska disertacija. Darmstadt: Die Technische Universität Darmstadt, 2002. Dostopno na: <http://tuprints.ulb.tu-darmstadt.de/143/> [3. 3. 2018].

Thonet furniture 1830–1953: an exhibition at the Museum of Modern Art, New York. Dostopno na: [http://moma.org/d/c/exhibition_catalogues/W1siZiIsIjMwMDE3MDc2OCJdLFsicCIIsImVuY292ZXIiLCJ3d3cubW9tYS5vcmcvY2F-](http://moma.org/d/c/exhibition_catalogues/W1siZiIsIjMwMDE3MDc2OCJdLFsicCIIsImVuY292ZXIiLCJ3d3cubW9tYS5vcmcvY2F)

⁶⁶ Teply, *Maribor*, str. 245, 266–267.

⁶⁷ Koren, *Debata*, str. 26.

⁶⁸ Koren, *Metodologija*, str. 170.

sZW5kYXlVZXhoaWJpdGlvbNvMTcyMi-IsImh0dHA6Ly9tb21hLm9yZy9jYWxlbnR-
hci9leGhpYml0aW9ucy8xNzIyP2xvY2FsZ-
T1rbyJdXQ.pdf?sha=2b2b76a495152298 [3. 3. 2018].

Triggs, Oscar Lovell: *Chapters in the History of the Arts and Crafts Movement*. Chicago: Bohemia guild of the industrial art league, 1902. Dostopno na: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=coo1.ark:/13960/t8tb1pw3n;view=1up;seq=21> [3. 3. 2018].

Welsh, Peter C.: *Woodworking Tools 1600–1900*. Washington, D. C.: Smithsonian institution, 2008. Dostopno na: <http://www.gutenberg.org/files/27238/27238-h/27238-h.htm> [3. 3. 2018].

LITERATURA

Anell, Lars: *Recession, the Western Economics and the Changing World Order*. London: Frances Pinter, 1981.

Fahr-Becker, Gabriele: *Wiener Werkstätte: 1903–1932*. Köln: Benedikt Taschen Verlag, 1994.

Gestrin, Ferdo: Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918). *Kronika* 17, 1969, str. 129–138.

Grašič, Mira: Marles. *Leksikon mariborske družbe in kulture: po letu 1945* (ur. Peter Simonič). Maribor: Založba Obzorja, 2012, str. 122–123.

Himmelheber, Georg: Epoha Bidermajera. *Stilovi, nameštaj, dekor: Od Luja XVI do danas* (ur. Pierre Verlet). Beograd: Vuk Karadžić, 1979, str. 137–145.

Hozjan, Andrej: Maribor v prvih desetletjih po pridobitvi škofije. *Studia Historica Slovenica* 10, 2010, str. 357–397.

Juvan, Ivan: *Plavljenje lesa in splavarjenje po Dravi, Savinji in Savi. Po pripovedovanju nekdanjih plavcev in splavarjev ter razpoložljivih virih in lastnih izkušnjah sestavil in napisal Ivan Juvan*. Maribor: Društvo gozdarskih inženirjev in tehnikov, 1986.

Klemenčič, Marijan: Nove smeri razvoja industrije. *Geografski vestnik* 64, 1992, str. 135–150.

Koren, Mirjana in Sonja Ifko: The importance of the Joiner's Workshops for the Development of Slovenian Furniture Design – the Example of the Joinery Stojan from Teharje. *Studia Historica Slovenica* 13, 2013, str. 241–263.

Koren, Mirjana: *Metodologija celostnega ohranjanja kulturne dediščine mizarških delavnic na primeru slovenske Štajerske*. Doktorska disertacija. Ljublja-

na: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, 2016.

Koren, Mirjana: *Debata o kuhinji – Kitchen debate*. Maribor: Pokrajinski muzej Maribor, 2017.

Leskovec, Antoša: Razvoj gospodarstva v Mariboru, 1752–1941. *Maribor skozi stoletja. Razprave I.* (ur. Jože Curk et al.). Maribor: Založba obzorja, 1991, str. 313–414.

Leuchs Adressbuch für Industrie, Handel und Gewerbe. Nürnberg: Verlag von C. Leuchs & Co., 1912.

Lozar Štamcar, Maja: Pohištvo iz upognjenega lesa. *Gradovi minevajo, fabrike nastajajo: industrijsko oblikovanje v 19. stoletju na Slovenskem* (ur. Mateja Kos in Matija Žargi). Ljubljana: Narodni muzej, 1991, str. 51–55.

Mlinarič, Jože: Dokumenti mariborskih cehov 1539–1772. *Gradivo za zgodovino Maribora*, XVIII. zvezek, 1992, str. 88–97.

Pahernik, Franjo: *Šajke in splavi na Dravi*. Maribor: samozaložba, 1962.

Pevsner, Nikolaus: *Pioniri modernog oblikovanja: od Morrisa do Gropiusa*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.

Puff, R. Gustav: *Maribor, njegova okolica, prebivalci in zgodovina*. Maribor: Obzorja, 1999.

Semlič Rajh, Zdenka, Žiga Oman in Lučka Mlinarič: *Maribor: mesto, hiše, ljudje: stavbna zgodovina starega mestnega jedra med sredino 18. stoletja in letom 1941*. Maribor: PAM, 2012.

Teplý, Bogo: *Maribor: ilustrirani vodnik po mestu in okolici: načrt mesta s seznamom ulic: zemljevid mariborske okolice*. Maribor: Obzorja, 1955.

Vegešack, Alexander von, Brigita Pauley in Peter Ellenberg: *Thonet. Classic Furniture in Bent Wood and Tubular Steel*. New York: Rizzoli, 1997.

Vodopivec, Nina: *Labirinti postsocializma: socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2007.

Vodopivec, Nina: Preoblikovanje tovarniških režimov in nove delavske subjektivitete. *Borec*, 64/685–689, 2012, str. 178–199.

Windisch-Graetz, Franz: *Pohištvo. Dunajski bidermajer* (ur. Srečko Mrak). Ljubljana: Narodna galerija, 1981, str. 68–74.

Zander, Christian F.: *Vom Hobel zum Computer: Zur Wirtschaftsgeschichte des modernen Tischler- und Schreinerhandwerks in Deutschland*. Leinfelden-Echterdingen: DRW Verlag, 2008.

S U M M A R Y

Early industrialization of joinery in Maribor

In the second half of the nineteenth century, the Slovenian territories witnessed a transition from manufacture to machinery industry. In the last third of the nineteenth century, a considerable number of bentwood furniture factories emerged in Slovenian Styria, most probably due to influences that reached local joiners from Vienna through Graz. Since the process of wood bending involves complex technological procedures, we may, despite the lack of preserved pieces of furniture, reasonably assume on the basis of demonstrated provenience that joiners who undertook the production of such furniture must have possessed a high level of technological competences. The beginnings of industrialized joinery in

Maribor are documented by the first Styrian factory of massive bentwood products, founded in 1864 by Johann Theodor Lacher (1838–1882). While the joinery trade lost many areas of activity, the wood industry was continuously enhancing its competitive advantage. With his Steam Joinery Works founded in 1900, Ferdinand Potočnik (1872–1944) was the last wood factory owner in Maribor. His enterprise was the oldest among many Styrian woodwork establishments that were merged by a political decree of 1960 into the wood construction company Marles in 1960. After the Second World War, the wood industry continued to grow and small woodwork establishments stagnated. The founding of Marles had a decisive impact on Slovenian and particularly Styrian joinery in the twentieth century. Its primary importance lay in that it built on the legacy of knowledge about wood processing that was left behind by workers in numerous Styrian woodwork establishments before the Second World War.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 304.3(497.471)"1850/1900"

Prejeto: 21. 5. 2018

Tatjana Lutarprof. zgod. in teol., Zagorje 39, SI-6257 Pivka
E-pošta: tatjana_lutar@yahoo.com

Pivški človek v Vilharjevem času

Oris življenja na Zgornji Pivki v drugi polovici 19. stoletja

IZVLEČEK

Pivka je pokrajina s kraškimi značilnostmi. Ker reka Pivka presiha, je ljudje niso mogli uporabiti kot vodne sile. Rodovitno kraško prst je bilo zaradi obilice kamenja težko obdelovati. Dolge in ostre zime so narekovala prehrano, težke življenjske razmere pa sezonsko izseljevanje na zimsko delo. S kamenjem posejane travnike so Pivčani s pridom izkoriščali za gojenje drobnice. Pozen začetek šolstva so Pivčani do konca stoletja nadoknadili, vzporedno z razmahom šolstva pa se je razvijalo kulturno življenje. Požari so narekovali ustanavljanje gasilskih društev. Strah so Pivčanu druge polovice 19. stoletja prinašali udari strel in potresi, medsebojna pomoč pa se je kazala ob boleznih in drugih nesrečah.

KLJUČNE BESEDE

Pivka, 19. stoletje, Miroslav Vilhar, presihajoče vode, vsakdanje življenje, socialni položaj

ABSTRACT

THE PEOPLE OF PIVKA IN VILHAR'S DAYS AN OUTLINE OF LIFE IN UPPER PIVKA IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Pivka is an area with karst features. Being a losing stream, the Pivka River could not be used as a power source. Fertile karst soil was difficult to cultivate due to the excessive presence of rocks. Long and harsh winters determined the local diet and dire living conditions dictated seasonal migrations to find work in winter. Rocky meadows were put to good use with small stock breeding. By the end of the century, the inhabitants of Pivka made up for the late introduction of education, developing the local cultural life in parallel with the educational boom. Fires necessitated the raising of fire companies. Lightning strikes and earthquakes terrified the inhabitants of Pivka during the second half of the nineteenth century and mutual assistance manifested at times of disease and other misfortunes.

KEY WORDS

Pivka, nineteenth century, Miroslav Vilhar, losing watercourses, everyday life, social situation

Jutranji pogled na snežniško pogorje s Svete Trojice (1106 m) (foto: Andrej Udovič).

Ko pride popotnik na Pivko,¹ se mu izriše podoba gozdnatih gričev, ki objemajo Pivško kotlino. Z ene strani ob zgornjem toku reke Pivke kotlino varuje Sveta Trojica, z druge pa skoraj pragozdnato zaraščena Osojnica. Vmes so posejane vasice s cerkvami. Na eni strani je Snežnik in na drugi Nanos. »Podoba raja«, se utegne utrniti misel. Kak Pivčan vam bo oporekal: »Kaj tukaj vidiš takega? Pri nas rasteta samo krompir in zelje, pozimi je sneg in mraz ...«

Brskanje za pesmimi in članki Miroslava Vilharja v slovenskem časopisju 19. stoletja je bilo povod za nastanek pričujočega članka. Ob zapisih Pivčanov, ki so kraje, ljudi in dogodke iz svojih življenj opisovali v takratnem slovenskem časopisju, se je risala podoba človeka, ki je v 19. stoletju živel na Zgornji Pivki. Prispevek je želel biti sprva samo kratka predstavitev življenja ljudi na Zgornji Pivki v okviru študijskega krožka *Naravna in kulturna dediščina Zgornje Pivke* pod okriljem postojnske *Ljudske univerze* in mentorstvom Marjete Marinčič, a je prerasel v nekaj več: najprej v odmevno predavanje v Zagorju na Pivki januarja 2018 in posledično v pričujoči strokovni zapis. Skozi očala piscev člankov v *Kmetijskih in rokodelskih*

novicah, Slovenskem narodu, Slovenskem glasniku, Učiteljskem tovarišu in *Soči*, delu slovenskega časopisja 19. stoletja, želi članek osvetliti življenje preprostega človeka, kmeta, ki je na območju Zgornje Pivke živel v času, ko je na svojem gradu Kalc v bližini Zagorja in Knežaka med letoma 1845 in 1871 živel in ustvarjal Miroslav Vilhar.

Kdo je bil Miroslav Vilhar?

Letos na območju občin Postojna, Pivka in Ilirska Bistrica v okviru *Vilharjevega leta* z različnimi dogodki zaznamujemo spomin na 200. obletnico rojstva domačega izobraženca, pesnika, skladatelja, narodnoprebudnega delavca, graščaka, poslanca deželnega zbora in župana Miroslava Vilharja, ki se je rodil 7. septembra 1818 v Planini pri Rakeku. Bil je sin poštnega uradnika Franca Serafina in Ivane, roj. Obreza.² Šolsko pot je začel na ljudski šoli v Postojni, gimnazijo je obiskoval v Št. Pavlu na Koroškem, v Ljubljani pa licej in študij filozofije.³ Kasneje ga je pot v lovu za znanjem vodila v štajerski Gradec in cesarski Dunaj. A študija prava ni dokončal. Njegova družabna narava ga je vodila bolj od zabave do zabave kot od knjige do knjige. Leta 1843 se je oženil z Jožefo Dejakovo, hčerjo graščinskega oskrbnika iz Senožeč. Leta 1845 se je z družino preselil na grad Kalc, ki ga je njegov ded Matevž Vilhar leta 1786 ku-

¹ V članku ime Pivka označuje pokrajino ob reki Pivki, kot jo izključno poimenujejo domačini. V primerih, ko označuje reko, je to posebej poudarjeno, mesto Pivka pa takrat še ni obstajalo oziroma je šele sredi 20. stoletja zrastle iz vasi Št. Peter na Pivki. Omejila sem se na Zgornjo Pivko, torej predel ob zgornjem toku reke Pivke, kjer je struga reke večkrat suha kot polna; gre za območje od Knežaka, Bača in Koritnic do Selc in Žej.

² Vilhar, *Rodovnik Rodbine Vilhar*, str. 7.

³ <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi790108/>.

Družina Miroslava Vilharja. Zakonski par Miroslav in Josipina (roj. Dejak) ter njihovih sedem otrok: Evgen, Jožefa, Karolina, Franc Serafin, Julij, Viljemina in Ivana. Foto: J. Dirwischovsky, Ljubljana, ok. 1863 (hrani: Notranjski muzej Postojna, Zgodovinski oddelek).

pil od Jurija pl. Persona.⁴ V tistem času se je začelo za prebivalce današnjega slovenskega ozemlja razburljivo obdobje, ki se je tudi na Pivki kazalo v vse večjem navdušenju za vse slovensko: kulturo, jezik, šolo.

V študentskih letih je Miroslav Vilhar pisal v nemškem jeziku. Čeprav je bil rojen na slovenskem ozemlju in njegove korenine segajo v slovenski kmečki stan,⁵ je vse življenje hodil v šole z nemškim učnim jezikom, da bi postal cesarski uradnik. A podobno kot Prešeren pred njim si je tudi on premislil in začel pisati izključno v slovenščini, kot mu je predlagal vojaški kurat N. Žic.⁶ Prva objavljena Vilharjeva pesem v slovenskem jeziku je bila *Predčutki*, ki je v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* izšla 26. februarja 1845.⁷ Sledilo ji je še več pesmi v različnih slovenskih časopisih, od že omenjenih Bleiweisovih *Kmetijskih in rokodelskih novic* prek njegovega časopisa *Naprej* do goriške *Soče*, ki jo je izdajal Viktor Dolenc. Pesmi – okrog 200 jih je – so se v letošnjem letu zbrale v knjigi, ki prihaja na svetlo v jubilejnem *Vilharjevem letu*.⁸

⁴ Reisp, *Gradovi dežele Kranjske*, str. 74.

⁵ Gl. Vilhar, *Rodovnik rodbine Vilhar*, str. 4–7.

⁶ <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi790108/>.

⁷ Vilhar, *Predčutki*. *Novice*, 26. 2. 1845, str. 33.

⁸ Knjiga ob oddaji članka v objavo še nima naslova.

Od jeseni 1858 do pomladi 1861⁹ je na Vilharjevem posestvu na Kalcu Fran Levstik poučeval osem¹⁰ otrok Miroslava Vilharja (rojeni so bili med letoma 1845 in 1858).¹¹ Poleg tega je močno vplival tudi na Miroslava Vilharja samega, ko je popravljal delodajalčeve pesmi, ki so leta 1860 izšle v samostojni zbirki *Pesmi*. Te je pesnik sam neredko kot samouk tudi uglasbil. *Rožic ne bom trgala, Sonček čez hribeček gre, Na goro, na goro, na strme vrbe, Po jezeru bliz' Triglava* in mnoge druge so danes slovenskemu ušesu tako znane, da jih označujemo za ljudske, čeprav je avtorstvo dokazljivo Vilharjevo. Te pesmi so se na čitalniških bédedah redno pojavljale, ob njih pa tudi Vilharjeve kratke dramske igre, tako izvirne kot prevedene in prirejene, npr. *Župan, Filozof in Piké*.¹² *Jamska Ivanka* je edina Vilharjeva spevoigra, a so jo dolga leta veliko igrali po različnih slovenskih odrih.¹³

Delovanje za slovensko narodno stvar se je pri Vilharju začelo močno izražati ob revoluciji leta 1848. V Senožečah je bil pobudnik ustanovitve narodne straže.¹⁴ S tem se je približal preprostem kmečkemu človeku. Ljudsko izročilo se ga spominja kot prijetnega gospoda, ki je rad pomagal svojim podložnikom; kot lahko razberemo iz njegovega zapisa, ga ni bilo sram prijeti za kmečko orodje.¹⁵ Pomlad leta 1861 je prinesla volitve, na katerih je bil med poslance dežele Kranjske v domačem postojnskem okraju izvoljen tudi Miroslav Vilhar. Z družino se je preselil v Ljubljano – deloma zaradi šolanja otrok, deloma zaradi svoje službe. Prizadevanje za boljši jutri je leta 1863 rodilo politični list *Naprej*, ki pa je zaradi preostre kritične misli že septembra istega leta prenehal izhajati. Miroslav Vilhar je bil obsojen na šest tednov zavora, ker ni hotel izdati pisca spornega članka, z obsodbo pa je izgubil tudi poslanski mandat. Družina se je po treh letih bivanja v Ljubljani vrnila na svoj grad Kalc. Zadnja leta življenja je Miroslav Vilhar bolehen preživel kot župan v Knežaku – to funkcijo je ohranil do smrti 6. avgusta 1871.¹⁶

Najpomembnejša manifestacija prebivanja narodne zavesti se je ob koncu 60. in v začetku 70. let 19. stoletja dogajala na taborih. Za Zgornjo Pivko je Miroslav Vilhar najpomembnejši kot organizator pivškega tabora. 9. maja 1869 je Pivška kotlina za en

⁹ <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi327676/>.

¹⁰ Veliko biografij piše o osmih otrocih. Da jih je bilo v resnici devet, je z raziskavami dokazal Matjaž Vilhar, ki je Vilharjev rod temeljito raziskal. Domnevamo lahko, da hči Friderika ni upoštevana, ker je že leta 1851 v nežni starosti dveh let umrla. Prim. Vilhar, *Rodovnik rodbine Vilhar*, str. 28.

¹¹ <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi790108/>. Opozoriti velja, da niso vse letnice rojstev in smrti otrok pravilno zapisane. Pravi zapis življenjske dobe velja poiskati med rodoslovnimi podatki v Vilhar, *Rodovnik rodbine Vilhar*, str. 27–29.

¹² *Soča*, 9. 8. 1871, str. 1, »Miroslav Vilhar«.

¹³ Vilhar, *Vrh skaline silovite*, str. 35.

¹⁴ *Spomenica*, str. XXI.

¹⁵ Miroslav, Na Pivki 15. rožnika. *Novice*, 18. 6. 1862, str. 208.

¹⁶ *Soča*, 9. 8. 1871, n. d., »Miroslav Vilhar«.

dan postala središče slovenske narodne misli. Miroslav Vilhar je kot pobudnik in glavni organizator tabora dal na razpolago travnik ob svojem posestvu. Na taboru se je zbralo več kot 8000 taboritov.¹⁷ Dogodek je bil za te kraje tako pomemben, da ima občina Pivka danes svoj praznik prav na dan spomina na »Pivški tabor na Kalcu poleg Zagorja«.¹⁸ Na tabor opozarja tudi spominska plošča, ki so jo ob 100-letnici dogodka vzdali v stolp gradu Kalc, zadnji ostanek Vilharjevega domovanja, ki je priljubljena sprehajalna točka domačinov. Spomin na tabor je ohranjen še v imenu *Mešanega pevskega zbora Tabor Kalc 1869 Knežak* ter *Kulturnega športnega in turističnega društva Tabor Kalc 1869 Knežak*. V sosednji vasi tradicijo družabnih, izobraževalnih in razvedrilnih večerov čitalnic 19. stoletja nadaljuje *Kulturno prosvetno društvo Miroslav Vilhar Zagorje*.

Vpliv geografskih in podnebnih značilnosti na življenje Pivčanov

Miroslavu Vilharju je oče graščino in posestvo na Kalcu prepustil leta 1843. Postal je zemljiški gospod na Kalcu, novoveškem gradu¹⁹ v bližini izvira reke Pivke, ki daje ime tudi pokrajini okrog sebe. Janez Bilc (1839–1906), duhovnik, pesnik in dopisnik v slovensko časopisje, Vilharjev sodobnik in prijatelj, po rodu iz bližnje Ilirske Bistrice, je Pivko dobro poznal.²⁰ V *Kmetijskih in rokodelskih novicah* je poleti 1856 izhajal njegov »Popis bistriške doline na Notranjskem«, v katerem slikovito opisuje, kakšna je bila videti Zgornja Pivka sredi 19. stoletja: »Res žalostno je potovati po terdem Krasu. Kamor se človek ozre, malo drugega vidi ko kamenje. Travniki, hribi in doline, vse je s kamenjem obsejano. Tu se ti dviguje mogočna skala

Golo kraško površje v okolici vasi Parje. Razglednica iz tiskarne Šeber, Postojna, ok. 1900 (hrani Pepi Krašna, Postojna).

podobna siromakovi hišici, tam reži na te druga kakor divja zver, – tam pelje cesta pod hribom in nad tabo stoji strašno skalovje in žuga ti se na te podreti. Namesto da bi bile gore zelene in z drevjem obrašene, so bele kakor da bi bile s snegom pokrite. In večkrat voznika srečaš, ki burjo kolne, da mu je voz prekucnila, in ne vé, ali bi za klobukom tekel ali bi šel iskat ljudi, da bi mu pomagali voz vzdigniti.«²¹

Golo pivško kraško površje je bilo še precej kasneje izpričano tudi na številnih razglednicah, ki jih je v knjigi zbral Postojnčan Pepi Krašna.²² Na njih so vidni goli griči, ki se, popolnoma beli od kamenja, dvigajo nad kotlino. Vsaj deloma je bila za to kriva človeška roka, saj je skušala izrabiti vsako zadnjo naravno danost, ki jo je na trdi kraški zemlji, gosto posejani s kamenjem, lahko našla. Zagotovo pa je deloma krivo tudi nebrzdano izsekavanje v 15. in 16. stoletju, v času Beneške republike, kot opozarja Grlj v prispevku o žagah na Pivškem.²³

Leta 1856 je v spomladanskem času v Bleiweisovih *Novicah* izšla serija člankov domačega študenta Franc Domicela (1832–1855), doma iz Zagorja na Pivki, z naslovom »Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke«. Pivko opisuje kot kotlino, ki se razprostira »od Postojne proti Reki, štiri ure hodá daleč« in »ima ime od Pivke, bistre reke«.²⁴ Presihajoči značaj reke delno krivi za gospodarski in socialni položaj Pivčanov. Stanje bi lahko bilo boljše, če bi reka stalno tekla, piše Franc Domicel. Kljub pomanjkanju površinskih voda so Pivčani verjeli, da so v okoliških hribih velika podzemeljska jezera, saj ob deževju voda bruha od vsepovsod ter prinaša na plano ribe in celo človeške ribice.²⁵ Kot piše Franc Domicel, je bilo znano tudi mnenje Janeza Vajkarda Valvasorja, ki je že dve stoletji prej trdil, da mora biti »Notranjsko sploh podobokano, in dosti tacih naravnih obokov krije tihe bistre jezera«.²⁶

Voda je občasno povzročala velike težave. Ne le, da je je bilo včasih ob deževju preveč in je Pivčan komaj čakal, da se reka Pivka in presihajoča jezera²⁷ umaknejo, da bi lahko končno zoral in zasadil polja, tudi sušna poletja so za človeka 19. stoletja pomenila poseben izziv. Tako dopisnik iz Št. Petra v *Kmetijske in rokodelske novice* piše, da v začetku avgusta vene krompir, ki je bil dejansko najpomembnejša hrana Pivčanom, da se fizičlov strok ne polni, da ajda ne

²¹ Bilc, Popis bistriške doline na Notranjskem. Novice, 12. 7. 1856, str. 224.

²² Krašna, *Razglednice tiskarne Šeber*, str. 279, 286, 288, 290, 296. Zbirka je dostopna tudi na spletnem naslovu <http://s139.photobucket.com/user/PKgrega206/library/?sort=3&page=0>.

²³ Grlj, *Stare žage na Pivškem*, str. 189.

²⁴ Domicel, *Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke*. Novice, 5. 4. 1856, str. 110.

²⁵ Domicel, *Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke*. Novice, 5. 4. 1856, str. 110 in 9. 4. 1856, str. 114.

²⁶ Prav tam, str. 110.

²⁷ Na območju Zgornje Pivke je 17 večjih in manjših presihajočih jezer.

¹⁷ *Slovenski narod*, 11. 5. 1869, str. 1, »Telegram 'Slov. narodu'«.

¹⁸ Tako se je glasilo vabilo na tabor; gl. *Slovenski narod*, 15. 4. 1869, str. 1.

¹⁹ Gl. Reisp, *Gradovi dežele Kranjske*, str. 66.

²⁰ Več o njem gl. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi142316/>.

dela zrnja.²⁸ Podobno je bilo tudi z drugimi poljščinami: namesto da bi zorele, so venele, namesto da bi klile, je zrnje čemelo v zemlji. Po vodo je bilo treba iz vasi na levem bregu reke Pivke hoditi po celo uro ali dve daleč, včasih še več, do kakega neusahljivega izvira.²⁹ A tudi tam ni bilo pričakovati velikega uspeha: zaradi hude suše je voda le počasi polnila posode žejnih Pivčanov.

Posebnosti gospodarskega razvoja na Pivki

Reka Pivka je od izvira do sotočja s Podnanoščico sredi 19. stoletja poganjala štiri mline in pet žag.³⁰ Njihovo delovanje je bilo mogoče samo v času, ko struga presihajoče reke Pivke ni bila prazna. Za mlin Agatnik v bližini Zagorja, ki je bil najbližji izviru reke Pivke, je znano, da je lahko mlet kvečjemu dva meseca v letu.³¹ Pomanjkanje tekoče vode v sušnem delu leta je pomenilo veliko gospodarsko izgubo, ker so morali voziti žito mlet in hlode žagat na poldrugo uro oddaljeno reko Reko – na ta račun so izgubili ves dan.

V zimskem času, ko sta na Pivki kraljevala sneg in burja, so si iznajdljivi Pivčani našli delo v toplejših krajih. Se danes ve marsikateri domačin povedati, da so v starih časih na zimo hodili na delo v gozdove na Hrvaško. Okoli sv. Mihaela (29. septembra) ali kak mesec kasneje, za sv. Luka (18. oktobra), so možje in fantje od doma odhajali s trebuhom za krvavo zasluženim kruhom v Slavonijo in na Ogrsko, v Romunijo, Galicijo in Sedmograško, celo do Črnega morja

Obnovljeni Čadežev mlin pri Žejah
(foto: Stojan Spetič).

Prikaz dela v gozdu v nekdanjih časih
(foto: Stojan Spetič).

in na Turško so se prebili.³² Tam so služili z drvarjenjem, pripravljanjem drv za kurjavo in izdelovanjem dog za sode. Nekateri so ob povratku okoli velike noči ali jurjevega (23. ali 24. aprila) prinesli domov po 100 do 200 goldinarjev, bolj zapravljivi, manj pridni ali opeharjeni od kupcev pa so se vračali praznih rok.³³ Tovrstno odhajanje na začasno delo v tujino je bilo značilno prav za območje Zgornje Pivke in Bistrice. Poleg denarja so *hrvatariji*, kot so jim rekli, domov prinašali tudi slabe stvari: opuščanje verskega življenja, kletvice, zapravljanje, pijančevanje, bolezni in smrt.³⁴

Ker pogoji za kmetijstvo niso bili najboljši in je zemljiška odveza za Pivčane pomenila veliko breme, so se ljudje tudi doma obrnili h gozdovom. Zemljiška odveza je poleg njiv in travnikov zadevala tudi gozdove, ki jih je Zagorcem pomagal pridobiti njihov dolgoletni vikar Anton Mlakar (1806–1880).³⁵ Izsekavanje gozdov je pivškemu človeku prinašalo še največ denarja, a to početje je takrat že skrbelo izobražence, saj so hitro doumeli, da samo izsekavanje brez pogozdovanja ne prispeva k blagostanju.³⁶ Dopisi s Pivškega razkrivajo, da so že v drugi polovici 19. stoletja delali načrte in ustanavljali družbe za pogozdovanje, a vsa prizadevanja sprva niso dala zelenih rezultatov.³⁷ V Bleiweisovih *Novicah* tako najdemo spis postojnskega dekana Petra Hicingerja (1812–1867) z njegovimi mislimi o tej težavi. Hicinger pravi, da je preveč sekanja drevja in premalo pogozdovanja. Nadalje piše, da se gozd ne more obrasti, če mlada drevesca sproti obje drobnica, ki se tam pase. Pivčane obtožuje, da gozd izsekavajo za nadaljnjo prodajo,

²⁸ *Novice*, 30. 7. 1861, str. 278, »V Št. Petru na Notranjskem«.

²⁹ Prav tam. Podobno tudi Domicel, Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke, *Novice*, 9. 4. 1856, str. 114.

³⁰ Tako Domicel, Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke, *Novice*, 9. 4. 1856, str. 114. Habe, *Mlini in žage*, str. 21–40, 90–92, popisuje do 9 mlinov in 5 žag na Pivki, do sotočja z Nanoščico in brez pritokov. Podnanoščica 19. stoletja je današnja Nanoščica.

³¹ Habe, *Mlini in žage*, str. 25.

³² *Postojnsko okrajno glavarstvo*, str. 23, 34–35, 37–38, 79, 81, 88, 93, 97 in 100. Podobno tudi ZUZ, Župnijska kronika Zagorje, str. 11.

³³ *Postojnsko okrajno glavarstvo*, str. 37 in 79.

³⁴ Zabukovec, *Slavina; Postojnsko okrajno glavarstvo*, str. 38 in 79.

³⁵ ŽUZ, Župnijska kronika Zagorje, str. 5.

³⁶ Tako Hicinger, O Pivki in Krasu, *Novice*, 22. 2. 1860, str. 59–60.

³⁷ Sistematično pogozdovanje kraških goličav na Pivki se je začelo po letu 1864; prim. Zabukovec, *Slavina*, str. 54–55.

kar se mu ne zdi pravi način gospodarjenja z gozdom, še zlasti, ker na ta nepravi način z gozdom gospodarijo taki ljudje, ki bi morali biti drugim za zgled – s tem verjetno misli vplivne (vele)posestnike in druge veljake takratne dobe. Odlični vpogled v življenje v času okrog leta 1860 pa daje avtorjeva zadnja kritika, ko pravi, da se les za kurjenje uporablja nepravilno. Peči so bile po navedbah Petra Hicingerja v tistem času na Pivki redke, še redkeje so jih uporabljali. Namesto tega »se na ognjišču vedno derva palijo od jutra do večera, in vsa družina krog sedi na klopéh, se od sprednje strani peče, od zadnje pa zmerzuje«. ³⁸

Živinoreja ³⁹ je bila v tistem času na Zgornji Pivki v glavnem omejena na drobnico, predvsem zato, ker so ovce in koze popasle vsako bilko, ki je zrastle med skalami in kamenjem golih pivških gričev. Največji kmetje so imeli po 400 do 500 ovac. Takšni kmetje so morali za pašo na soseskih travnikih plačevati, zato so jih raje gnali v gozd, kjer so ovčarji napravili kozare in tam z živino prebili vse poletje. Manjši ovčerejci so skupaj najeli pastirja – ovčarja (največkrat so prihajali iz bližnjih Čičarijev ali Brkinov), ki je za plačo dobil bokal ⁴⁰ pšenice, 10 krajcarjev ⁴¹ na vsako glavo drobnice ter vsak večer pri drugem gospodarju večerjo in hlebec kruha. Pozimi so – po dogovoru z istrskimi soseskami – ovce ostržene in označene gnali na pašo v Istro. ⁴² Najmanjši ovčerejci so pozimi ovce redili kar doma z *vejnikom* ⁴³ in senom, ki je sicer spadalo med pomembnejše pivške »izvozne« izdelke. Volna in sir sta tako takratnemu Pivčanu prinašala nekaj zaslužka, pa tudi oblačila in hrano (sir).

Goveda je bilo na Pivškem v tistem času malo, saj največji kmetje v hlevu niso imeli več kot 12 glav, poleg njih pa kvečjemu še par konj. Konje so le izjemoma, običajno ko so *dile* ali trame peljali v Trst, pitali z ovsom ali pšenico. Po rasti so bili pivški konji sicer majhni, a kljub temu močni, zdravi in krepki. Z gojenjem goveda so se začeli Pivčani bolj intenzivno ukvarjati po letu 1860, ko je premožni Janez Kalister (1806–1864) iz Slavine ustanovil poseben denarni nagradni sklad za najlepše živali. ⁴⁴ Premije so lahko rejci dobili vsako leto; v 50 letih se je nabralo že toliko obresti, da so lahko letno izplačevali celo po 10 ali 11 premij. Podoben sklad, a z manjšim

uspehom, je bil ustanovljen tudi za sadjerejce, ⁴⁵ saj je bil le malo prej Pivčan še prepričan: »Ma, naša zemlja nej za tul!« ⁴⁶

Glavna gospodarska panoga je bilo sicer kmetijstvo, a so si Pivčani za obdelovanje polj vzeli premalo časa. Dopisniki so se v *Novicah* večkrat jezili, da bi bilo bolje, če bi kamenje pobirali z njiv in k njim skopali jarke za namakanje, namesto da izsekavajo gozdove. ⁴⁷ Se pa pri oranju vidi, da se je pivški človek prilagodil naravi, saj je njive zoral tako, da je voda zalila samo jamice, ne pa celotne njive. Zemlja je rodovitna, čeprav kot del Krasa polna kamenja. Po nekaterih virih je zlasti dobro rodila koruza, ki so ji takrat rekli *debelaca*, čeprav po splošno razširjenem ljudskem mnenju koruza na Pivki nikoli ni dobro uspevala. ⁴⁸ Pomenljiva je misel nepodpisanega dopisnika s Pivke, ki pravi: »Turšica tudi raste in rodi na Pivki, če jo sadijo, če ne, pa ne; to je skušeno to leto v vasi blizo Postojne, za odgovor nemarnim kmetovalcom.« ⁴⁹ Vsekakor je bila in je še vedno ena najpomembnejših poljedelskih kultur na Pivki krompir, ob njem pa še pšenica, oves, ječmen, pa tudi nekaj sočivja, prosa, ajde in rži. ⁵⁰

Prehrana Pivčanov je bila sprva sestavljena predvsem iz krompirja in (prosene) kaše, vendar je sredi 19. stoletja zaradi mokrih let krompir gnil, pa tudi proso se je kvarilo. Zato so ljudje v prehrano uvajali fižol in koruzo, ki so jo sprva kupovali v Trstu. Tako so Pivčani trikrat dnevno jedli močnik in žgance na osnovi koruze, ⁵¹ na jedilniku pa so imeli tudi fižol

Prikaz oranja s konji (foto: Stojan Spetič).

³⁸ Hicinger, O Pivki in Krasu, *Novice*, 22. 2. 1860, str. 59–60.

³⁹ Podatki so vzeti iz Domicel, Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke. *Novice*, 9. 4. 1856, str. 114–115.

⁴⁰ Stara votla mera, približno 1,5 litra.

⁴¹ Ker je bil članek, na katerem temeljijo podatki o plači pastirjev, napisan najkasneje poleti 1855, je to pomenilo šestino vrednosti goldinarja. Gl. Domicel, Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke.

⁴² Več o tem gl. Uršič, *Na jurški zemlji*, zlasti poglavje O pašni živinoreji na Pivki in v sosednjih pokrajinah.

⁴³ *Vejnik* ali *frodelj* so posušene mlade veje z listjem, ki so jih kmetje že spomladi pripravili za zimsko krmo živali. Podobno še danes počnejo lovci; gl. <http://zln.si/wp/?p=364>.

⁴⁴ O Kalistru gl. *Kronika* 58, 2010, št. 1 (Rodbini Kalister in Gorup).

⁴⁵ Zabukovec, *Slavina*, str. 52–54.

⁴⁶ Domicel, Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke. *Novice*, 29. 8. 1856, str. 139.

⁴⁷ Tako Domicel, Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke. *Novice*, 25. 7. 1856, str. 118.

⁴⁸ Prav tam. Na tako stanje namiguje oba v tem odstavku omenjena dopisnika. Podobno mnenje je še danes mogoče zaznati v pogovorih s Pivčani.

⁴⁹ *Novice*, 6. 11. 1861, str. 364, »S Pivke«. Turšica je narečni izraz za koruzo.

⁵⁰ *Postojnsko okrajno glavarstvo*, str. 22, 37, 82 in 89.

⁵¹ Domicel, Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke.

in zelje.⁵² Pšenica in rž sta zrasli lepi, drobni, a tečni, prav tako so bile dobre letine ajde, če jih le ni osmčila slana. To se je zgodilo precej pogosto. Lan in konoplja sicer nista zrasla visoko, a jima pivška zemlja očitno ustreza, ker sta bila po mnenju Franca Domicela veliko boljše kot v drugih krajih. Poleg tega Domicel piše, naj bi se trgovci v Ljubljani pulili za pivško seme. Okopavali so samo krompir, ne pa tudi repe in korenja. Lan in konoplja sta bila pomembna zlasti zato, ker so ju poleg ovčje volne uporabljali za obleko – tako tega ni bilo treba kupovati.⁵³

Socialna slika Pivke v 19. stoletju

Včasih je bila naravna katastrofa zaradi suše in škodljivcev tako velika, da so za prizadeto prebivalstvo hrano in denar zbirali drugi Kranjci, pa tudi cesar na prošnjo deželnega glavarja grofa Chorinskega.⁵⁴ Poleg denarja so Pivčani dobili tudi živeža in semena. Okrajni predstojnik Šušteršič je s pomočjo župnikov in županov med lačne reveže delil koruzo, ajdo, ječmen, fižol in krompir. Ne moremo pa reči, da so Pivčani samo stali križem rok in čakali pomoči. Skušali so si pomagati z izsekavanjem gozdov, toda tudi gozd ni neizčrpen vir dohodka, če se z njim slabo gospodarili. Oprijeli so se furmanstva, a tudi *furmanov* je bilo na sicer pomembni prometni povezavi Ljubljane in Dunaja proti Reki in Trstu nankrat preveč. Moški so se naposled na zimo začeli za zaslužkom seliti v slavonske gozdove. Bolj kot se je stoletje nagibalo h koncu, več je bilo Pivčanov, ki so se v boju za preživetje ali zato, ker je njihovo imetje prišlo na boben, včasih pa seveda tudi premamljeni in zaslepljeni od lepih slik, ki so jim jih risali drugi, izseljevali iz rodnih krajev.⁵⁵

Zanimiva je zgodba, kako so Zagorci svojega soseda rešili pred upnikom. Med večernim pomenkovanjem možakarjev pred županovo hišo je šel mimo njih nesrečni lastnik četrtnine *grunta*, ki naj bi jo naslednje jutro prodali na dražbi. Mož z imenom F. je vstal in nagovoril svoje sosede: »Možje! v serce se mi ta človek smili, ker bo juter z ženo in šesterimi otroci za ta majhni dolg po svetu pognan; kaj bi bilo, če ni že prepoznno, ker bo jutri že ob devetih zadnja dražba, ako bi ga mi rešili iz velike nadloge? V naši vasi je še čez sto gospodarjev, se vé da tudi veliko siromakov, pa če bi mu tisti, kateri več premoremo, več podelili, bi ga utegnili vendar rešiti, kaj pravite, dragi prijatli?« Revežu so sklenili pomagati. Mimo je prišel še vikar, ki jim je prav tako obljubil nekaj goldinarjev, župan in dva druga sgovornika pa so se takoj odpravili po vasi. Zagorje je takrat štelo nekaj več kot sto hiš, a so njegovi prebivalci

še isti večer zbrali potrebno vsoto, da so družini rešili streho nad glavo.⁵⁶

Mladost na Pivškem

Danes si otroštvo v predinformacijski dobi le težko predstavljamo. O njem sklepamo iz opisov starih staršev. Enega redkih zapisov otroške in mladostniške dobe sredi 19. stoletja prinašajo *Kmetijske in rokodelske novice* leta 1856 v okviru splošnega opisa razmer na Pivškem sredi 19. stoletja pod naslovom *Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke*. Zapis je izpod spretnega peresa domačina Franca Domicela – Pivčana, bogoslovca, ki je zaradi kolere umrl leto prej.⁵⁷

Otroka sta kmalu po rojstvu h krstu v cerkev odnesla boter in botra, po obredu pa sta z babico in cerkovnikom odšla v kako pivnico ter v zahvalo obema dala *dvajsetico*.⁵⁸ Botra je bila zadolžena za to, da je otroku podarila »*belo srajčico nedolžnosti*«, mati pa je dala kupiti svilene trakove in tančico. Z njimi so okrasili *nečke*,⁵⁹ v katerih so otroka odnesli v cerkev. Po porodu, piše Franc Domicel, so bile Pivčanke v treh dneh na nogah, kar po njegovem mnenju kaže na trdno postavo pivškega človeka. »*Čez osem dni gré mati z botro k upeljanji v cerkev; po maši greste okoli oltarja in položite na-nj kak darček – duhovniku. Zvečer tega dne se napravi botrinja. Povabi se botrinja in rodbina; pije se na zdravje novorojenčiku, in nazadnje se dete lepo oblečeno pokaže, kdor ga želi viditi. Ta ga vzame na roke in poljubi; to storé navadno vsi. Kričeče se dete položi mati v zibelko in da bi kmalo zaspalo, mu zapoje: Tutáj, nináj, deté mladó / Da bi radó zaspančkaló! / Da te bi var'val večni Bog. / Bog oče, sin in sveti duh. / Jest tebe bom zazibala, / Marija te bo pokrižala. / Svet angel varh naj varje te, / Sveta trojica vari te!*«⁶⁰

Pol leta starega otroka je mati odstavila od njenja tako, da je šla za dlje časa na božjo pot, v Trst ali kam drugam. Majhnim otrokom so bile varuške starejše sestre,⁶¹ ki pa otrok niso pazile, pač pa so se igrale s svojimi prijateljicami. Ko je otrok zajokal, ga je deklica odnesla materi, da ga je ta potolažila.⁶²

Že majhni so morali otroci pomagati pri domačih opravilih: sinčka je mati poslala po dračje ali vodo, de-

⁵² *Postojnsko okrajno glavarstvo*, str. 90.

⁵³ Domicel, *Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke*, str. 118–119.

⁵⁴ *Novice*, 6. 6. 1860, str. 183, »Iz Zagurja na Notranjskem«.

⁵⁵ Prim. zgodbe o Braziliji v Zabukovec, *Slavina*, str. 50–52.

⁵⁶ *Novice*, 11. 8. 1855, str. 256, »Iz Zagorja na Notranjskem«.

⁵⁷ Domicel, *Znamenitosti Notranjskega*. *Novice*, 26. 4. 1856, str. 134.

⁵⁸ Tj. kovanec v vrednosti 20 krajcarjev, imenovan tudi *evančarica*.

⁵⁹ Plitva podolgovata lesena posoda za planje semen, uporabna tudi za mesenje kruha ali otroško posteljico.

⁶⁰ Tako je razmere v svojem času videl Franc Domicel. Opozoriti velja, da v zgodovinopisju manjka raziskava, ki bi to trditve potrdila ali ovrgla. Domicel ne piše niti o smrtih mater niti otrok v obdobju ob in po porodu.

⁶¹ Neobjavljene rodoslovne raziskave avtorice članka kažejo, da se je v družinah na Pivki rojevalo veliko otrok. Podobno lahko razberemo tudi iz Vilhar, *Rodovnik rodbine Vilhar* in Vilhar, *Rodovnik rodbine Černač*, ki popisujeta sorodstveno povezane družine, v glavnem s Pivškega.

⁶² Domicel, *Znamenitosti Notranjskega in popis Pivke*.

Najstarejša šola na Zgornji Pivki stoji v Zagorju. Napis nad njenimi vrati priča o namenu stavbe (foto: Tatjana Lutar).

klice so pomagale v kuhinji. Spomladi so fantje gnali govedo na pašo, kjer pa so se v glavnem igrali. Ko so postali lačni, je iz torbe vsak vzel svoj kos kruha, za žejo pa so si v izdolben hlebček kruha namolzli mleka. Zvečer, ko so se vračali s pašo, so veselo zapeli, doma povečerjali in zaspali v senu. Poleti so pasli ponoči; ob živini so skupaj bedeli, dokler niso oni in živina zaspali. Vedno pa je ostal eden na straži, od pol do cele ure. Stalna nevarnost so bili namreč volkovi, ki so jih znali fantiči prepoditi z ognjem in kričanjem.⁶³

Večje fante so hitro porabili za voznike na cestah, kjer so se kmalu navzeli navad in govornice starejših vozarjev – *furmanov*. Šola je tako ostajala v drugem

planu, čeprav se je stopnja pismenosti v 19. stoletju zviševala. Neki notranjski učitelj (iz zapisa ni razvidno, za kateri del Notranjske gre) se je stanovskemu tovarišu pritoževal, da otroci hodijo v šolo samo, dokler ne prejmejo zakramenta svetega obhajila, torej do 9. ali kvečjemu 11. leta starosti. Kasneje naj bi bila dovolj nedeljska šola, s čimer pa se pišoči učitelj ni strinjal.⁶⁴

Šolstvo, kultura in jezikovni zapleti

Začetki šolstva so na Pivškem dokaj pozni. Šele leta 1842 je bila v Zagorju ustanovljena prva šola na

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ *Učiteljski tovariš*, 1. 2. 1871, str. 44, »Iz Notranjskega«.

Zgornji Pivki, leta 1855/56 v Št. Petru in leta 1859 v Knežaku. Kot piše Silvo Fatur, so slednjo skušali ustanoviti že šest let prej – pri tem je sodeloval tudi Miroslav Vilhar –, a je ideja ostala v zraku. Znano je, da je v času ustanavljanja kneške šole tamkaj znal brati zgolj vsak deseti domačin, pisati pa nihče.⁶⁵ Verjetno je bilo podobno tudi v drugih krajih. Enorazrednico so v Knežaku v dvorazredno šolo razširili leta 1880, šempetrsko leta 1885, v Zagorju pa so bile razmere za to zrele šele leta 1896. Kljub poznim začetkom pa so se konec 19. stoletja na šolskem področju že kazali lepi rezultati: najmanj za šolo godnih otrok je hodilo v šolo v Knežaku, »le« 92 %, v sosednjem Zagorju pa so jo obiskovali vsi.⁶⁶

Šole so znani pospeševalci omike med ljudstvom. Že leta 1866 je stanovski časopis *Učiteljski tovariš* svetoval, naj bi imela vsaka šola knjižnico, čeprav še tako majhno.⁶⁷ Tudi tu gre (mogoče) iskati zametke čitalnice in bralnega društva, ki sta bila kasneje ustanovljena v Zagorju in Št. Petru. Za dvig izobrazbene ravni so si prizadevali zlasti duhovniki, učitelji (ki so bili običajno hkrati še cerkovniki in organisti) ter peščica drugih izobražencev. Pomembno vlogo pri širjenju pismenosti na Slovenskem in s tem tudi na Pivškem je zagotovo imela *Mohorjeva družba*, ki je širila knjige po vsem slovenskem ozemlju, pa tudi časopise, zlasti *Kmetijske in rokodelske novice*, ki jih je že od leta 1843 v Ljubljani izdajal veterinar Janez Bleiweis. List *Naprej*, ki ga je skupaj s Franom Levstikom izdajal prav Pivčan Miroslav Vilhar (med januarjem in septembrom 1863 je izšlo 78 števil), je bil prebivalstvu Zgornje Pivke prav tako znan.⁶⁸

Čeprav si je že Miroslav Vilhar prizadeval za njeno ustanovitev, je *Narodna čitalnica* v Zagorju začela delovati šele v začetku leta 1874,⁶⁹ torej po Vilharjevi smrti; v istem času so ustanovili tudi *Bralno društvo* v Št. Petru. Takratne težke razmere so obe društvi kmalu prisilile v prenehanje delovanja.⁷⁰ Februarja 1883 se je kulturna dejavnost v Zagorju z *Narodnim bralnim društvom* ponovno obudila,⁷¹ maja 1885 pa so podobno društvo (s pomočjo Zagorcev) ustanovili tudi v Knežaku. Tovrstna bralna društva so imela podobno vlogo kot čitalnice: v njih so bili na razpolago časopisi in knjige, prirejali so veselice in plese, pa tudi pevske nastope, deklamacije in gledališke igre. Vse te kulturne dejavnosti so izhajale iz domačega prebivalstva, nastopajoči so bili domači amaterski ljudski

umetniki.⁷²

Slovenščina je v 19. stoletju nenehno pridobivala na pomenu. Da je zrel jezik, so dokazovali različni ljudje. Število področij, na katerih se je lahko izobraženec sproščeno in brez težav znašel tudi s slovenskim izrazjem, je iz leta v leto naraščalo. Sredi stoletja so se najprej pojavile težnje, kasneje pa tudi resne zahteve po uradovanju v slovenskem jeziku. V 60. letih 19. stoletja je že veljalo, da se lahko človek v uradu dogovarja tudi v slovenščini, a je rešitev svoje zadeve kljub temu dobil v nemškem jeziku. Poleg nje je bil slovenski prevod, zaradi česar so se Pivčani hudovali, zakaj nasprotniki slovenstva še vedno trdijo, da slovenski jezik ni primeren za uradovanje.⁷³ Bistričan Janez Bilc svojo prigodo opiše takole: »Ni davno, ko sem se, popotovaje v Ljubljano, v Št. Petru v kerčmi ustavil in merico⁷⁴ vina poklical. Pa skoraj bi bil pozabil, da sem na Kranjskem. Strežaj me ni razumel, ali me ni hotel razumeti. Še bolj me je pa jezilo, ko se hočem na železnico zapisati in mi sirov kmet, na oknicu sloné, debelo zarobi 'no nit uofen der Kassa'.«⁷⁵

Ko potrebuješ pomoč ...

Ko govorimo o društvih, velja opozoriti na danes najbolj razširjeno prostovoljno dejavnost v Sloveniji – gasilstvo. Veliko težavo je človeku 19. stoletja predstavljal ogenj. Na novo leto 1849 je Bač skoraj v celoti pogorel: ostalo je le 16 od 81 hiš. Ogenj se je zelo hitro razširil tudi zaradi burje. Tako je več kot 500 ljudi ostalo brez hrane in slamnate strehe nad glavo, pa tudi tisti, ki so bili zavarovani, niso bili zavarovani za toliko, kolikor so izgubili.⁷⁶ Ob nesrečah z ognjem se v časopisu pojavljajo pozivi k zavarovanju premoženja pri zavarovalnicah, ki so takrat že delovale. Gasilska društva so precej mlajša od zavarovalnic: najstarejše gasilsko društvo na Slovenskem

Gasilci iz Knežaka so pokazali, na kakšen način so včasih pomagali (foto: Stojan Spletic).

⁶⁵ Fatur, *Zagorje in drugi zgornjepivški kraji*, str. 61–62.

⁶⁶ Prim. *Postojnsko okrajno glavarstvo*, str. 81 in 88.

⁶⁷ *Učiteljski tovariš*, 1. 7. 1866, str. 199–200, »Vsaka šola naj bi imela svojo knjižnico!«

⁶⁸ Na tako stanje lahko sklepamo po številu dopisov v slovenskem časopisu, saj so v pričujočem članku vključeni le nekateri zanimivejši ali pomembnejši zapisi. Prim. tudi Fatur, *Zagorje in drugi zgornjepivški kraji*, str. 85 in 88.

⁶⁹ *Slovenski narod*, 19. 2. 1874, »Iz Zagorja«.

⁷⁰ Fatur, *Zagorje in drugi zgornjepivški kraji*, str. 76–79.

⁷¹ Pomembno vlogo pri tem je imel Filip Kete, oče Dragotina Ketteja, ki je bil takrat učitelj v Zagorju (prav tam, str. 85).

⁷² Več o tem prav tam, str. 84–89.

⁷³ *Novice*, 6. 11. 1861, str. 364, »S Pivke«.

⁷⁴ Stara votla mera, približno 0,4 litra.

⁷⁵ Bilc, Ozir na Notranjsko. *Slovenski glasnik*, 5. 3. 1861, str. 10.

⁷⁶ *Novice*, 17. 1. 1849, str. 13, »Silni ogin j na Notranjskim«.

je bilo ustanovljeno v Metliki leta 1869, na Zgornji Pivki pa v začetku leta 1890 v Zagorju, 10 let kasneje kot v Postojni, kjer deluje najstarejše gasilsko društvo na Pivškem. Leto ali dve pred zagorskim sta bili ustanovljeni društvi v Razdrtem in Planini, vsa ostala gasilska društva na Pivki pa so nastala po letu 1893, ko je bilo ustanovljeno gasilsko društvo v Št. Petru.⁷⁷

Večkrat se je zgodilo, da je udarila strela. 31. januarja 1847 se je med sveto mašo, pri kateri je bilo kakih 500 ljudi, čez Pivko privlekla »huda črna meglja z bliskom in gromom«. Strela je udarila ravno v šempetrsko cerkev sv. Petra, ki jo je precej poškodovala, prav tako vse tri zvonove; ljudje so ostali nepoškodovani, čeprav nekaj časa omamljeni. Marsikomu je strela odtrgala kose obleke in kakim štiridesetim ljudem zbila čevlje z nog, smrtnih žrtev pa ni bilo.⁷⁸

Občasno so se pojavljale bolezni, ki so jim botrovale slabe higienske razmere. Tako je v 19. stoletju kar trikrat izbruhnila kolera,⁷⁹ najhuje leta 1855, ko so jo prinesli delavci, ki so gradili železnico čez Pivko. Vse poletje so se Pivčani otepal te pogosto smrtno bolezni. V Koritnicah je v štirinajstih dneh umrlo več kot 50 od takratnih 290 prebivalcev.⁸⁰ Ker je bilo v zagorskem vikariatu celo po osem mrličev dnevno, so na hitro opustili pokopavanje pri cerkvi sv. Martina vrh Taborskega grebena in praktično čez noč pripravili pokopališče ob cerkvi sv. Pavla, ki stoji v ravnini med Drskovčami in Zagorjem.⁸¹ Skoraj ni bilo človeka, ki ne bi zbolel za hitro nalezljivo boleznijo. Franc Domicel v svojem zadnjem dopisu pred smrtjo⁸² poroča o strašnih razmerah: domači, ki so stregli bolnim, a hkrati sami čakali, kdaj bodo oni na vrsti; sosedje so se izogibali sosedov, da ne bi še oni zboleli; ob pogrebih je bilo treba ljudi prisiliti, da so umrlega nesli k večnemu počitku. Posebej hudo je bilo, če je obležala vsa družina, saj je v tem primeru več bolnikov ležalo drug ob drugem brez pomoči, postrežbe in higiene ter v strašnem smradu in bolečinah; med njimi je bil lahko tudi mrlič.⁸³ Na Zgornji Pivki je ljudem s homeopatskimi pripravki pomagal zagorski vikar Anton Mlakar.⁸⁴ 11. avgusta 1855 ga je nepričakovano obiskal kranjski deželni glavar grof Chorinsky. Skupaj sta šla od hiše do hiše in tolažila bolnike, tako najrevnejše kot bogatejše. Na koncu

obiska je grof ukazal vsak dan iz (Ilirske) Bistrice v Zagorje in Koritnice poslati po 10 funtov⁸⁵ mesa. Za revnejše hiše, kjer že leta niso imeli drugega kot trikrat na dan koruzne jedi, je moral biti to zares velik praznik. Zaradi bolezni so ljudje zanemarili kmečka opravila: proti koncu poletja je žito še vedno stalo, veliko je bilo še trave za košnjo.⁸⁶ Ta bolezen se je globoko usidrala v zavest Pivčanov. V Slavini še vedno vsakega 5. avgusta praznujejo zaobljubljeni dan, ker se je ljudstvo zaobljubilo Materi Božji obhajati letno pobožnost, če bolezen preneha.

Za prebivalstvo so bili velika nadloga gadi, saj je vsako leto kar nekaj ljudi zaradi njihovega strupenega ugriza našlo (pre)rani grob, dokler ni začel vikar – homeopat Anton Mlakar – kot protistrup uporabljati izvleček *astramontane*.⁸⁷ Z njim je rešil marsikatero nesrečno žrtev strupenjače od blizu in daleč. V *Novicah* najdemo zapis o tem, da je France Kirn iz Zagorja uporabil nasvet iz istega časopisa, kako mora človek ravnati v primeru gadjega pika. Ozdravel je zelo hitro: tretji dan po piku (in seveda zdravljenju) je že lahko hodil, osmi dan pa kosil in oral.⁸⁸ Dotični zapis in članek z nasveti, kako ravnati v primeru kajčjega pika, je napisal dolgoletni zagorski vikar Anton Mlakar.⁸⁹

Na Pivškem stalno nevarnost predstavljajo potresi. »5. dan Maliserpana smo v Knežaku na Notranjim hud potres imeli; prišel je od Snežnika (Schneeberg) in gromel je kje naprej proti Terstu. Pervikrat se je 20 minut po 11. uri, čez pol ure kasnej pa drugikrat zemlja zazibala. – Ravno na tleh sim v senci ležal, kar na enkrat zaslišim gromenje pod seboj, in na stolpu (turnu)⁹⁰ se je križ tako zamajal, de je klepetal; še malo hujši, bi nas lahko velika nesreča zadela.«⁹¹

Zlasti zanimivo je poročilo o potresih v letu 1870. Na isti strani *Kmetijskih in rokodelskih novic* sta dopisa iz Zagorja na Pivki in Loža na Notranjskem. Proti koncu februarja in v začetku marca so se notranjska tla stresla večkrat na dan. Oba pisca poročata, da so bili potresi bobneči, tresenje tal je večidel trajalo po nekaj sekund. Nočni potresi očitno med ljudstvom niso povzročili posebnih skrbi, le na pustni večer »v velik strah starih in mladih se zemlja grozovito potrese, okna in kozarci zarožljajo, stoli po sobah poskočijo, vrata se sama odpirajo, tu in tam pada kos mavte od stropa in opeka s streh«.⁹² Ta najhujši sunek naj bi trajal, kot

⁷⁷ Podatki o gasilskih društvih so povzeti iz zbornika ob 60-letnici Gasilske zveze Postojna, dostopnega na <http://www.pivka.si/files/other/news/102/28222GZ%20POSTOJNA%20-%2060%20LET.pdf>.

⁷⁸ *Novice*, 17. 2. 1847, str. 28, »Žalostna prigodba«.

⁷⁹ Več o izbruhih kolere v 19. stoletju pri nas gl. Keber, *Čas kolere*. Poglavlje *Župnija Slavina na Notranjskem* obravnava župnijo, ki sega na območje Zgornje Pivke.

⁸⁰ *Novice*, 22. 8. 1855, str. 267, »Iz Zagorja na Notranjskem«.

⁸¹ ŽUZ, *Župnijska kronika župnije Zagorje*, str. 9–10.

⁸² Franc Domicel je umrl za kolero 21. avgusta 1855, ko je bil kot bogoslovec čez poletje doma na počitnicah. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi177354/>.

⁸³ *Novice*, 15. 9. 1855, str. 296, »Iz Postojnske okrajne«.

⁸⁴ Delovanje Mlakarja kot homeopata v času kolere omenja Židov, *Slovenski duhovniki – homeopati*, str. 286.

⁸⁵ Stara utežna mera, pribl. 0,5 kg, torej je vsaka od teh vasi dobila po 5 kg mesa dnevno.

⁸⁶ *Novice*, 22. 8. 1855, str. 268, »Iz Zagorja na Notranjskem«.

⁸⁷ Pozabljena zdravilna rastlina z rumenimi cvetovi. Po Pleteršnikovem slovarju naj bi to bila vrsta velikega omana, zeli iz družine *Asteraceae*, nebínovk, latinsko *inula squarrosa*. Gl. Pleteršnikov Nemško-slovenski slovar, geslo *smrt*.

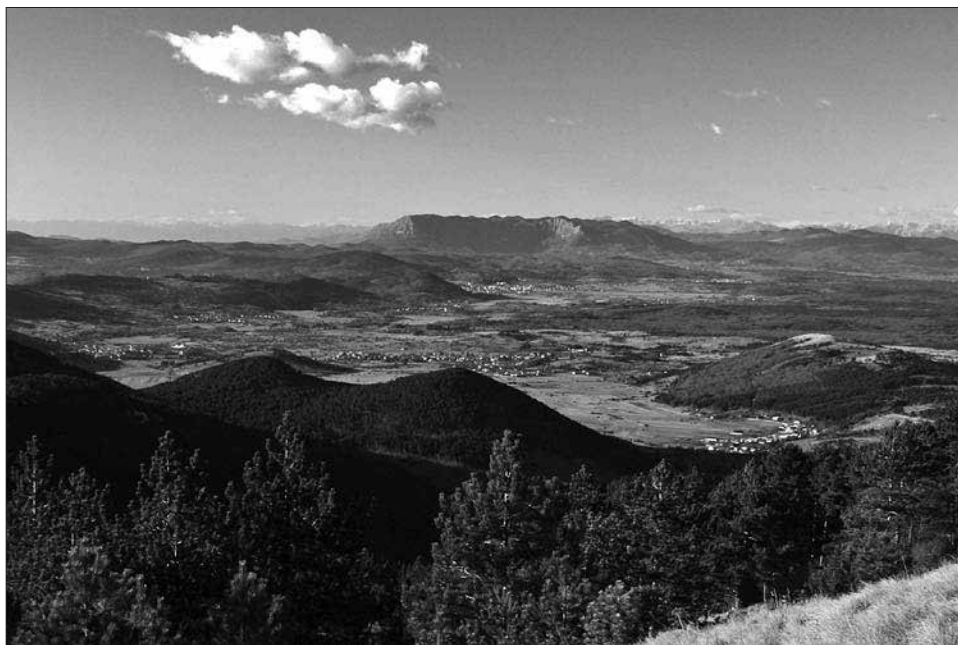
⁸⁸ *Novice*, 27. 10. 1847, str. 170, »Čudna moč naše astramontane«.

⁸⁹ *Novice*, 11. 7. 1847, str. 127–128, »Tudi naša astramontana je dobra«.

⁹⁰ Mišljen je cerkveni zvonik.

⁹¹ *Novice*, 28. 5. 1845, str. 116, »Domača povest«.

⁹² *Novice*, 9. 3. 1870, str. 82, »Iz Loža na Notranjskem«.

Pogled na pivško pokrajino z Milanje (1098). S Pivškega so vidni tudi najvišji vrhovi Julijskih Alp (foto: Stojan Spetič).

so ocenili v Ložu, kakih 15 sekund, na drugi strani Snežniškega pogorja, v Zagorju, pa je groza trajala kar 2 minuti – no, vsaj zdelo se je tako, saj dopisnik svojo oceno sam postavlja pod vprašaj.⁹³

Namesto zaključka

Pivškega človeka sta oblikovala pokrajina in podnebje, pa tudi različne nesreče in bolezni. Nekatere naravne danosti je obrnil sebi v prid, drugim se je prilagajal. Težke razmere so vsekakor izoblikovale trdnega človeka, ki se ne pusti odpihniti vsaki sapici. Ko danes gledamo na tisti čas, najprej vidimo bolj umirjeno življenje, brez posebno velikih težav. Pisni viri pa kažejo drugačno podobo: tudi takrat so se ljudje oteпали bolezni in revščine, pestili so jih letni časi in vreme, preganjali so jih davki in druge vsakdanje skrbi. A znali so si vzeti tudi čas drug za drugega, se pogovoriti o žgočih problemih skupnosti in se skupaj poveseliti.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIR

ŽUZ – Župnijski urad Zagorje
Župnijska kronika župnije Zagorje.

ČASOPISNI VIRI

Novice. Kmetijske in rokodelske novice, 1845, 1847, 1849, 1855–1856, 1860–1862, 1870.
Slovenski glasnik, 1861.
Slovenski narod, 1869, 1874.
Soča, 1871.
Učiteljski tovariš, 1866, 1871.

LITERATURA

Fatur, Silvo: *Zagorje in drugi zgornjepivški kraji. Zgodovinsko berilo*. Koper: Libris, 2008.
Grlj, Drago: *Stare žage na Pivškem. O izgledu in delovanju starih žag. Ljudje in kraji ob Pivki* (ur. Silvo Fatur). Postojna: Kulturna skupnost Postojna, 1975, str. 188–196.
Habe, Franc: *Mlini in žage na vodni pogon na Pivki in Planinskem polju nekoč in danes*. Postojna: Društvo za varstvo kraškega okolja, 1996.
Keber, Katarina: *Čas kolere. Epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2007.
Krašna, Pepi: *Razglednice tiskarne Šeber*. Postojna: Galerija 2, 2012.
Kronika. Rodbini Kalister in Gorup (ur. Miha Preinfalk), letnik 58, leto 2010.
Postojnsko okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski opis. Postojna: 1889. Ponatis Vrhnika: Galerija 2, 2003.
Reisp, Branko: *Gradovi dežele Kranjske*. Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

⁹³ *Novice*, 9. 3. 1870, str. 82, »Iz Zagorja na Pivki«.

Spomenica Miroslavu Vilharju. Ljubljana: Odbor za Vilharjev spomenik, 1906.

Uršič, Irena: *Na jurski zemlji. O planini Juršič, nastanku vasi Juršče in o sledovih njenih prvih prebivalcev*. Koper: Libris, 2007.

Vilhar, Matjaž: *Rodovnik rodbine Vilhar*. Pivka: samozaložba, 2015.

Vilhar, Matjaž: *Rodovnik rodbine Černač*. Pivka: samozaložba, 2015.

Vilhar, Miroslav: *Vrh skaline silovite*. Knežak: Društvo Piškotek, 1999.

Zabukovec, Janez: *Slavina. Prispevek k zgodovini župnij ljubljanske škofije*. Ljubljana, 1910.

Židov, Nena: Slovenski duhovniki – homeopati v 19. in na začetku 20. stoletja. *Etnolog* 23, leto 2013, str. 279–295.

SPLETNI VIRI

Pleteršnikov slovar: [http://bos.zrc-sazu.si/c/PL/neva.exe?name=pl&expression=ov=%22Levst.%C2%A0\(Zb.%20sp.\)%22&chs=714,4.4.2018](http://bos.zrc-sazu.si/c/PL/neva.exe?name=pl&expression=ov=%22Levst.%C2%A0(Zb.%20sp.)%22&chs=714,4.4.2018).

Zbirka razglednic Pepija Krašne: <http://s139.photobucket.com/user/PKgreta206/library/?sort=3&page=0,27.12.2017>.

Zbornik ob 60-letnici Gasilske zveze Postojna: <http://www.pivka.si/files/other/news/102/28222GŽ%20POSTOJNA%20-%2060%20LET.pdf,28.11.2017>.

Slovenska biografija, geslo Bilc, Janez: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi142316/,23.3.2018>.

Slovenska biografija, geslo Domicelj, Franc: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi177354/,23.3.2018>.

Slovenska biografija, geslo Levstik, Fran: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi327676/,10.3.2017>.

Slovenska biografija, geslo Vilhar, Miroslav: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi790108/,24.3.2017>.

Spletna stran Zavoda za lovstvo in naravovarstvo: <http://zln.si/wp/?p=364,4.5.2018>.

S U M M A R Y

The people of Pivka in Vilhar's days An outline of life in Upper Pivka in the second half of the nineteenth century

The Pivka Basin – simply called Pivka by its inhabitants – is part of Slovenian Karst region. In the second half of the nineteenth century, its hills were bare; what was left of the trees was cut down and sold by the locals to at least somewhat improve their financial situation. Being a losing stream, the Pivka River could not be used as a source to power major (saw)mills. Agricultural production was mostly subsistence-oriented, too, as fertile karst soil was densely dotted with rocks. The locals' main activity was breeding small stock, which they drove to the warmer nearby Istria during winter. Their diet was potato-based and subsequently expanded to include corn and beans, as well as some grains and cabbage. Two other important crops were flax and hemp, which were used to make clothing alongside sheep's wool.

Even though the inhabitants of Pivka also tried to improve their social situation with seasonal migrations each winter to find work in Croatian woods (these migrants were called *brvatarji*), poverty would occasionally manifest in evictions. Infants remained in their mothers' care for no more than the first six months, after which they were left in the care of their older sisters. Neighbourly assistance was already practiced among young boys who grazed the cattle together. Older boys became drivers of horse-drawn waggons, furmani. Although there was little time for school, cultural life did develop. The first cultural events coincided with the introduction of education, which in Upper Pivka developed at a very late stage, in 1842, when the first school built in Zagorje. A major contribution to the promotion of cultural life was made by Miroslav Vilhar, a poet, composer, national revivalist, and organizer of the Pivka gathering, which took place on 9 May 1869. Vilhar also inspired the subsequent emergence of reading rooms and clubs.

One major problem was natural hazards. Frequent fires compelled Pivka's inhabitants to organize fire companies. Poor hygienic conditions were the cause of cholera epidemics, with the worst outbreak recorded in 1855. Lightning strikes and earthquakes were unpredictable hazards.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 725.85(497.451.1)"1923/1926"
061.2:795:329.12(497.4)"192"

Prejeto: 17. 4. 2018

Aleš Šafaričdr., kustos, Zavod za šport Republike Slovenije Planica, oddelek Muzej športa, Kopitarjeva 4, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: ales.safaric@muzejsporta.si

Sokolski dom in telovadišče Sokola I na Taboru

IZVLEČEK

Avtor v prispevku osvetljuje proces postavitve sokolskega telovadišča in doma telovadnega društva Sokol I na ljubljanskem Taboru, ki je potekal v obdobju med svetovnima vojnama. Pri tem se je drugo ljubljansko sokolsko društvo že od samega začetka soočalo s precejšnjimi težavami, katerih izvor je bila predvsem politika. Kljub preprekam pa je z domom Ljubljana dobila takrat največji sokolski dom v državi in še eno delo v nizu mojstrovčin arhitekta Ivana Vurnika.

KLJUČNE BESEDE

Sokol I, Tabor, sokolski dom, telovadišče, Pavel Pestotnik, Ivan Vurnik, šport

ABSTRACT

SOKOL GYMNASTICS CENTRE AND SOKOL I GYMNASIUM AT TABOR

In this article, the author sheds light on the process of constructing the Sokol gymnasium and the seat of the gymnastics society Sokol I at Tabor, Ljubljana, which took place in the interwar period. In doing so, the second Sokol society in Ljubljana had from the very start faced significant problems, most of which were of political nature. Despite the obstacles, Ljubljana eventually obtained what was at the time the biggest Sokol gymnastics centre in the country, as well as one of many architectural masterpieces designed by Ivan Vurnik.

KEY WORDS

Sokol I, Tabor, Sokol gymnastics centre, gymnasium, Pavel Pestotnik, Ivan Vurnik, sports

Del katastrskega načrta Ljubljane iz leta 1841 (ZŠRS Planica, oddelek Muzej športa).

Nastanek telovadnega društva Sokol I

Slovenska sokolska in z njo društvena telesnokulturna zgodba se začne z ustanovitvijo prvega društva Južni Sokol leta 1863 v Ljubljani. Telovadna organizacija je s poudarjanjem nacionalne, slovanske in demokratične ideje postala pomemben element nacionalnega prebujanja in bila od vsega začetka tesno vpeta v širše družbeno-politično dogajanje. Po letih vzponov in padcev je na prelomu iz 19. v 20. stoletja prišlo do preporoda sokolskega gibanja, kar je pripeljalo do nagle rasti števila društev in članov. Največ zaslug za to pripisujemo dr. Viktorju Murniku, načelniku in starosti osrednjega sokolskega društva Ljubljanski Sokol, ki je na prvo mesto postavljal telovadno stroko, telovadbi priboril osrednjo društveno vlogo ter skušal organizacijo obvarovati pred strankarsko politiko in nazorskimi boji, ki so od začetka 20. stoletja prodrli v vse pore družbenega življenja. V tem t. i. kulturnem boju je Sokol dobil vlogo enega izmed stebrov liberalnega političnega tabora, medtem ko mu je katoliški pol leta 1906 nasproti postavil telesnovzgojno organizacijo Orel. Murnik je s svojim strokovnim delom že pred prvo svetovno vojno začel dosegati vidne rezultate na mednarodnih telovadnih tekmah in bil osrednja figura sokolskega gibanja.

Vendar pa vsi niso delili Murnikovega pogleda, zato je občasno prihajalo do nesoglasij, in sicer predvsem v Ljubljanskem Sokolu in na vrhu Slovenske

sokolske zveze, ki je nastala leta 1905.¹ Z naraščanjem števila članov se je tako pojavila potreba po še enem ljubljanskem društvu, ki jo je uresničila manjša skupina nezadovoljnih mlajših članov Ljubljanskega Sokola. Ta je na pobudo dr. Pavla Pestotnika izstopila iz društva in septembra 1907 ustanovila društvo Sokol I, prvenstveno za vodmatski in šentpeterski okraj oziroma vzhodni del Ljubljane.² Pestotnik je telovadno pot začel v Ljubljanskem Sokolu in kot gimnazijec vodil dijaški vaditeljski zbor (1898/99). S »sokolovanjem« je nadaljeval v Pragi, kamor je leta 1901 odšel na študij. Po vrnitvi v Ljubljano in zaposlitvi leta 1907 se je vrnil v ljubljansko društvo, kjer pa je opažal mrtvilo v telovadnici in »brezdušnost« pri mladih, ki ne poznajo sokolskih nalog in ciljev. Krivdo je pripisoval vodstvu, na čelu z Murnikom, ki naj bi preveč pozornosti posvečalo vrhunski telesni vzgoji maloštevilne skupine, premalo pa duhovni, nacionalni in demokratični vzgoji širših množic, predvsem mladih.³ Murnik mu je na to odgovarjal, da so za izobraževanje duha na voljo druge institucije, medtem ko gre v Sokolu le za izobraževanje njegove prave naloge, to je utrjevanje sokolske zavesti: izboljšanje zdravja ter povečanje delavnosti, brambnosti in

¹ Več gl. Šafarič, *Prepletenost politike*, str. 109–113, 123–142.

² Podpečnik, *Telovadno društvo Sokol*, str. 24.

³ Pestotnik, *Moja življenjska slika*, str. 2–15.

navrstvene vrline naroda.⁴ Novo društvo, v katerem je Pestotnik ves čas obstoja zasedal pomembne položaje, na čelu z mestom staroste od leta 1910 do 1931, je nato res razvilo pestro prosvetno delo, svoj vpliv pa je širilo tudi v druga sokolska društva. Tako je Sokol I leta 1909 brez blagoslova Slovenske sokolske zveze približno polovico sokolskih društev z ljubljanskega območja povezal v župo Ljubljana I. Župa je naslednje leto začela izdajati glasilo *Sokolski vestnik*, ki je do leta 1913 postal glasilo petih slovenskih žup (Ljubljana I, Gorenjska, Idrijska, Novomeška in Mariborska). Uspešno delo in hitra rast sta Sokola I že zelo zgodaj prisilila v iskanje primernih prostorov, kar pa je bil vse prej kot lahek zalogaj, ki je društvo zaznamoval celotno obdobje med svetovnima vojnama.

V iskanju primernih prostorov

Ureditev telovadišča in sokolskega doma na Taboru v dvajsetih letih 20. stoletja je pomemben mejnik v delovanju društva Sokol I in približno na polovico razpolovi obdobje njegovega obstoja (1907–1945). »Taborsko obdobje« označujejo trije pomembni dogodki: pridobitev zemljišča, ureditev telovadišča in zgraditev doma, ki so jih ves čas in še leta kasneje spremljale številne težave in nasprotovanja.

Mlado sokolsko društvo je prva leta delovanja gostovalo na različnih lokacijah. Upravne in prosvetne zadeve so se najprej odvijale v gostilni Pri Jerneju na Sv. Petra (današnji Trubarjevi) cesti oziroma v sosednjem stanovanju sokola Josipa Počivalnika, nato pa so najeli majhno stanovanje z dvema sobama v Hauptmanovi hiši na Ilirski ulici.⁵ Telovadili so v majhni telovadnici brez garderobe in vode na I. mestni deški ljudski šoli na Ledini (danes OŠ Ledina), ki so jo uporabljali tudi za druge dejavnosti.⁶

Decembra 1911 je za skoraj leto dni v veljavo stopila uredba deželnega šolskega sveta, naperjena v prvi vrsti proti sokolski organizaciji, ki je telovadnim društvom prepovedala uporabo šolskih telovadnic.⁷ Sokol I je zato telovadbo najprej preselil na Accettovo dvorišče na Taboru, kjer so za telovadnico uporabljali še majhno društveno sobo, od januarja do julija 1912 pa so najemali telovadnico v Narodnem domu. Za kratek čas, do razveljavitve prepovedi jeseni 1912, so se vrnili na Accettovo dvorišče, zatem pa je sledil povratek v šolsko telovadnico na Ledini.⁸ Omenjena prepoved je prizadela tudi Ženski telovadni krožek Sokola I, ki je pred tem telovadil na II. državni gim-

naziji na Poljanah. Po odpravi prepovedi so se telovadke preselile na Ledino, en oddelek pa je krajši čas deloval še v licejski telovadnici.⁹

Zaradi vseh teh težav, ki jih je povzročalo pomanjkanje pravega, predvsem pa lastnega doma, je Sokol I že pred prvo svetovno vojno ustanovil »Društvo za zgradbo in vzdrževanje Sokolskega doma Sokola I v Ljubljani« (1909), kjer so začeli zbirati denar in pripravljati teren za nov sokolski dom.¹⁰ A za njegovo uresničitev je bilo treba počakati na novo državo.

Spreminjanje podobe Šentpeterskega predmestja

Sokolski dom na Taboru leži v Šentpeterskem predmestju, predelu Ljubljane, kjer so bile stavbe vse do druge polovice 19. stoletja skoncentrirane zgolj ob današnji Trubarjevi in Vidovdanski cesti ter Koldvorski ulici. Ostalo obširno področje med omenjenimi ulicami proti severu in vzhodu so zasedala polja in njive. Te so povečini ostale tudi potem, ko je gradnja južne železnice dosegla Ljubljano (1849) in so začele nastajati nove ulice, med njimi leta 1876 Poljska ulica (Komenskega cesta), Travniška ulica (Metelkova), Pristavska ulica (Kotnikova), Škofja ulica (Rozmanova) in Parna ulica (Slomškova). Proti koncu stoletja se je mesto širilo, zato so območje začeli parcelirati in pozidavati. Temu je dala velik zagon obnova v času županovanja Ivana Hribarja, ki je sledila velikemu potresu leta 1895. Na podlagi novega regulacijskega načrta je Šentpetersko predmestje začelo dobivati novo lice. Ob Resljevi in cesti Komenskega so zrastle mestna elektrarna, učiteljske in ljudska šola, v neposredni bližini kasnejšega sokolskega domovanja pa hiralnica, cerkev Srca Jezusovega in mestna vojašnica. Čez zemljišče trga Tabor je sicer še potekala cesta, nekaj posesti pa je bilo v lasti zasebnikov (Franc Černe, Franc Jeras, F. Marolt). Ta zemljišča je na zahodnem delu odkupila občina in tako zaokrožila trg. Vzhodni del posesti je pripadal škofovim poljem, a tudi škof je začel parcelirati in prodajati zemljišča. Leta 1909 je občina odkupila še zadnji dve zasebni posesti (Štefan Franco, Franc Černe) na vzhodnem delu, podrli hiši in v celoti zaokrožila trg, ki so ga izravnali z navoženim blatom in smetmi. Med prvo svetovno vojno je občina zemljišče oddajala revnim kmetom za kmetovanje.¹¹

Nakup zemljišča in ureditev telovadišča

Po vojni, novembra 1919, je Pestotnik županu dr. Ivanu Tavčarju predstavil sokolski načrt za trg in pridobil njegovo podporo.¹² Tavčar je bil nekdanji starosta Ljubljanskega Sokola in nasploh velik zagovornik

⁴ Jazbec, *Sokolska misel med Slovenci*, str. 40–41.

⁵ *Sokol I. in trg Tabor*, str. 22; Pestotnik, *Moja življenjska slika*, str. 22.

⁶ *Sokolski vestnik*, 2, 1911, št. 3, str. 53.

⁷ *Slovenski Sokol*, 11, 1914, št. 3, str. 20–21, Na pragu jubilejnega leta; *Slovenski Sokol*, 9, 1912, št. 2–4, str. 16–17, Iz statistike Slovenske sokolske zveze za l. 1911.

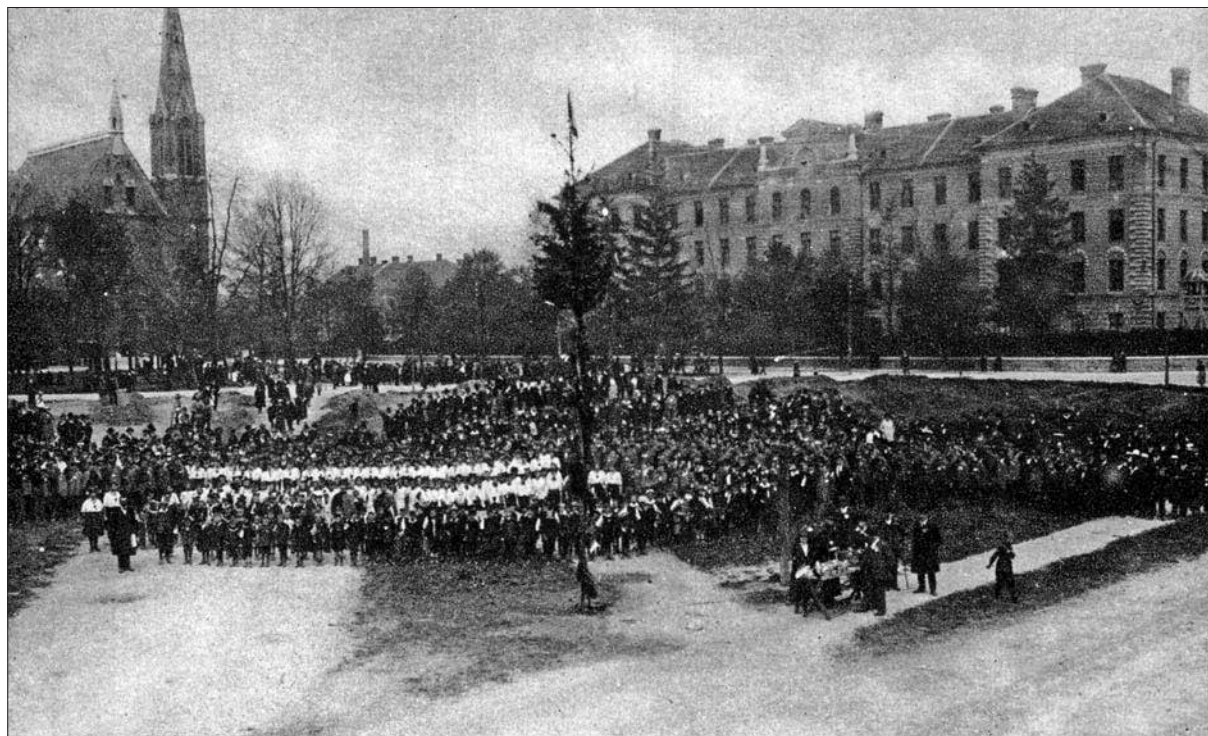
⁸ *Sokolski vestnik*, 3, 1912, št. 2, str. 65; *Sokol I. in trg Tabor*, str. 23.

⁹ *Sokolski vestnik*, 4, 1913, št. 2, str. 87; *Sokolski vestnik*, 5, 1914, št. 1, str. 18.

¹⁰ Pestotnik, *Moja življenjska slika*, str. 19.

¹¹ *Sokol I. in trg Tabor*, str. 12–14.

¹² Prav tam, str. 23.

Začetek urejanja telovadišča maja 1921 (ZŠRS Planica, oddelek Muzej športa).

sokolstva, ob tem pa velja omeniti, da v težkem povojnem obdobju mestne finance niso dopuščale ureditve trga oziroma vzdrževanja mestnega parka, ki ga je zaradi načrtovanega širjenja mesta predvidel že župan Ivan Hribar. Prošnja za prodajo zemljišča Sokolu I je v občinsko obravnavo prišla tik pred iztekom leta 1919. Na seji se je vnela debata zaradi nasprotovanja poslancev SLS, ki so menili, da je cena prenizka ter da je prostor zaradi prahu in prometa neprimeren za telovadbo oziroma je že predviden za prosti trg ali park.¹³ Čeprav so ugovori dajali vtis nestranskarstva, je bil glavni razlog za odpor v katoliškem političnem taboru oviranje sokolske organizacije kot enega izmed glavnih stebrov liberalnega tabora. Gre za nadaljevanje kulturnega boja med omenjenima taboroma, ki se je razmahnil z nastankom političnih strank v zadnjem desetletju 19. stoletja, in »delitve duhov« na skorajda vseh področjih družbenega delovanja, vključno s telesno vzgojo, kjer se je boj bil med Sokolom in Orlom. To se je v naslednjih letih vse do izgradnje sokolskega doma le še stopnjevalo.

Predlog prodaje je bil sprejet s kvalificirano večino poslancev liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), hkrati pa je občinski svet sklenil regulacijski načrt spremeniti tako, da odpade cesta, ki je vodila čez Tabor kot podaljšek Vidovdanske. Pogodba je zajemala parcelo v obsegu 6600 m² (107,5 m x 62 m), od tega je bilo lahko za stavbo namenjenih

največ 2600 m², za telovadišče pa najmanj 4000 m². Cena prvega dela je znašala 8 K na m², cena drugega dela pa 15 K na m², kar je skupaj zneslo 71.000 kron oziroma dvakrat več od kupnine, ki jo je občina za zemljišča plačala leta 1903.¹⁴ Nasprotniki so menili, da so s to prenizko ceno ogoljufali Ljubljano, saj naj bi bilo zemljišče vredno do dveh milijonov kron.¹⁵ Po pogodbi je bil Sokol I zavezan, da prostor, namenjen za zgradbo, »zazida« v roku štirih let od podpisa pogodbe, v nasprotnem primeru si občina pridržuje pravico, da zemljišče po enaki ceni odkupi nazaj, in to brez odškodnine za že izvedena dela na zemljišču.¹⁶

Katoliški tabor je na podpisano pogodbo odgovoril z uradnimi pritožbami, časopisno gonjo, zbiranjem podpisov itd. Boj se je z mestne preselil na deželno in državno raven, kjer je o pritožbi odločala trenutno vladajoča politična opcija, vključilo pa se je tudi sodišče. Glavni spor je potekal okoli spremembe regulacijskega načrta, ki je niso odobrili več kot eno leto. V nedeljo, 1. maja 1921, so sokoli prvič prijeli za lopate in pričeli izkopavati na severovzhodni strani zemljišča. Teden dni kasneje je potekala svečana otvoritev gradnje letnega telovadišča z obhodom po mestu, nagovorom staroste in koncertom na trgu.¹⁷ Katoliški časopis *Slovenec* je ob tem pripomnil, da

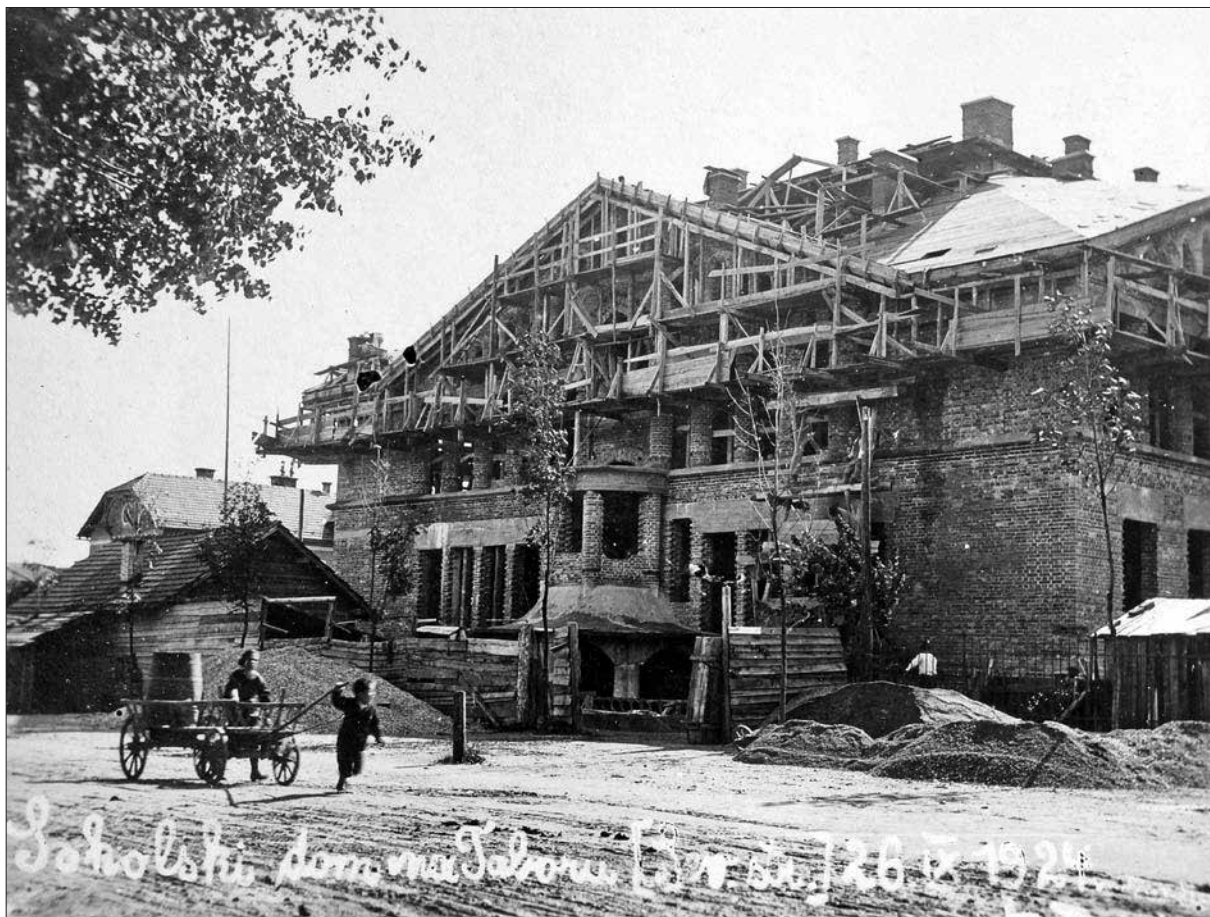
¹⁴ *Sokol I. in trg Tabor*, str. 16.

¹⁵ *Slovenec*, 19. 4. 1925, str. 4, Gerentski svet in trg Tabor.

¹⁶ *Sokolski dom na Taboru v Ljubljani*, str. 10–11.

¹⁷ *Sokol I. in trg Tabor*, str. 17–18.

¹³ *Slovenec*, 31. 12. 1919, str. 4, Zgradba Sokolskega doma na trgu Tabor.

Sokolski dom med gradnjo leta 1924 (ZŠRS Planica, oddelek Muzej športa).

»na dan enega izmed posebno pomembnih praznikov – Vnebohoda Gospodovega med tem, ko je ljubljansko verno ljudstvo dvigalo svoja srca k nebu, so začeli člani Sokola I kopati na Taboru temelj za svoje telovadišče. Ne kvišku, v tla so upirali svoje oči in srca. In nebo jih je takoj 'poblagoslovilo' s celo ploho dežja.«¹⁸

Po strokovni plati je gradnjo vodil stavbeni odsek, izvajali pa so jo člani sami. Predvsem telovadci so redno, vsak večer in ob nedeljah, prihajali na delovišče. Dvigniti in odpeljati je bilo treba zemljo na površini kar 3000 m² ter jo nadomestiti z več plastmi gramoza, peska in prsti. Osrednja ploskev telovadišča je obsegala 60 x 40 metrov, okoli nje so speljali tri metre široko tekališče, na južni in severni strani med tekališčem in ograjo, ki je obdajala celotno zemljišče, pa so umestili še osem metrov široko stojišče za gledalce telovadnih prireditev. Prostor so osvetljevale luči. Zahodno od telovadišča so pod tribuno s 500 sedeži zgradili prostor za telovadno orodje, ki je ob nastopih služil kot izhod za nastopajoče, ter ločene prostore za moške in ženske, pri čemer je vsak od njih obsegal vaditeljsko sobo, garderobo, prhe in

stranišča, pri ženskah pa še dodatno sobo za hišnico in kuhinjo.¹⁹ Nasprotniki se kritiki niso odrekli in so tribuno označili za »neokusno barako s sedeži«, ki je namenjena nekaj ducatom sokolov, da »razkazujejo svoje gole ude na telovadišču.«²⁰

Sokoli so izgradnjo proslavili s tridnevnimi prireditvami in svečano otvoritvijo telovadišča 15. avgusta 1921, na dan Marijinega vnebovzeta, enega večjih krščanskih praznikov. Ob tem so izdali poseben znak in razglednice, ki prikazujejo dela na trgu Tabor.²¹ Med nastopajočimi so bili tudi vojaki 40. pehotnega polka, ki so izvajali proste in borilne vaje s puškami. V Sokolu so temu pripisovali velik politični in moralni pomen, ker nakazuje »tesno zvezo, ki vlada in mora vladati v naši narodni državi med sokolstvom in vojaštvom.«²² Telovadišče je bilo povsem dokončano leta 1922, stroški pa so znašali okoli pol milijona dinarjev.²³

¹⁹ *Sokol I. in trg Tabor*, str. 18–20.

²⁰ *Slovenec*, 19. 4. 1925, str. 4, Gerentski svet in trg Tabor.

²¹ *Jutro*, 12. 8. 1921, str. 3.

²² *Jutro*, 14. 8. 1921, str. 5, Sokol I. in njegov dom.

²³ *Sokol Ljubljana-Tabor*, 1, 1929, št. 2, str. 31, Dom Sokola I na Taboru je iz nevarnosti.

¹⁸ *Slovenec*, 19. 4. 1925, str. 4, Gerentski svet in trg Tabor.

Telovadni nastop Sokola I julija 1921 (ZŠRS Planica, oddelek Muzej športa).

V boj za izgradnjo lastnega doma

Istega leta se je začelo premikati na področju gradnje sokolskega doma. Nastali so prvi stavbni načrti, ki so bili februarja 1923 znova pretreseni in dopolnjeni. Maja so arhitekta in tehnične pisarne (Kregar, Jelenc, Brünler, Osredkar in Omahen) zaprosili, naj izdelajo osnutke, julija pa so k temu pritegnili še Ivana Vurnika. Strokovna komisija je ocenila, da je prav njegov predlog najprimernejši, zaradi časovne stiske pa je moral Vurnik že avgusta pripraviti vse potrebne načrte za vložitev prošnje za stavbno dovoljenje na mestno občino. Prošnjo so oddali 18. septembra 1923, ob tem pa opustili širši načrt, ki je vključeval še kopaljšče in ločeno slavnostno dvorano. Stavbeni načrt sta v tem času vodila arhitekt Kregar (od marca do junija 1923) in inženir Skaberne (od junija do oktobra), pozneje pa je vse posle v zvezi z izvajanjem in nadziranjem gradbenih del prevzel inženir Ladislav Bevc.²⁴

Tako kot pri urejanju telovadišča se je zapletlo tudi pri postavitvi sokolskega doma.²⁵ Temu so spet botrovala predvsem politične igrice in nazorska nasprotja,²⁶ društvu pa na roko ni šlo niti njegovo finančno stanje, v blagajni je imelo samo 125.000

dinarjev, ter visoke cene gradbenega materiala in storitev. Sokol I je zato čakal na primernejši trenutek za začetek gradnje; tako je 15. julija 1923 na občino vložil prošnjo za podaljšanje roka za dve leti. Kljub ustnim obljubam občinske seje, ki bi prošnjo obravnavala, dolgo ni bilo, kar je pri številnih zbudilo sum, da gre za zavlačevanje magistrata, ki je bil od leta 1921 v rokah Zveze delovnega ljudstva.²⁷ Društvo za zgradbo sokolskega doma je posledično 6. septembra vložilo prošnjo za določitev stavbne črte in nivel, ki je bila ugodno rešena 21. septembra, tri dni pred tem pa je vložilo še prošnjo za gradbeno dovoljenje. Ker niti odziva niti zagotovil o ugodnem razpletu ni bilo, so pričeli z izkopom gradbene jame, ki je trajal od 8. oktobra do 3. novembra 1923. Sočasno so izvedli razpis za »težaška, zidarska, betonska, železobetonska in kanalizacijska dela ter napravo stopnic«. Po dodatnih pogajanjih s prijavitelji za znižanje cene je komisija izbrala Stavbeno podjetje Tavčar & Svetina iz Ljubljane, ki je z delom pričelo 5. novembra.²⁸ Oktobra 1924 je njegovo delo zaradi finančnih težav nadaljevalo gradbeno podjetje Hrovat & Mudrovčič (Probuda). Januarja 1924 so enak razpis izvedli še za tesarska dela na ostrejšu, na katerem je bil izbran

²⁴ *Sokolski dom na Taboru v Ljubljani*, str. 11–12.

²⁵ Za obdobje med letoma 1925 in 1930 med drugim glej zapisnike sej odbora in občinih zborov v fondu SI_ZAL_LJU/0292 Sokol I. Tabor, Ljubljana.

²⁶ Časopis *Jutro* je na primer konec oktobra poročal o zbiranju podpisov v cerkvi Srca Jezusovega proti gradnji na Taboru. *Jutro*, 30. 10. 1923, str. 7, Komu je sokolski Tabor napoti?.

²⁷ Gre za volilni blok SLS, narodnih socialistov, socialistov in komunistov, ki so se na ljubljanskih občinskih volitvah od leta 1921 do 1923 uspešno povezali za skupen nastop proti liberalcem. Več o tej slovenski posebnosti v državi glej Melik, Protoliberalno občinsko vodstvo v Ljubljani 1921–1923, str. 129–132.

²⁸ *Sokolski dom na Taboru v Ljubljani*, str. 20–23.

Ljubljana. Sokolski dom na trgu Tabor.

Sokolski dom na Taboru (ZŠRS Planica, oddelek Muzej športa).

mestni tesarski mojster Josip Kregar. Oktobra istega leta so sledili razpisi ter oddaja steklarskih, kleparskih in ključavničarskih del na ostrejšju, januarja 1925 pa še mizarskih del.²⁹

Po preigravanjih na magistratu so na občinski seji 12. oktobra 1923 zavrnili podaljšanje gradbenega dovoljenja,³⁰ ga je pa 26. oktobra potrdil magistratni gremij.³¹ Ta je dovoljenje, ki je veljalo do 21. februarja 1924, zaradi zamude podaljšal za 54 dni. Sklepa sta bila izdana novembra 1923. Do prvotnega roka je društvo uspelo postaviti zidovje povečini do visokopritličnih tal, kar je imelo za izpolnitev pogodbenih obveznosti, ki so navajale, da mora biti stavbeni prostor zazidan.³² S tem se niso strinjali politični nasprotniki v občinskem svetu, ki so zadevo odstopili okrajnemu sodišču. Spet so se vpletle višje politične sile (veliki župan), s spremembami v vladi pa se je menjalo tudi ravnanje organov. »Dvoboj« se je zaključil šele, ko je bila stavba leta 1926 dograjena.³³

Tega leta, natančneje, 27. novembra, je s telovadno in koncertno akademijo potekala otvoritev glavne dvorane na Taboru. Med zanimivejšimi točkami gre omeniti dramsko predstavo z naslovom Zgodovina in graditev Tabora, ki jo je režiral nadrežiser Narodnega gledališča prof. Osip Šest. V njej niso pozabili prikazati »zlih duhov, ki so svoječasno ustavili

delo na Taboru.«³⁴ Stavbo so pričeli redno uporabljati decembra 1926, medtem ko je slovesna otvoritev celotnega doma potekala ob V. pokrajinskem zletu Jugoslovanske sokolske zveze od 27. do 29. junija 1927. Veliko slavnost so z obiskom počastili jugoslovanski, češkoslovaški, poljski in ruski sokoli ter drugi gostje, na čelu s predstavniki vojaških in državnih oblasti. Na Taboru in letnem telovadišču v Tivoliju so potekali telovadni nastopi, med njimi spet 40. pešpolka, tekme društev, članov in članic, lahkootletsko tekmovanje ter slavnostni sprejemi, sprevod po mestu, zabava s koncertom in drugi dogodki.³⁵ Kot je bilo običajno za večje sokolske prireditve, so izdelali posebne značke, razglednice, plakate in album z umetniškimi fotografijami najlepših slovenskih krajev. V dogovoru z aeroklubom je ta dan pred zletom (26. junij) potekal letalski miting, letala pa so po Sloveniji raztrosila propagandne letake za zlet.³⁶

Sokolski dom na Taboru

Na silvestrski prireditvi Sokola I leta 1923 je v polnočnem nagovoru starosta Pestotnik vzneseno poudaril: »Tabor bo postal za nas to, kar je bilo za

²⁹ *Sokolski Tabor*, str. 5–6.

³⁰ *Slovenec*, 13. 10. 1923, str. 4; *Jutro*, 13. 10. 1923, str. 1.

³¹ *Slovenec*, 28. 10. 1923, str. 5, Seja magistratnega gremija.

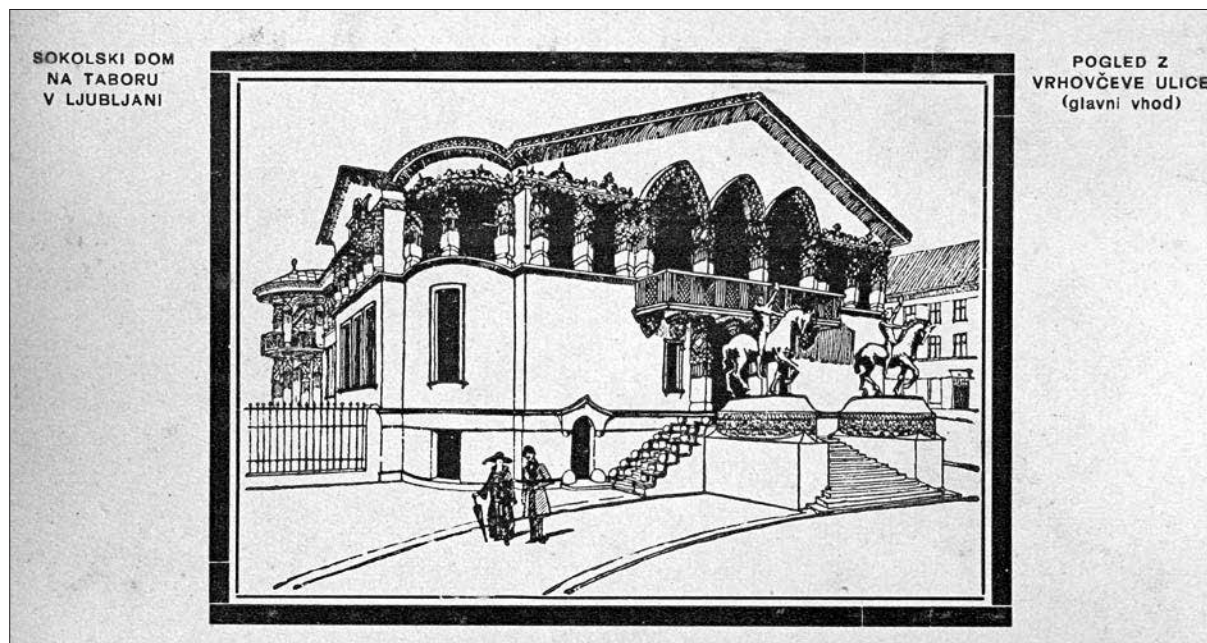
³² *Sokolski dom na Taboru v Ljubljani*, str. 25–27.

³³ *Slovenec*, 19. 4. 1925, str. 4, Gerentski svet in trg Tabor; *Sokolski dom na Taboru v Ljubljani*, str. 27–28.

³⁴ *Jutro*, 28. 11. 1926, str. 3, Triumf sokolskega dela in požrtvovalnosti.

³⁵ Več glej *Jutro*, 28. 6. 1927, str. 1–4; *Jutro*, 30. 6. 1927, str. 1–2; *Sokolski glasnik*, 9, 1927, št. 12–17, str. 258–272, Veliki sokolski dani u Ljubljani.

³⁶ *Sokolski glasnik*, 9, 1927, št. 10/11, str. 234, V. pokrajinski slet JSS u Ljubljani 27.–29. juna 1927; *Jutro*, 26. 6. 1927, str. 3, Prihod letalcev na miting.

Nerealiziran načrt glavnega vhoda (ZŠRS Planica, oddelek Muzej športa).

nekdanjega Atenca 'gimnazion in palestra', v malem to, kar je bilo za Grke sveta Olimpija.«³⁷ Po zaslugi načrtov enega najpomembnejših slovenskih arhitektov in profesorja na oddelku za arhitekturo na Tehnični fakulteti Univerze v Ljubljani Ivana Vurnika je stavba na Taboru res zasedla prav posebno mesto na zemljevidu sokolske (takratni največji sokolski dom v državi) in tudi secesijske arhitekture na Slovenskem. Zgradba sodi že v zaključno obdobje secesije, močno pa jo preveva narodno-romantični duh oziroma domačijski slog, ki se je v tem času pojavljal pri številnih secesijskih arhitektih po Evropi. Vurnikov načrt je umetnostni zgodovinar France Stele že ob nastanku označil za sintezo njegovega dotedanjega raziskovanja v smeri narodne umetnosti.³⁸

Tudi sam Vurnik je delo uvrščal v tisto dobo svojega umetniškega razvoja, ko je »doživel spoznanje, da bodi dobra arhitektura kakor živ organizem, kjer tvori celo telo eno samo celoto, kjer ni ne v konstrukciji, ne v florisni razporedbi glavnih opornih točk, ne v fasadi, ne v oblikovanju notranjih prostorov nobene nedoslednosti, nobene maskirne laži.«³⁹ Vodila ga je misel »zbrati posamezne celice v analogen sestav«, pri čemer je velika dvorana, ki je zasedala osrednji del stavbe, predstavljala »celico-matico«, vzdolžno ob njej pa so bile v dveh nadstropjih manjše dvorane, vse povezane z glavno dvorano in ostalimi prostori v kleti v eno organsko celoto.⁴⁰ Ta ideja je sovpadala s sokolskim načelom »posameznik nič, celota vse« in

telovadbo kot osrednjo dejavnostjo v vzgoji dobrega človeka.⁴¹

Vurnik se je s sokolskimi ideali ujemal tudi v slovenstvu in slovanstvu, saj ju je vključil v dekor stavbe, ki ga je označil za »izraz tistega čustvovanja, ki ga doživlja naš človek, če se opajajo njegove oči na slovanskih narodnih ornamentih in naj bodo to že naši belokranjski – ali srbski – ali slovaški – ali rutenski.«⁴² Jugoslovanstvo so prav posebej zaznamovali s kamni, 9. junija 1924 vzdanimi v temelje zgradbe. Prinesli so jih namreč z gora z zgodovinsko simboliko z vseh koncev države: Avale (dar beograjske župe), Petrove gore (dar zagrebske župe), Lovčena (dar sarajevske župe) in Nanosa (dar slovenskega neodrešenega ozemlja).⁴³ Slednjega so morali iz zasedene Primorske v Ljubljano pretihotapiti.⁴⁴

Stavba je zgrajena v treh nivojih: polklet, ki dejansko sega do višine dveh metrov, visoko pritličje in nadstropje. V polklet vodijo štiri vhodi, medtem ko osrednja vhoda vodita v pritličje, eden na severni in eden na južni strani. Monumentalen je predvsem slednji, nad katerim se dviga balkon, ob stopnicah pa sta bila predvidena še dva konjeniška kipa. Kip bi moral stati tudi nad severnim vhodom, in sicer grška boginja zmage Nike. Osrednji prostor v stavbi zavzema slavnostna dvorana oziroma telovadnica velikosti

⁴¹ Več o (Tyrševi) sokolski ideji gl. Pavlin, »Zanimanje za sport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje«, str. 67.

⁴² Sokolski Tabor, str. 16.

⁴³ Jutro, 11. 6. 1924, str. 5, Sokolske Binkošti v Ljubljani; Sokolski glasnik, 6, 1924, št. 11, str. 143, Župa Ljubljana I. Publikacija Sokolski dom na Taboru v Ljubljani, str. 30, namesto gore Avale navaja goro Kajmakčalan.

⁴⁴ Stepišnik, Telovadba na Slovenskem, str. 168.

³⁷ Sokolski dom na Taboru v Ljubljani, str. 29.

³⁸ Mihelič, Secesijska arhitektura v Sloveniji, str. 87.

³⁹ Sokolski Tabor, str. 14.

⁴⁰ Prav tam, str. 15.

Otvoritev sokolskega doma junija 1927 (ZŠRS Planica, oddelek Muzej športa).

31 x 16 metrov in višine 13 metrov, ki se razprostira od pritličja v prvo nadstropje. Ob njej sta na vsaki strani v pritličju in nadstropju po dve manjši dvorani/telovadnici. Spodnji dvorani, veliki 21 x 6 metrov in visoki 5 metrov, sta od glavne ločeni s stebri in zložljivimi steklenimi vrati. Iz dvoran v prvem nadstropju na vsaki strani sega nad glavno dvorano po pet manjših lož, na krajših stranicah pa še dva balkona, pri čemer je bil eden namenjen godbi. V isto nadstropje so umestili še malo dvorano, veliko 11 x 11 in visoko 6 metrov. V obeh nadstropjih so umeščene še oblačilnice oziroma garderobe, ki v pritličju vodijo na zunanje telovadišče. Garderobe zavzemajo tudi velik del prostora v polkleti, kjer so po spolu in letih ločene na člane in članice ter moško in žensko mladino (deca in naraščaj). Iz vseh vodijo stopnice neposredno v veliko dvorano. Ostali prostori so bili namenjeni društveni upravi (pisarne, okrepčevalnica) in zagotavljanju prosvetne vzgoje (knjižnica, dvorana za godbo in petje, kasneje lutkovna dvorana), manjkali pa niso niti servisni prostori (pralnica, kotlovnica, kleti).

V stavbi so zgradili še štiri večja stanovanja ter manjši za hišnika in kurjača, oddajali pa so tudi nekaj poslovnih prostorov. Vurnik je bil prepričan, da stanovanja z arhitekturnega vidika ne sodijo v organizem stavbe, vendar pa so prevladali drugi – finančni – motivi lastnika. Tudi sicer so v društvu pri načrtovanju prostorov sklepali kompromise, a hkrati dopuščali kasnejše prilagoditve in spremembe namembnosti posameznih prostorov. Osrednje mesto

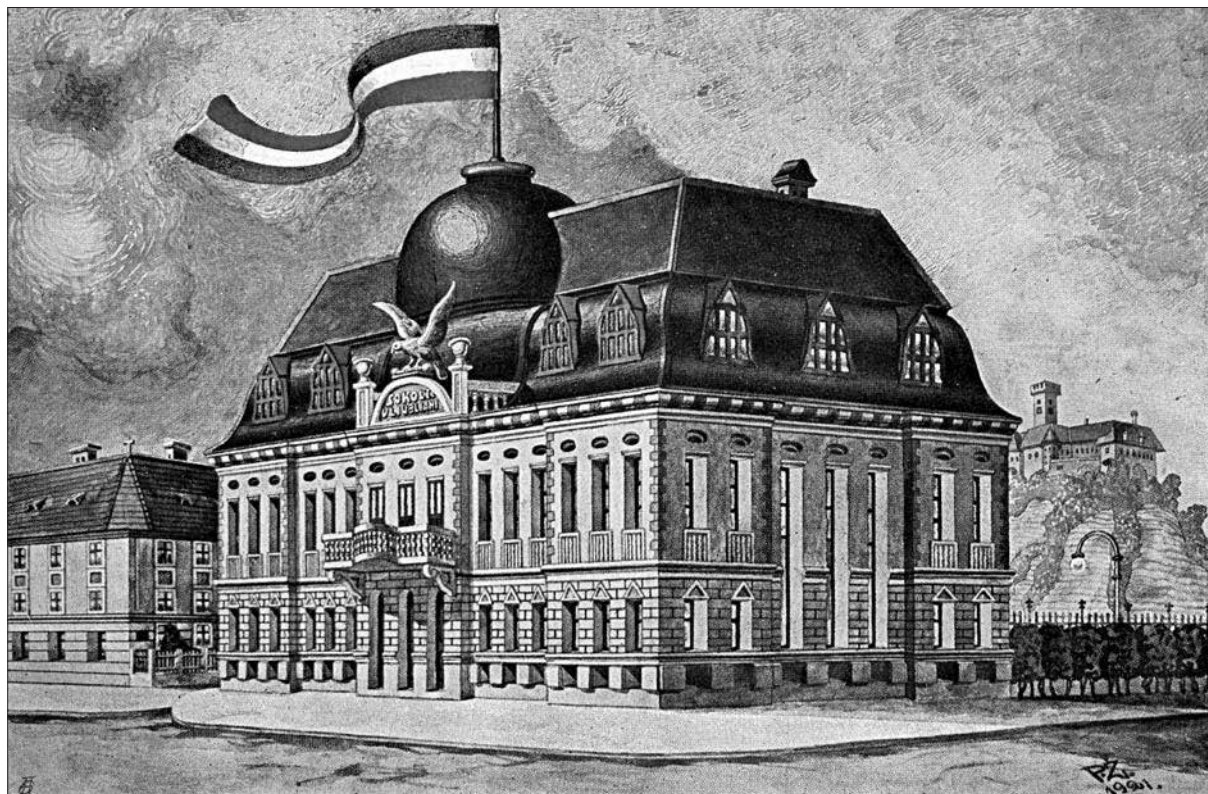
je pripadlo telesni vzgoji. Zato so načrt podredili zagotavljanju najboljših pogojev za vadbo, kar pomeni predvsem dovolj svetlobe in zraka. Prvo so rešili z velikimi stranskimi in strešnimi okni, ki segajo poševno skozi ostrešje do stropa velike dvorane, drugo pa s parno kurjavo ter zračenjem dvoran s toplim zrakom. Iz kotlov, nameščenih v kleti, se je ogret zrak dvigal po kanalih in stebrih v strop nad glavno in malo dvorano, od tam pa je po manjših kanalih prostore segreval od zgoraj. Nasprotno so slab zrak odvajali skozi odprtine v spodnjih delih stebrov navzgor na podstrešje. Za higieno so poskrbeli z umestitvijo javnega kopaljšča oziroma umivalnice s prhami in kopaljo v klet.⁴⁵

Finančna plat izgradnje doma

Načrt je predvideval, da v letih gradnje (1923–1924) društvo z raznimi akcijami pridobi milijon dinarjev in dva milijona kredita, po izgradnji pa bi dodaten prihodek prinašala še štiri stanovanja, trije prostori za pisarne, društvena okrepčevalnica in povečan obseg prireditev. Na drugi strani so bili predvideni izdatki: v prvi fazi gradnje med tremi in tremi in pol milijoni dinarjev, v končni pa med sedmimi in osmimi milijoni.⁴⁶ V društvu so bili pri nabiranju prispevkov nadvse iznajdljivi. V ta namen so organizirali tombole, loterije in izredne društvene prireditve;

⁴⁵ *Sokolski Tabor*, str. 15–20.

⁴⁶ *Sokolski dom na Taboru v Ljubljani*, str. 12–15.

Simbolična razglednica, izdana z namenom zbiranja denarja za gradnjo sokolskega doma društva Sokol I (ZŠRS Planica, oddelek Muzej športa).

po javnih prostorih so namestili nabiralnike, potencialnim darovalcem pošiljali razne vloge in prošnje, razpošiljali spominske razglednice o napredujočem delu, prodajali »Taborske kamne« itd. Prispevki so prihajali iz vse Slovenije, večji znesek je prišel celo iz Dalmacije in Zagreba, vse darovalce pa so v znak hvaležnosti zapisali v spominski knjigi.⁴⁷ Še posebej velikim dobrotnikom in delavcem so namenili dve spominski plošči, na katerih so bila navedena njihova imena in so ju namestili ob obeh straneh vhodnih vrat v veliko dvorano. Povod za to je bil prvi večji dar (150.000 dinarjev), ki ga je Taboru po smrti (1924) zapustil gostilničar in posestnik na St. Peterski cesti (današnja Trubarjeva ulica), sokol Anton Bončar.⁴⁸ Še večji je bil prispevek sklada Josipa Turka, predsednika Društva za zgradbo, ki so ga ustanovili ob njegovi 60-letnici ter v katerega so Turk in njegovi prijatelji skupaj prispevali več kot pol milijona dinarjev. V zahvalo Turku so v jugovzhodnem vogalu doma vzdali spominski kamen.⁴⁹

Pred gradnjo načrtovani prihodki in odhodki so se na koncu približali stvarnim, vendar pa so se v društvu pri financiranju druge faze gradnje preveč zanašali na širokogrudno pomoč oblasti, napredne

javnosti in samega društva, saj je to bilo v veliki meri odvisno od gospodarskega stanja, ki pa se je slabšalo. Na roko mu niso šle niti že omenjene politične razmere in pogodba z občino. Tako je prvi fazi gradnje, ki bi jo realno verjetno lahko odplačali v roku 10 do 15 let, sledila druga, pri kateri se je zataknilo. Izračuni so temeljili na preveč optimističnih postavkah, zato je že jeseni 1927 sledila »sanacijska akcija«, ki jo je vodil poseben društveni gospodarski odsek. Končni strošek gradnje je znašal sedem milijonov in pol dinarjev, medtem ko je dolg ob začetku sanacije znašal skoraj pet milijonov in pol, od tega je tri milijone znašalo posojilo Mestne hranilnice ljubljanske, dva milijona pa neplačani računi obrtnikom in dobaviteljem. Dolg je s časom naraščal, saj so se množile neplačane obresti. Sledili sta poravnava z upniki in sanacija, ki jo je omogočilo 10-letno brezobrestno posojilo Češke sokolske zveze (ČOS) v višini 1.156.000 dinarjev, ki ga je bilo treba vračati šele po desetih letih (1939). Ob tem so na Češkem zbrali še za okoli 200.000 dinarjev dodanih darov. V zahvalo za to potezo je društvo izdelalo posebno spominsko ploščo, ki še danes stoji pred stavbo.

Do leta 1929 so bili upniki z nabranim, darovanim (Jugoslovanska sokolska zveza je obljubila 200.000 dinarjev) in posojenim denarjem poplačani, ostalo je le še dva milijona dinarjev kredita Mestne hranilnice ljubljanske, ki bi ga po načrtu odplačali

⁴⁷ *Sokolski Tabor*, str. 11.

⁴⁸ Prav tam, str. 23.

⁴⁹ Prav tam, str. 11–12.

v desetih letih, zatem pa bi vrnil še češko posojilo. Namesto dotedanjega Društva za zgradbo, ki je bilo razpuščeno leta 1929, je glavno skrb za sanacijo ter nasploh upravljanje in vzdrževanje sokolskih in prosvetnih domov prevzela novoustanovljena Družba za upravo Tabora, v kateri je finančno breme slonelo na 23 deležnikih, zaslužnih, pretežno starejših članih Sokola I.⁵⁰ V društvu so imeli sanacijo za zaključeno leta 1931, čeprav je do zapletov⁵¹ prihajalo še vse do druge svetovne vojne, saj je v tridesetih letih prišlo do velike svetovne gospodarske krize, ki je v finančne težave pahnila tudi Mestno hranilnico ljubljansko.⁵² Svoj delež je prispevala tudi nacistična okupacija Čehoslovaške leta 1939, kar je preprečilo pošiljanje denarja v Prago, zato so dolg redno vračali v Jugoslaviji ustanovljeni akciji za reševanje češkoslovaških beguncev. Po Bevcvih spominih je društvo ob okupaciji za seboj pustilo izravnano bilanco.⁵³

Sokol I je 15. junija 1931 priredil posebno slovesnost, s katero se je želel zahvaliti vsem darovalcem in podpornikom, predvsem pa ČOS in Mestni hranilnici ljubljanski. Dolg tema upnikoma je bil tedaj še edini neodplačan, pri čemer pa so obveznosti do hranilnice znašale »le« še 1.100.000 dinarjev. Ta znesek so načrtovali pokriti z letnimi anuitetami po 121.000 dinarjev, kar so po mnenju društva zmogli zagotoviti sami z lastnimi sredstvi.⁵⁴ Starosta Lado Bevc je zahvalni govor zaključil z besedami: »Mi [člani Sokola I] smo veliki moralni dolžniki celi naši javnosti. Ne samo mi, tudi poznejše sokolske generacije se bodo morale s pozitivnim delom oddolžiti za vse neštete doprinešene žrtve za naš dom. Oddolžili se bomo na ta način, da bodo našle plodna tla na Taboru vse velike ideje, ki so dajale in ki bodo še dajale rast in napredek našemu rodu. Za temelj vsem pa naj služi jugoslovanska državna in slovenska kulturna misel. Tabor naj vzgaja dober in močan rod, da postanemo enakovredni in da še presežemo druge velike narode evropskega zapada. Zdravo!«⁵⁵

⁵⁰ *Sokol Ljubljana-Tabor*, 1, 1929, št. 2, str. 31–36, Dom Sokola I na Taboru je iz nevarnosti.

⁵¹ Več glej npr. SI PAM/1952/001/017_00062 Dopis društva Sokol I iz Ljubljane Tabor Zvezi Sokolov Kraljevine Jugoslavije v zvezi z nastopanjem oblasti proti Sokolom in težavami s sokolskim domom na Taboru v Ljubljani; SI PAM/1952/001/017_00061 Dopis društva Sokol I iz Ljubljane Tabor Ivanu Puclju v zvezi z odpovedjo subvencijske pogodbe za sokolski dom na Taboru s strani ljubljanske občine.

⁵² *Jutro*, 20. 8. 1936, str. 1, Sanacija Mestne hranilnice pred ljubljanskim mestnim svetom.

⁵³ Bevc, *Na braniku za sokolske ideale*, str. 37.

⁵⁴ *Sokolski glasnik*, 2, 1931, št. 47, str. 5–6, Proslava rešitve Tabora in akademija Sokola I v Ljubljani; *Jutro: ponedeljska izdaja*, 16. 11. 1931, str. 2, Svečana proslava sanacije Sokolskega doma na Taboru.

⁵⁵ *Jutro: ponedeljska izdaja*, 16. 11. 1931, str. 2, Svečana proslava sanacije Sokolskega doma na Taboru.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKO GRADIVO

PAM - Pokrajinski arhiv Maribor
SI_PAM/1952, Pucelj Ivan, 1920-1966

ZAL - Zgodovinski arhiv Ljubljana
SI_ZAL_LJU/0292 Sokol I. Tabor, Ljubljana

ČASOPISI IN GLASILA

Jutro, 1912–1936

Jutro: ponedeljska izdaja, 1931

Slovenec, 1919–1925

Sokolski glasnik, 1924–1931

Sokol Ljubljana-Tabor, 1929

Sokolski vestnik, 1911–1914

LITERATURA

Bevc, Lado: *Na braniku za sokolske ideale*. London: Založba slovenske pravde, 1965.

Jazbec, Janko: Sokolska misel med Slovenci. *Sokolski zbornik 1863–1963* (ur. Janko Jazbec in drugi). Buenos Aires: Središnji odbor za Obnovo Jugoslovenskog Sokolstva u slobodnom svetu, 1963, str. 11–47.

Melik, Vasilij: Protiliberalno občinsko vodstvo v Ljubljani 1921–1923. *Arhivi* 26, 2003, str. 129–132.

Mihelič, Breda: *Secesijska arhitektura v Sloveniji*. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1997.

Pavlin, Tomaž: »Zanimanje za šport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje« (telesnokulturno in športno organiziranje na Slovenskem pred prvo svetovno vojno in po njej). Ljubljana: Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2006.

Pestotnik, Pavle: *Moja življenjska slika*. San Ramon: V. Bevc, cop. 1995.

Podpečnik, Jože: Telovadno društvo Sokol I. Ljubljana. *Bil sem telovadec. Za to sem živel: 110 let Športnega društva Tabor in 90 let sokolskega doma na Taboru* (ur. Jože Podpečnik in Aleš Šafarič). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2017, str. 24–43.

Sokol I. in trg Tabor (Ob svečani otvoritvi telovadišča 14. in 15. avgusta 1921.). Ljubljana: Sokol I., 1921.

Sokolski dom na Taboru v Ljubljani (V slavnostnih dneh vzidave spominskih kamnov v Dom Sokola I. 7., 8. in 9. junija 1924.). Ljubljana: Delniška tiskarna, 1924.

Sokolski Tabor: zgodovina, razvoj in popis zgradbe, načrti, prerezi, mnogoletni odborniki. Ljubljana: Sokol I., 1927.

Stepišnik, Drago: *Telovadba na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.

Šafarič, Aleš: *Prepletenost politike in telesne kulture na Slovenskem v letih 1891–1914 in 1918–1929*, doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2016.

S U M M A R Y

Sokol gymnastics centre and Sokol I Gymnasium at Tabor

The Ljubljana-based gymnastics society Sokol I was founded in 1907, by a small group of young Sokols that broke away from the Ljubljana Sokol society on the initiative of grammar school teacher and Liberal politician, Dr Pavel Pestotnik. The group was unsatisfied with the conditions in the leading Slovenian Sokol society and the direction in which it was headed under Dr Viktor Murnik, the reformer of the Sokol movement at the turn of the twentieth century. Pestotnik's circle wanted to focus their work on wider masses and youth, and particularly on improving educational work with physical education. While the new society prospered and grew, it also confronted problems resulting from lack of adequate facilities for their activities.

After the First World War, the society managed to purchase land at an opportune moment and a favourable price in the suburbs of Šentpeter, a part of Ljubljana that was successfully restored and rebuilt after the devastating earthquake in 1895. The plot of land, which was to remain a green space, was envisaged to host outdoor sport facilities and eventually a Sokol gymnastics centre. However, the very first obstacle to their plans was a thwarted attempt

to close the land purchase in light of sharp opposition from the Catholic political camp, which regarded the Sokol organization as one of the main pillars of its political opponents – the Liberals. This was in a way a continuation of the so-called cultural struggle between the above-mentioned political camps, which spread with the emergence of political parties in the last decade of the nineteenth century and the so-called “division of souls” in nearly all fields of social engagement. Sokol I nevertheless succeeded in opening its sport facilities on 15 August 1921, which also included a running track, grandstands, and service facilities for gymnasts.

Even greater tensions were created by the construction of the gymnastics centre, which was contracted to be completed in 1924. After many delays in the construction due to strained economic conditions and its dire financial situation, it was ultimately the political pressure that forced the Sokol society to bring the project to full realization. The biggest Sokol gymnastics centre was thus built at the end of 1926 and officially opened in June 1927. The building was the work of the renowned Slovenian architect Ivan Vurnik, who designed the exterior in line with the Sokols' ideals of Slovenian and Slavic identity, respectively, and carefully adapted the interior to the society's demands. The building provided adequate facilities for gymnasts, a number of educational departments and administration, as well as residential capacities, business premises, and a public bath. The initial enthusiasm, however, was soon dampened by financial difficulties, which compelled what was otherwise a well-organized society that received much support from its members and adherents, to remediate the gymnastics centre. The remediation was enabled by a generous loan from the Czech Sokol Union. The Sokol society awaited the occupation during the Second World War with a healthy balance of accounts.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 727:373.3/.5(497.451Ig)"1945/1965"

Prejeto: 18. 12. 2017

Jelka Piškurić

dr., znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: jelka.piskuric@scnr.si

Od stare do nove šole na Igu

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja problematiko gradnje šolske infrastrukture v času socializma. Po koncu druge svetovne vojne je bilo treba najprej obnoviti v vojni uničena šolska poslopja. Ko je začelo število prebivalcev naraščati, so se začele večati tudi njihove potrebe. Eno od področij, kjer se je to pokazalo, so bile premajhne in slabo opremljene šole. Še posebno na podeželju so bile te potrebe izrazite, saj jih je bilo zaradi pomanjkanja finančnih sredstev težko zadovoljiti. Z reorganizacijo šolske mreže je na gradnjo nove infrastrukture vplivala tudi šolska reforma. Lokalne skupnosti so vložile veliko naporov, da so prišle do novih šolskih objektov; finančna sredstva so prispevali posamezniki, lokalna skupnost, podjetja in občina. V prispevku je prikazano, kako so se obnove in gradnje nove šole lotili na Igu.

KLJUČNE BESEDE

Ig, osnovna šola, šolsko poslopje, 1945–1965, socializem, gradnja

ABSTRACT

FROM THE OLD TO THE NEW SCHOOL BUILDING AT IG

The article presents the problem concerning the construction of school infrastructure in socialism. After the end of the Second World War, the first priority was to rebuild demolished school buildings. The increasing number of population also entailed their growing needs. One of the ways in which these manifested was overcrowded and ill-equipped schools. Due to lack of funds, such needs were particularly hard to address in rural areas. With the reorganization of the school network, the education reform also had an impact on new school infrastructure. Local communities invested enormous efforts in building new school facilities, with financial contributions from individuals, local community, companies, and the municipality. The article describes the restoration of the old school building and the construction of a new one at the settlement of Ig.

KEY WORDS

Ig, primary school, school building, 1945–1965, socialism, construction

Osnovna šola Ig pred drugo svetovno vojno (SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig).

V socialistični Jugoslaviji za šolstvo zaradi slabih gospodarskih razmer na začetku ni bilo namenjenih veliko sredstev, čeprav so v njem videli temelj za vzgojo v duhu novih družbenopolitičnih razmer. Po koncu druge svetovne vojne je bilo treba najprej obnoviti domovino, vzpostaviti novo družbeno ureditev in razviti gospodarstvo. Ko se je začel življenjski standard počasi dvigovati in je število prebivalcev naraščalo, so se začele večati njihove potrebe, kar se je pokazalo tudi v primeru premajhnih in slabo opremljenih šol. Še posebno na podeželju so bile te težave izrazite, saj je bila nova infrastruktura zaradi pomanjkanja finančnih sredstev težko dosegljiva. Na spremembo potreb je vplivala tudi reorganizacija šolske mreže, ki jo je prinesla šolska reforma konec petdesetih let.

V nadaljevanju bom skušala pokazati, kako so se na Igu, kraju na južnem obrobju Ljubljanskega barja, lotili obnove v vojni poškodovane osnovne šole, kasneje pa gradnje nove šole. Ig je bil kot največji kraj na podkrmskem območju naravno središče za sosednje vasi, pa tudi za hribovito zaledje Mokreca. Zato je bil ob koncu petdesetih let izbran za sedež nove popolne osemletne osnovne šole, druge v takratni občini Ljubljana Rudnik. Ig in njegovo izkušnjo sem izbrala za ponazoritev problematike, še zdaleč pa ni bil osamljen primer. V času socializma so se s podobnimi izzivi srečevali tudi v drugih slovenskih podeželskih krajih. Za vpogled v napredovanje obnove in gradnje sem uporabila šolsko kroniko osnovne šole Ig, ki sem jo dopolnila z drugimi viri. Šolska kronika je zanimiv

vir,¹ saj se njeni kronisti niso osredotočili le na šolske zadeve, ampak so beležili tudi marsikaj o medvojnem dogajanju in stanju v vasi po končani vojni. Seveda so natančno opisovali svoja prizadevanja za obnovo šole in težave, s katerimi so se pri tem srečevali.

Predzgodba

Prvo šolsko poslopje na Igu je bilo zgrajeno leta 1859,² čeprav se je šolska dejavnost dejansko začela že nekoliko prej.³ Potres leta 1895 je poslopje poškodoval, vendar so ga do konca leta obnovili.⁴ Že v tridesetih letih 20. stoletja so v kraju zaznali potrebo po novi gradnji, toda zaradi pomanjkanja sredstev do nje ni prišlo. V zapisniku o pregledu šole iz leta 1939 so zapisali, da je obstoječe poslopje »v higienskem ozi-

¹ Za prvo povojno desetletje je to tudi eden redkih ohranjenih virov, ki so dostopni v arhivu. Gradiva Krajevnege ljudskega odbora Ig na primer ni, saj ni bilo predano arhivu oziroma je bilo uničeno. Prav tako ni gradiva kasnejše občine Ig in gradiva družbenopolitičnih organizacij. Prvi dokumenti se pojavijo šele v gradivu Občinskega ljudskega odbora Ljubljana Rudnik. Prim. tudi Jenko, *Kronika Iga*, str. 1.

² Okoliš, *Iz zgodovine šolstva na Igu*, str. 141.

³ Prava šola naj bi se pričela okoli leta 1809, čeprav se učitelj na Igu omenja že v Statusu animarum leta 1631. Velikost šolskega okoliša se je z leti spreminjala; ob koncu 19. stoletja, ko sta bili zgrajeni šolski poslopji v Tomišlju in Iški vasi, se je zmanjšal na kraje Ig, Staje, Kot, Matena, Iška Loka, Dobravica (z zaselkoma Draga in Podgozd), Sarsko in Pijava Gorica. Gl. SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Ig, Oris zgodovine in razvoja državne ljudske šole na Igu, str. 1.

⁴ Okoliš, *Iz zgodovine šolstva na Igu*, str. 142.

Osnovna šola z delno zazidanimi okni. Čas nastanka fotografije ni znan, verjetno je nastala v štiridesetih letih 20. stoletja, saj lahko v šolski kroniki preberemo, da so vsa okna zasteklili ob koncu omenjenega desetletja (SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Igu).

ru skrajno nedostatno«. Predvidevali so, da bo zaradi naraščajočega števila otrok kmalu začelo primanjkovati učilnic.⁵ Leta 1939 so bile v šoli štiri učilnice, oddelkov pa osem. Iz zapisnika vidimo, da so bile vse učilnice dopoldne in popoldne polno zasedene. A na obnovo ali novo gradnjo v bližnji prihodnosti niso upali. Kot so zapisali, je bil velik del občinskega proračuna porabljen za elektrifikacijo Iga.⁶ Tega leta so tudi v šolskem poslopu na Igu namestili prvo električno napeljavo.⁷

Med drugo svetovno vojno je šola na Igu deloma pogorela. Šolo so zažgali partizani, ostalo je le poslopje in del strehe. Italijani so uničili del šolske knjižnice, opreme in vsa učila.⁸ Šolsko poslopje je bilo zasilno obnovljeno še v času vojne.⁹ Igu je bil tako kot druge podkrimske vasi med vojno zelo prizadet, uničene in poškodovane so bile številne stavbe. Enajstkrat je zamenjal gospodarja, od okupatorjev do domačih oboroženih formacij.¹⁰ Po vojni je bilo treba obnoviti uničena poslopja, v kar so morali prebival-

ci vložiti veliko truda in iznajdljivosti, saj so bila na voljo le majhna finančna sredstva. Prebivalci Iga in sosednjih vasi, ki so se med vojno znašli na različnih političnih in vojaških straneh, so se soočali še s krpanjem medvojnih ran ob številnih človeških izgubah, z nezaupanjem, nekoliko pa tudi z rivalstvom med posameznimi vasmimi.¹¹ Zaradi dogodkov med vojno in neposredno po njej se je število prebivalcev v podkrimskih vaseh zmanjšalo za več kot petino.¹²

Povojne razmere na stari šoli

V prvih letih po vojni je bilo šolstvo na splošno pod velikim vplivom nove ideologije, pojavljale pa so se tudi infrastrukturne težave. V tem času so bile največje slaba opremljenost šol, starost, dotrajanost ali poškodovanost šolskih poslopij, velik delež razredov s kombiniranim poukom in ponekod izmenski pouk.¹³ Na Igu je bilo prvo povojno desetletje namenjeno obnovi stare šole, da bi lahko pouk nemoteno potekal, toda sredstev za obnovo je bilo malo.¹⁴

⁵ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Igu, t. e. 1, a. e. 13, Zapisnik o završnem pregledu državne ljudske šole na Igu z dne 5. junija 1939.

⁶ Prav tam.

⁷ Okoliš, Iz zgodovine šolstva na Igu, str. 142.

⁸ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Igu, t. e. 1, a. e. 18, Podatki o šolskih prostorih, opremi in učilih.

⁹ Prav tam.

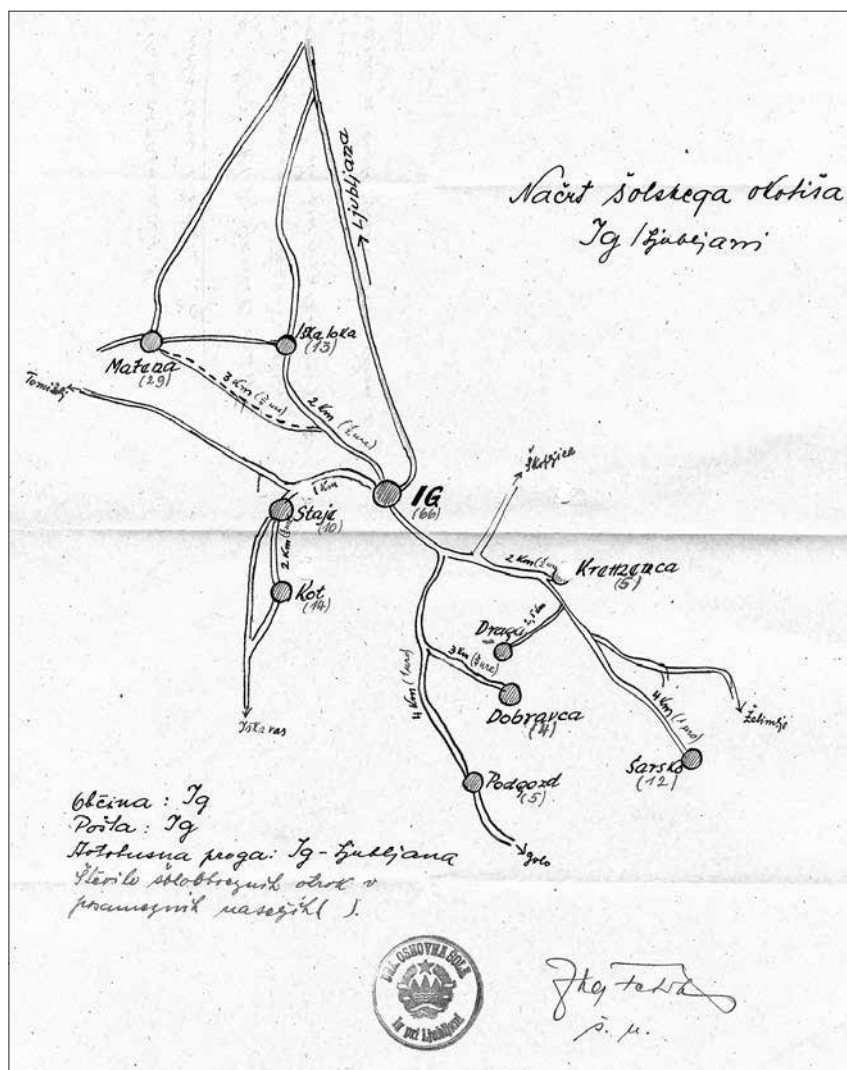
¹⁰ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 141.

¹¹ Prav tam, str. 142.

¹² Prav tam, str. 141.

¹³ Gabrič, Šolska reforma, str. 1035.

¹⁴ Prvi petletni plan razvoja jugoslovanskega gospodarstva 1947–1951 je imel za cilj izgradnjo industrije in elektrifikacijo, odpravo gospodarske in tehnične zaostalosti ter povečanje obrambne moči države in splošne blaginje. Za šolstvo je bilo v tem obdobju namenjenih le malo sredstev. Zaradi nižjega

Načrt šolskega okolisa osnovne šole Ig iz petdesetih let 20. stoletja (SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Ig).

Najprej je bilo treba vsaj zasilno obnoviti v vojni poškodovano šolsko poslopje.¹⁵ Z obnovo so začeli že leta 1945, zato se je pričetek pouka zamaknil na konec oktobra.¹⁶ Ob začetku šolskega leta 1945/46 lahko v zapisniku prve seje učiteljskega sveta na Igu

naravnega prirasta v vojnih letih potrebe po novih šolskih prostorih in učiteljskem kadru na začetku še niso bile tako velike. V vojni je bila poškodovana več kot tretjina šolskih objektov v Sloveniji, zato je bila največja težava pomanjkanje prostorov in učiteljskega kadra. Do leta 1953 je bilo v Sloveniji zgrajenih 24 šolskih poslopij, obnovljenih pa 373, a s tem je bilo pridobljenega le malo novega prostora. Prevladovala je gradnja nižje organiziranih osnovnih šol na podeželju. To so bile osnovne šole, ki so imele le nižje razrede, v isti učilnici pa je hkrati potekal pouk dveh razredov. Gl. Princič, Načela gospodarske politike, str. 881–883; Gabrič, Šolska reforma, str. 17–20.

¹⁵ Vojna škoda je bila ocenjena na 786.775 dinarjev. Gl. SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, a. e. 22, Sklep o cennitvi vojne škode.

¹⁶ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, Šolska kronika, str. 11.

preberemo: »Kakor veste, na šoli marsičesa, da lahko rečem, skoro ničesar nimamo, razen prostorov, inventarja in otrok. Učila in učne pripomočke si bo treba pridobiti in pripraviti z lastno inicijativnostjo. Ne čakajmo, kdaj nam bo zopet nakazan znesek od prosv. oddelka, ker denarja ni na razpolago, ko pa je treba obnoviti toliko šol. Sami sebe in učence nagovarjajmo k udarniškem delu, da bomo mi, prosvetni delavci vzgled vsem drugim v kraju.«¹⁷ To je bilo obdobje splošnega pomanjkanja, vendar tudi velike želje po obnovi države, čeprav je sredstev marsikje primanjkovalo.

Poslopje osnovne šole na Igu je bilo majhno, toda kot lahko preberemo v dopisu šolskega nadzornika iz leta 1946, je bil njen šolski okoliš obsežen: »Dobro uro hoda sta oddaljeni hribovski vasici Sarsko in Dobrava – dobre pol ure pa ravninska vas Matena. Do 20 minut od šole so oddaljene vasi Kremenica, Staje, Kot in

¹⁷ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, a. e. 16, Zapisnik 1. seje učiteljskega sveta na Igu z dne 15. oktobra 1945.

*Iška loka.*¹⁸ Zaradi slabo urejenih poti so bili otroci iz bolj oddaljenih vasi v zimskem času pogosto odsotni. Odsotnost je bila večja tudi takrat, ko so morali otroci pomagati doma. Prebivalstvo Iga in okoliških vasi je bilo večinoma kmečko, obrtnikov in delavcev je bilo le malo. Šolskega nadzornika so zanimale tudi politične razmere v kraju. Zapisal je, da naj bi bilo v ljudeh »še polno stare miselnosti in je med njimi tudi precej takih, ki našemu pokretu niso naklonjeni in je zato politično delo med njimi precej težavno.«¹⁹

Na začetku so obnovili tri učilnice.²⁰ Zapisali so, da bodo »učence nekoliko stisnili v klopi, ker jih je za 3 razrede premalo«; hkrati so bile v delu nove klopi in mizice za tretjo učilnico.²¹ Šola je v šolskem letu 1945/46 dobila velik del nekdanjega župnijskega vrta za igrišče in druge potrebe.²² Oktobra 1946 so v popisu šolskih prostorov in opreme zapisali, da bi potrebovali okoli 150.000 dinarjev, »da bi vsaj približno obnovili poslopje zunaj in znotraj, da bi bilo podobno šoli.«²³ Sredstva so bila potrebna za obnovo četrte učilnice, strehe, oken v dveh učilnicah, glavnih vrat in tal, za napeljavo elektrike, popravilo vodovoda in obnovo stanovanja šolskega upravitelja. Na obrazcu lahko preberemo, da je bilo tedanje poslopje le deloma uporabno. Močno je primanjkovalo tudi opreme in učil.²⁴ V šolski kroniki lahko preberemo, da je šola v šolskem letu 1946/47 le dobila dve državni posojili v višini 50.000 in 80.000 dinarjev, s katerima so uredili notranjost šolskega poslopja, razen velike učilnice in ravnateljevega stanovanja. Uspelo jim je kupiti tudi 35 stolčkov, tri dvodelne omare in eno knjižnično omaro. Za stolčke je denar prispevalo ministrstvo za prosveto, za ostalo pa tombolski odbor.²⁵ Zakaj so se odločili za tombolo, lahko vidimo iz zapisnikov učiteljskega sveta. Konec šolskega leta 1945/46 se je na šoli oglasil novi šolski nadzornik Perenič, ki je opozoril, da je treba takoj pristopiti k obnovi. »Viri morajo priti iz ljudstva, zato naj se to iznese na množičnem sestanku,« je bilo zapisano.²⁶ Toda učiteljica Brezovnikova je menila, da množični sestanek ne bo uspešen, saj naj bi bili ljudje proti takšnemu novičenju, in dodala: »Pač pa je treba na indirektni način opraviti ž njimi, da bodo dali in vendar ne bodo imeli vtisa, da dajo. Zato bi bila na mestu tombola, ki zelo

¹⁸ SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Ig, Dopis Ig – šolski okoliš.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Okoliš, Iz zgodovine šolstva na Igu, str. 142.

²¹ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, a. e. 16, Zapisnik 1. seje učiteljskega sveta na Igu z dne 15. oktobra 1945.

²² SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, Šolska kronika, str. 12.

²³ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, a. e. 18, Podatki o šolskih prostorih, opremi in učilih.

²⁴ Prav tam.

²⁵ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, Šolska kronika, str. 18–19.

²⁶ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, a. e. 16, Zapisnik 9. redne seje krajevnega učiteljskega sveta na Igu z dne 27. junija 1946.

*Vabilo na tombolo in zabavo
(Jenko, Kronika Iga, str. 17).*

*privabi ljudi.*²⁷ Tombola je bila izvedena 15. septembra 1946.²⁸ Oktobra tega leta so s pomočjo učencev uredili prostor ob šoli, »kjer se je nagrmadilo mnogo materiala, ki je odpadel od šol. poslopja pri obnovitvenih delih.«²⁹ Podrli so tudi nekaj suhih jablan na nekdanjem župnijskem vrtu, ki so jih namenili za kurjavo.³⁰

Obnova se je v naslednjih letih nadaljevala z majhnimi koraki. Leta 1948 je šolski upravitelj tako opisal nastali položaj: »Začel sem s preurejanjem šol. vrta kot se to zahteva v odobrenem načrtu. Uredil sem šolarsko knjižnico. Z obnovo šole še nisem mogel pričeti, ker nisem dobil o pravem času nakazanega lesa. Sedaj pa imamo les a bomo morali nekaj časa pustiti trame, da se delno vsuše, preden jih bomo potegnili za obnovo stropa 4. učilnice, ki jo bomo drugo leto nujno rabili. Vprašanje pa je, če bomo mogli z 20.000 Din obnovo izvršiti, ker je za letos odobren kredit le v preje omenjenem znesku.«³¹ V šolskem letu 1947/48 so zato lahko pripravili ma-

²⁷ Prav tam.

²⁸ Jenko, *Kronika Iga*, str. 17.

²⁹ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, a. e. 16, Zapisnik 2. redne seje krajevnega učiteljskega sveta na Igu z dne 29. oktobra 1946.

³⁰ Prav tam.

³¹ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, a. e. 16, Zapisnik 8. redne seje krajevnega učiteljskega sveta z dne 26. aprila 1948.

Za zaključek šolskega leta 1951/52 je šola pripravila razstavo šolskih del in igro ter pevске in plesne točke. To je bila prva šolska razstava na Igu. Čisti dobiček igre so porabili za nakup knjig za šolsko knjižnico³² (SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Igu).

terial za obnovo četrte učilnice, zasteklili vsa zunanja in notranja okna ter prebelili okna in vrata.³³ A obnova četrte učilnice je mirovala tudi v naslednjem šolskem letu, saj niso dobili za to potrebnega posojila.³⁴ Šele v šolskem letu 1949/50 so zapisali, da so »s trdom« obnovili okna, tla in strop velike učilnice, za plačilo stroškov pa je šolska uprava priredila veselico, s katero je zbrala 42.266 dinarjev.³⁵

V šolskem letu 1950/51 so se lotili preureditve okolice. Nekdanje župnijsko zemljišče so ogradili z leseno ograjo in odstranili kozolec. Na njem so načrtovali ureditev sadovnjaka in igrišča, vendar so zapisali, da se delo ne premakne z mrtve točke, deloma zaradi finančnih težav, deloma pa zaradi »nerazumevanja gotovih ljudi, ki smatrajo to zemljišče še vedno za župnijsko last«. ³⁶ Čas počitnic so izkoristili za čiščenje; kot so zapisali, prostori niso bili počiščeni od leta 1945. Ugotavljali so tudi, da bi bilo nujno popravilo strehe, saj je v zimskem času obstajala nevarnost, da se zruši pod težo snega. Pri tem so nameravali dvigniti šolsko poslopje, da bi pridobili dve učilnici in stanovanje za upravitelja.³⁷ V naslednjem šolskem letu

so jeseni dejansko začeli z zasaditvijo sadovnjaka.³⁸ Spomladi je Okrajni ljudski odbor Ljubljana-okolica šoli le namenil 2.200.000 dinarjev posojila za obnovo šolskega poslopja. Leta 1952 so oblasti namreč začele povečevati investicije v šolske prostore – v obnovo starih, še več pa v gradnjo novih.³⁹ Na osnovni šoli Igu so takoj izvolili gradbeni odbor, ki naj bi nadzoroval vsa dela. Domačini naj bi prispevali tudi potreben les in brezplačno opravili vse vožnje.⁴⁰ V šolski kroniki so zapisali, da je bila delovna vnema od začetka velika, navozili so pesek, apno in nekaj lesa, toda kmalu je »vse to oduševljenje obromelo«, saj so nekateri domačini želeli, da šola plača vožnje in les.⁴¹ Dela so se zaradi tega upočasnila. Posledično so v tem letu načrtovali le preureditev stranišč, postavitve ostrešja in ureditev stanovanj za učitelje v sosednji stavbi, nekdanji kaplaniji, ostala dela pa so preložili na naslednje leto.⁴² Vaščani Iga in okoliških vasi so sicer prispevali les, a šolski upravitelj Anton Golja, ki je v tem letu pisal kroniko, s prispevkom nekaterih vasi ni bil preveč zadovoljen. Je pa dodal, da so nekateri prebivalci les rabili tudi za obnovo svojih, med vojno požganih poslopij.⁴³

Ker so se nekatera adaptacijska dela zavlekla, se je šolsko leto 1952/53 začelo z enotedensko zamudo. V tem šolskem letu je bila na Igu zaradi premajhnega števila otrok ukinjena nižja gimnazija in uvedena osemletna šola,⁴⁴ vendar ni bila popolna, saj je imela samo šest oddelkov. V nižje organiziranih šolah so bili v eni učilnici pogosto učenci različnih razredov, ki so imeli skupnega učitelja.⁴⁵ Tako je bilo tudi v nekaterih oddelkih na Igu. Odlok o obveznem osemletnem šolanju, izdan 8. oktobra 1953, je predpisoval, da osemletna šola obsega štiri nižje in štiri višje razrede, kar je bilo takrat dejansko že uveljavljeno načelo. Zaradi slabega materialnega stanja šolstva so lahko učenci, ki so končali štiri nižje razrede, šolanje dokončali v nižjih razredih gimnazij ali podobnih šol.⁴⁶ Tisti izanski starši, ki so svoje otroke želeli vključiti v nižjo gimnazijo, da bi dokončali štiri višje razrede, so jih lahko poslali na drugo državno gimnazijo na Rakovnik.

³⁸ Prav tam, str. 33.

³⁹ Gabrič, *Šolska reforma*, str. 21.

⁴⁰ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Igu, t. e. 1, Šolska kronika, str. 35.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam, str. 36.

⁴⁴ Prav tam, str. 37. Zanimivo je, da so leta 1950 izdali odlok, ki je določal, da se morajo s šolskim letom 1950/51 dijaki vpisati le na nižje gimnazije v tistih krajih, kjer imajo stalno prebivališče. Nižja gimnazija na Igu je vključevala vasi krajevnih ljudskih odborov Igu, Pijava Gorica, Golo, Škrilje, Rakitna in Tomišelj. Gl. SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Igu, t. e. 1, a. e. 12, Odlok.

⁴⁵ Gabrič, *Šolska reforma*, str. 99. Taki primeri so bili ponekod tudi v višjih osnovnih šolah.

⁴⁶ Prav tam, str. 51.

³² Prav tam, str. 31.

³³ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Igu, t. e. 1, Šolska kronika, str. 23.

³⁴ Prav tam, str. 25.

³⁵ Prav tam, str. 27.

³⁶ Prav tam, str. 29.

³⁷ Prav tam, str. 30.

Osnovna šola Igu po končani obnovi (SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Igu).

Ob koncu šolskega leta 1952/53, med 17. junijem in 31. julijem, so na Igu končno izvedli večja adaptacijska dela. Uredili so fasado ter prebelili okna, vrata in notranjost šole, za kar je šola plačala 700.000 dinarjev. V šolski kroniki so zapisali, da je šolsko poslopje »sedaj povsem urejeno in v okras in ponos vsej občini«. ⁴⁷ V naslednjih nekaj letih se o obnovah in popravilih v šolski kroniki ni več pisalo. Oddelkov je bilo še vedno šest, število otrok pa je zmerno raslo. ⁴⁸ Do sredine petdesetih let so bila proračunska sredstva za obnovo in gradnjo šol majhna in neredna. Večinoma so bila namenjena gradnji manjših šol na podeželju. Ob pripravah na šolsko reformo se je stanje začelo počasi spreminjati. ⁴⁹ Postopoma so začeli reorganizirati nižje organizirane šole, kar se je zgodilo tudi na Igu. Vrhunec je proces reorganizacije mreže šol dosegel v letih 1958 in 1959; veliko nižje organiziranih osnovnih šol je bilo pri tem ukinjenih ali preoblikovanih v podružnične šole. ⁵⁰

Spremembe, ki jih je prinesla šolska reforma

25. junija 1958 je bil sprejet splošni zakon o šolstvu, s katerim je bil uveden enoten sistem osemletne osnovne šole, štiriletne srednje šole, dvoletnih višjih šol in štiriletnih fakultet. ⁵¹ Začetki šolske reforme dejansko segajo v leto 1953, osnovno izhodišče pa je bilo poenotenje šolstva, predvsem osnovnega in srednjega. ⁵² Tudi ideološka izhodišča Zveze komunistov, ki je imela monopolni položaj v državi, so težila k poenotenju, saj so komunisti zagovarjali popolno odpravo socialnih in razrednih razlik, razlik med mestom in podeželjem ter med bolj ali manj sposobnimi učenci. ⁵³ V osnovnem šolanju je z reformo dva štiri-letna ciklusa (štiri nižje in štiri višje razrede) zamenjal enoten osemletni cikel. ⁵⁴ To je pomenilo tudi spremembo za tiste osnovne šole, ki do takrat niso nudile popolnega drugega ciklusa, tudi za osnovno šolo na Igu. V Sloveniji je bila enotna osemletna osnovna šola dokončno uzakonjena oktobra 1959 s sprejetjem zakona o osnovni šoli. Organiziranost šol se je morala zakonskim določbam prilagoditi do konca šolskega leta 1960/61, predmetnik in učni načrti pa do šolskega leta 1962/63. ⁵⁵

V izžanski šolski kroniki lahko preberemo, da naj

⁴⁷ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Igu, t. e. 1, Šolska kronika, str. 40.

⁴⁸ 162 v šolskem letu 1952/53, 179 v šolskem letu 1953/54, 191 v šolskem letu 1954/55, 193 v šolskem letu 1955/56, 186 v šolskem letu 1956/57, 188 v šolskem letu 1957/58, 226 v šolskem letu 1958/59. Po tem šolskem letu, ko so začeli v višje razrede izžanske osnovne šole hoditi tudi učenci iz Tomišlja in Iške vasi, je število učencev začelo hitreje naraščati. Prav tam, str. 42, 43, 53, 58, 63, 68, 73.

⁴⁹ Gabrič, *Šolska reforma*, str. 100.

⁵⁰ Prav tam, str. 102.

⁵¹ Prav tam, str. 90–91.

⁵² Prav tam, str. 51–55. V prvem povojnem desetletju je namreč obstajalo več različnih poti za dokončanje osnovne šole.

⁵³ Prav tam, str. 57.

⁵⁴ Prav tam, str. 92.

⁵⁵ Prav tam, str. 113.

bi tudi starši 11. maja 1958 na skupnem roditeljskem sestanku izrazili željo po ustanovitvi osemletne šole na Igu,⁵⁶ kar je verjetno povezano z novonastalimi razmerami. Prav tako so se v občinskih dokumentih v tem obdobju pojavili predlogi za reformiranje mreže šol v občini. V občini Ljubljana Rudnik so najprej predvideli le eno osnovno šolo z vsemi osmimi razredi, in sicer osnovno šolo Oskar Kovačič, ki je nastala po ukinitvi druge državne gimnazije na Rakovniku.⁵⁷ Ob koncu leta 1958 je bila to edina popolna osemletna šola v občini, druge osnovne šole so bile nižje organizirane. Osnovna šola Oskar Kovačič je v višjih razredih vključevala učence iz osnovnih šol Barje, Rudnik in Daljna vas, deloma pa tudi učence iz širšega šolskega okoliša, to je iz Škofljice, Iga, Želimelje, Pijave Gorice, Iške vasi in Šmarja. Iz Iga je na to šolo hodilo 39, iz Iške vasi pa 5 učencev.⁵⁸ Osnovna šola Oskar Kovačič je gostovala v prostorih Salezijanskega zavoda na Rakovniku, ki po mnenju lokalnih oblasti niso bili primerni za šolo; oprema je bila dotrajana, primanjkovalo je učil.⁵⁹ Zato so se v tem času pojavili tudi načrti za novo gradnjo te osnovne šole.

Hkrati so lokalne oblasti načrtovale, da bo do leta 1960 tudi osnovna šola na Igu postala osnovna šola z vsemi osmimi razredi.⁶⁰ Ob koncu leta 1958 lahko v občinskih dokumentih preberemo, da so bili narejeni prvi koraki v to smer. Ig so videli kot naravno središče za okoliške kraje, Iško vas, Tomišelj, Golo in Želimlje. V teh krajih in na Igu je bilo ob koncu petdesetih let v osnovne šole vpisanih okoli 400 otrok, od tega na Igu 175.⁶¹ Kot smo videli, je na Igu do začetka petdesetih let že delovala nižja gimnazija, vendar je bila zaradi premajhnega števila otrok v višjih razredih ukinjena. Šolsko poslopje za popolno osemletno šolo sicer ni bilo primerno, čeprav je bilo po vojni adaptirano. Grajeno je bilo iz kamna, zato so bili prostori hladni in vlažni. V stavbi so bile štiri učilnice, pisarna, prostor za učila in dvosobno stanovanje s kabinetom za upravitelja šole. Šoli je bila dodeljena še bivša kaplanija, v kateri sta bili dve stanovanji za učitelje, eno enosobno in eno dvosobno, ter

mlečna kuhinja. Tudi ta stavba je bila v slabem stanju in potrebna obnove.⁶² Drugih prostorov za šolsko ali izvenšolsko delovanje šola ni imela. Imela je majhen vrt ob šolski stavbi, ograjeno njivo v vasi, pred šolo pa je bila večja parcela, kjer so načrtovali šolsko telovadnišče.⁶³ A Svet za prosveto občine Ljubljana Rudnik je kljub temu sprejel sklep, da se v osnovno šolo Ig vključijo učenci od petega razreda dalje iz osnovnih šol Tomišelj in Iška vas, s čimer bi se povečalo število učencev na Igu. Tako bi bila omogočena ustanovitev popolne osemletke v kraju.⁶⁴

V šolskem letu 1958/59 je bila tako na Igu organizirana centralna šola.⁶⁵ Z vključitvijo učencev iz osnovnih šol Iška vas in Tomišelj, če v višjih razredih niso obiskovali osnovne šole Oskar Kovačič, je začel nastajati širši šolski okoliš.⁶⁶ Načrtovali so, da se bo osnovna šola Ig, ki se je konec petdesetih let preimenovala v osnovno šolo Ljubo Šercer Ig, v nadaljnjih petih do sedmih letih razvila v popolno osemletno osnovno šolo. Pri tem naj bi osnovni šoli Iška vas in Tomišelj postali podružnični šoli.⁶⁷ Za osnovni šoli Golo in Zapotok pa so takrat še načrtovali, da bi morali ostati nižje organizirani osnovni šoli, saj so otroci iz tega okolja živeli predač, da bi se lahko vključili v eno izmed popolnih osnovnih šol.⁶⁸

V tem šolskem letu je šola izgubila več kot 1.200 m² prostora za šolsko igrišče, ki ga je občina odstopila Kovinski industriji Ig.⁶⁹ Težava je bila tudi s pomanjkanjem učiteljev, saj sta v šolskem letu 1958/59 šolo zapustila dva učitelja, šolski upravitelj Feliks Jug in njegova žena Franja Jug. Oktobra 1958 je na šolo prišel novi upravitelj Karl Pfundner.⁷⁰ Na šoli so želeli zaposliti še po enega slavista, zgodovinarja, matematika, anglista in biologa. Takrat še niso načrtovali gradnje nove šole, ampak prezidavo in nadzidavo starega poslopja, s čimer bi dobili dodatne učilnice, telovadnico, delavnico in kabinete. Želeli

⁵⁶ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, Šolska kronika, str. 66.

⁵⁷ Druga državna gimnazija na Rakovniku je bila ukinjena 31. 8. 1958. Gl. SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 1, Zapisnik 8. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana-Rudnik z dne 7. junija 1958, Predlog za reformo šolstva.

⁵⁸ SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 1, Zapisnik 12. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana-Rudnik z dne 13. decembra 1958, Program razvoja šolstva in plan gradenj obveznih šol v občini Ljubljana-Rudnik do leta 1962, str. 2.

⁵⁹ Prav tam, str. 2–3.

⁶⁰ Prav tam. V istem letu so načrtovali tudi popolno osnovno šolo na Škofljici. Gl. SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 1, Zapisnik 10. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana-Rudnik z dne 11. oktobra 1958, Poročilo o delu Sveta za prosveto in kulturo.

⁶¹ Prav tam.

⁶² SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 1, Zapisnik 12. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana-Rudnik z dne 13. decembra 1958, Program razvoja šolstva in plan gradenj obveznih šol v občini Ljubljana-Rudnik do leta 1962, str. 3.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 1, Zapisnik 10. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana-Rudnik z dne 11. oktobra 1958, Poročilo o delu Sveta za prosveto in kulturo.

⁶⁵ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, Šolska kronika, str. 71.

⁶⁶ SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 1, Zapisnik 12. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana-Rudnik z dne 13. decembra 1958, Program razvoja šolstva in plan gradenj obveznih šol v občini Ljubljana-Rudnik do leta 1962, str. 2.

⁶⁷ Prav tam, str. 5.

⁶⁸ Prav tam, str. 6.

⁶⁹ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, Šolska kronika, str. 71.

⁷⁰ SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 1, Zapisnik 10. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana-Rudnik z dne 11. oktobra 1958, Poročilo o delu Sveta za prosveto in kulturo.

Otroci v učilnici stare šole na Igu. Fotografija je verjetno nastala v šestdesetih letih 20. stoletja (foto: Edi Selhaus; hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

so urediti tudi šolsko kuhinjo in rešiti stanovanjsko vprašanje učiteljev.⁷¹ Ti načrti so se kmalu spremenili.

Nova šola

V Sloveniji je gradnja novih šolskih prostorov predstavljala težavo predvsem zaradi finančnih sredstev. Republika naj bi za federacijo v tem pogledu zamujala za eno leto.⁷² Na Igu so k gradnji nove šole pristopili v šolskem letu 1959/60. Gradbeni odbor za gradnjo nove šole je bil oblikovan na zboru volivcev leta 1959. Odprli so poseben bančni račun, na katerem so zbirali prispevke za novo šolo. Kmalu so s projektivnim birojem sklenili pogodbo za izdelavo idejnega načrta.⁷³ Gradbeni odbor je kot svojo prvo večjo dejavnost priredil veselico, katere čisti dobiček je namenil za načrte nove šole, ki so že bili v delu. Med letom je zbral še 300 m³ lesa in 200.000 dinarjev, toda šolski upravitelj Karl Pfundner je menil, da mora večino dela opraviti sam.⁷⁴ Leta 1960 je gradbeni odbor kot prvo akontacijo za izdelavo načrtov projektivnemu biroju nakazal 100.000 dinarjev. Po pogodbi bi morali v tem letu plačati 500.000 dinar-

jev. 350.000 dinarjev naj bi plačala občina, preostanek, 50.000 dinarjev, pa zopet gradbeni odbor.⁷⁵ Poleg gradnje nove šole je imelo vodstvo šole še druge skrbi. Da bi začasno rešili prostorske težave, so želeli urediti vsaj še eno učilnico. Zaradi pomanjkanja stanovanj za učitelje pa so imeli v mislih tudi gradnjo stanovanjskega bloka,⁷⁶ kar se kasneje ni uresničilo.

V šolskem letu 1960/61 je na Igu dejansko delovala popolna osemletna šola, ki je imela deset oddelkov in dvanajst učiteljev.⁷⁷ Šola je delala v treh izmenah. Ker je grozilo, da bodo morali v naslednjem šolskem letu delati že v štirih izmenah, so načrtovali, da bodo prezidali veliko učilnico in nadzidali strelški dom, s čimer bi pridobili tri dodatne učilnice.⁷⁸ Žal za nadzidavo strelskega doma ni bilo sredstev, le iz velike učilnice jim je uspelo narediti dve manjši učilnici.⁷⁹ V šoli so močno občutili pomanjkanje prostorov, toda gradnje novega poslopja ni bilo na vidiku, prav tako še niso bili izdelani načrti. V šolskem letu 1961/62 so se z osnovno šolo na Igu združile podružnične šole Iška vas, Tomišelj, Golo in Zapotok.⁸⁰

Ker občina Ljubljana Rudnik ni imela dovolj finančnih sredstev za gradnjo novih šol, gradilo se je namreč tudi v drugih krajih, so se na zborih volivcev, ki so potekali v drugi polovici novembra 1960, volivci zavezali plačevati poseben krajevni samoprisevek za gradnjo in ureditve osnovnih šol.⁸¹ Ob tem lahko v razpravah preberemo, da vsi volivci le niso glasovali za uvedbo samoprisevka.⁸² Za gradnjo nove osemletne osnovne šole na Igu so uvedli 3-odstotni samoprisevek za območje krajevnega odbora Ig, 2-odstotni samoprisevek za območje krajevnega odbora Tomišelj in 1-odstotni samoprisevek za območje krajevnega odbora Golo.⁸³ Na zboru volivcev na Igu so v

⁷⁵ SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 4, Zapisniki zborov volivcev 1955–1960, Zapisnik zbora volivcev 4. volilnih enot, ki se je vršil 27. 11. 1960 ob 9. uri v Kino dvorani na Igu.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, Šolska kronika, str. 80.

⁷⁸ Prav tam, str. 78.

⁷⁹ Prav tam, str. 82.

⁸⁰ Prav tam. Ob združitvi so zapisali, da finančno poslovanje še ni bilo popolnoma združeno, imeli pa so že skupne konference.

⁸¹ SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 2, Zapisnik 27. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana–Rudnik z dne 24. decembra 1960, Obrazložitev k odlokom o uvedbi posebnega krajevnega samoprisevka. V istem obdobju so za gradnjo oziroma obnovo osnovnih šol posebne krajevne samoprisevke uvedli še v Velikih Laščah, v volilnih enotah Krim in Rudnik ter na Škofljici, Lavrici in Pijavi Gorici.

⁸² SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 2, Zapisnik 27. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana–Rudnik z dne 24. decembra 1960, Poročilo zadnjih zborov volivcev.

⁸³ SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 2, Zapisnik 27. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana–Rudnik z dne 24. decembra 1960, Odlok o uvedbi posebnega krajevnega samoprisevka za območje krajevnih odborov Ig, Golo in Tomišelj.

⁷¹ SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 1, Zapisnik 12. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana–Rudnik z dne 13. decembra 1958, Program razvoja šolstva in plan gradenj obveznih šol v občini Ljubljana–Rudnik do leta 1962, str. 7.

⁷² Gabrič, *Šolska reforma*, str. 115.

⁷³ SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 4, Zapisniki zborov volivcev 1955–1960, Zapisnik zbora volivcev 4. volilnih enot, ki se je vršil 27. 11. 1960 ob 9. uri v Kino dvorani na Igu.

⁷⁴ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, Šolska kronika, str. 74.

razpravi izpostavili finančno obremenjenost staršev, ki otroke pošiljajo v šolo v Ljubljano. Pojavila pa so se tudi vprašanja možnosti plačila v delu in materialu.⁸⁴ K plačevanju posebnega krajevnega samoprispevka so bili zavezani vsi zaposleni prebivalci, ki so imeli stalno bivališče na območju omenjenih krajevnih odborov: delavci in uslužbenci, kmetje, obrtniki, ostali zavezanci svobodnih poklicev in imetniki zasebnih gostišč. Osnova za izračun so bili redni dohodki, katastrski dohodek za kmete oziroma davčna osnova za obrtnike, samostojne poklice in imetnike zasebnih gostišč. Kmetje so lahko samoprispevek plačali v denarju ali v prispevku z lesom, delom oziroma za uslugo vožnje. Ostali so samoprispevek lahko plačali le v denarju.⁸⁵

Tudi v naslednjih šolskih letih je pouk zaradi naraščajočega števila učencev potekal v treh izmenah. Prva polovica oddelkov od petega do osmega razreda je imela pouk od 7.00 do 10.30, druga od 10.30 do 14.00, razredi od prvega do četrtega pa so imeli pouk od 14.00 do 17.30. Zapisali so, da odmorov skoraj ni bilo, le med menjavami je bilo pet minut odmora, zaradi česar učilnic niso mogli prezračevati.⁸⁶ V poročilu Zavodu za prosvetno pedagoško službo Vič iz leta 1962 so na osnovni šoli Ljubo Šercer Iga izpostavili tudi to, da so bile učilnice vlažne, temne in neprimerne za sodobni pouk.⁸⁷ V šolski kroniki se v šolskem letu 1962/63 pojavi zanimiva novica. Zapisali so, da naj bi časopisno podjetje Borba iz Beograda namenilo sredstva za montažno šolo, a se je načrt izjalovil, vzroka za to pa niso navedli.⁸⁸ Iz občinskih zapisnikov je razvidno, da je podjetje ponudilo finančna sredstva za štiri učilnice, želeli pa so, da občina popularizira njihovo prilogo Kekec in zanjo pridobi 2.000 novih naročnikov, uredi temelje in zunanost šole ter prispeva 40 milijonov dinarjev za preostale štiri učilnice. Po mnenju nekaterih občinskih odbornikov naj bi šlo za skupno akcijo Borbe in drugih podjetij, s katero so želeli na jugoslovansko tržišče uvesti montažne objekte, narejene po švedski licenci. Kljub temu da je bila večina odbornikov načeloma naklonjena Borbini ponudbi, saj je bilo novo šolsko poslopje na Igu res potrebno, do realizacije ni prišlo.⁸⁹

Razglednica Iga pri Ljubljani, na kateri je vidna osnovna šola v gradnji (SI ZAL LJU 342, Zbirka fotografij).

Julija 1963 je bil končno overjen idejni osnutek za novo šolo arhitekta Otona Gasparija. Načrti so bili v izdelavi in šolske oblasti so pričakovale, da bodo oktobra postavili temelje za novo šolo. Dodali so še, da bosta kmetijska zadruga Iga in podjetje Kovinska industrija Iga pri gradnji sodelovala s sredstvi v višini ene učilnice. Sklad za šolstvo pa jim je odobril 11 milijonov dinarjev.⁹⁰ Šola je morala za gradnjo novega poslopja odkupiti zemljišče, ki ga je plačala po 200 dinarjev na kvadratni meter. Pri tem so imeli težave z enim od krajanov, ki šoli ni hotel prodati zemljišča in je proti njej celo vložil tožbo za motenje posesti. Načrtovali so, da bo gradnja šole brez telovadnice stala 120 milijonov dinarjev.⁹¹

Ob koncu leta 1963 so v časopisu *Delo* zapisali, da bodo šolo na Igu pričeli graditi v začetku leta 1964, »takoj ko bodo ugodne vremenske razmere«.⁹² Nova šola je bila načrtovana za 350 učencev. »S tem bodo razbremenili sedanjo izžansko osemrazrednico, na kateri je pouk v treh izmenah. Sredstva (150 milijonov dinarjev) bodo prispevali Kovinska industrija Iga, KZ Mokrec in občinska skupščina Vič-Rudnik,« so dodali.⁹³ Novo šolo, v kateri »bo pouk potekal po sodobnih načelih«,⁹⁴ so res pričeli graditi v začetku leta 1964, »po dolgih letih, ko je šolarjem na Igu grozila že četrta izmena«.⁹⁵ V članku iz *Dela* lahko preberemo, da so se investicijska sredstva spet nekoliko povečala. Skupščina občine Ljubljana Vič-Rudnik naj bi prispevala 160 milijonov dinarjev, tudi prispevek kmetijske zadruge

⁸⁴ SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 4, Zapisniki zborov volivcev 1955–1960, Zapisnik zbora volivcev 4. volilnih enot, ki se je vršil 27. 11. 1960 ob 9. uri v Kino dvorani na Igu.

⁸⁵ SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 2, Zapisnik 27. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana-Rudnik z dne 24. decembra 1960, Odlok o uvedbi posebnega krajevnega samoprispevka za območje krajevnih odborov Iga, Golo in Tomišelj.

⁸⁶ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Iga, t. e. 1, Šolska kronika, str. 92.

⁸⁷ SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Iga, Poročilo iz leta 1962, str. 1.

⁸⁸ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Iga, t. e. 1, Šolska kronika, str. 85.

⁸⁹ SI ZAL LJU 80, Skupščina občine Ljubljana Vič-Rudnik,

t. e. 6, a. e. 10, Zapisnik 28. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana Vič-Rudnik z dne 23. marca 1963, Razprava k prvim trem točkam dnevnega reda.

⁹⁰ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Iga, t. e. 1, Šolska kronika, str. 85–86.

⁹¹ Prav tam, str. 95.

⁹² SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Iga, Nova osemrazrednica na Igu, *Delo*, 19. november 1963.

⁹³ Prav tam.

⁹⁴ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Iga, t. e. 1, Šolska kronika, str. 95.

⁹⁵ SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Iga, Na Igu gradijo šolo, *Delo*, 27. februar 1964.

Novo šolsko poslopje na Igu (SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig).

Otvoritev nove šole na Igu, 1965 (foto: Marjan Ciglič; hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

Slavnostna predaja in prerez vrvice (foto: Marjan Ciglič; hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

in Kovinske industrije Ig naj bi bil velik, vaščani pa naj bi prispevali 250 kubičnih metrov lesa in uredili cesto.⁹⁶ S skupnimi močmi so tako dela na novi šoli počasi napredovala.

Šolsko leto 1964/65 je bilo zadnje v stari šoli. Poleg troizmenskega pouka je v posebni sobi potekal likovni, tehnični in glasbeni pouk, v strelnem domu pa je imela šola v najemu telovadnico ter posebno sobo za dopolnilni in glasbeni pouk.⁹⁷ Zbirka učil in učnih pripomočkov na šoli je bila skromna. Delno so bili opremljeni kabineti za fiziko, zgodovino, zemljepis, glasbeni pouk in telesno vzgojo. Učil in učnih pripomočkov je občutno primanjkovalo za gospodinjski pouk, likovni pouk, biologijo, kemijo ter slovenski in angleški jezik, v knjižnici je primanjkovalo knjig, so zapisali v poročilu o pregledu šole.⁹⁸ Zavod za prosvetno pedagoško službo Vič, ki je maja 1965 napisal poročilo, je učiteljskemu kolektivu celo izrekel priznanje, »da mu je v izredno težkih pogojih ob dobri organizaciji dela uspelo doseči take učno vzgojne

rezultate in da je razvil nekatere sodobne oblike dela».⁹⁹ V šolskem letu 1964/65 je bila ukinjena podružnična šola v Zapotoku, otroci so se morali od tam voziti v podružnično šolo na Golem.¹⁰⁰

Dela na novi šoli na Igu so spomladi 1965 sicer nekoliko zaostala, kasneje pa so ponovno napredovala.¹⁰¹ Slovesna otvoritev nove šole je bila 27. novembra 1965, slavnostni govornik je bil podpredsednik občine Ljubljana Vič-Rudnik Slavko Korbar. »To je bil za kraj največji praznik in največji dogodek,« so zapisali v šolski kroniki.¹⁰² Prvo polletje je pouk še vedno potekal v stari šoli, v drugem polletju pa so se višji razredi, od petega do osmega, preselili v novo zgradbo. V stari šoli so še vedno ostali nižji razredi. Na ta način je bil na Igu uveden le dopoldanski enoizmenski pouk od 7.45 do 13.20, čas izven urnika pa je bil namenjen za krožke, dopolnilni pouk, varstvo ali konference. Pouk je v tem šolskem letu potekal tudi ob sobotah, vendar le po tri ure. Ob sobotah so imeli učitelji še konference, sestanke in seminarje.¹⁰³

Zaključek

Po koncu vojne je bilo poškodovano šolsko poslopje na Igu sicer deloma neustrezno, vendar je še zadoščalo nujnim potrebam, saj število šoloobveznih otrok ni bilo tako veliko. Sredi petdesetih let se je naravni prirast že poznal in šola je postajala pretesna, k temu pa je pripomogla tudi šolska reforma, ki je na Igu uvedla popolno osemletno šolo. Potrebe po novi šoli so bile zato čedalje večje. Kot smo videli, je bilo v obnovo starega in gradnjo novega poslopja v lokalnem okolju vložena veliko truda, tako s strani šolske uprave kot s strani prebivalstva in delovnih organizacij. Obnavljalo in gradilo se je postopoma, kolikor so dopuščala finančna sredstva, ki so jih prispevali posamezniki, lokalna skupnost, podjetja in občina. Trajalo je kar sedem let od začetka širjenja šolskega okoliša na Igu do izgradnje nove šole, medtem pa so morali pouk prilagoditi pomanjkanju prostora. Ker je občini primanjkovalo finančnih sredstev, je to breme kmalu začela prenašati na občane. Za gradnjo nove šole je v začetku šestdesetih let uvedla prvi samoprisevek. Občina Ljubljana Rudnik je bila manj razvita, saj je bila pretežno podeželska. A tudi ob združitvi z občino Ljubljana Vič leta 1961 nova, združena občina Ljubljana Vič-Rudnik ni bila med najrazvitejšimi v Sloveniji. V sedemdesetih letih je gospodarsko še bolj nazadovala.¹⁰⁴ Lokalne skupno-

⁹⁹ Prav tam, str. 23.

¹⁰⁰ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, Šolska kronika, str. 104.

¹⁰¹ Prav tam, str. 105.

¹⁰² Prav tam, str. 109.

¹⁰³ Prav tam, str. 110.

¹⁰⁴ Po narodnem dohodku na prebivalca je bila leta 1970 na 21. mestu med slovenskimi občinami (bilo jih je 60). Leta 1975 je bila na 25. mestu, leta 1978 pa je padla na 48. mesto. Gl. *Dogovor o temeljih družbenega plana*, str. 38.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig, t. e. 1, Šolska kronika, str. 101.

⁹⁸ SŠM, dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Ig, Poročilo o ekipnem pregledu centralne šole na Igu, str. 3, 6–19.

sti so morale zato vložiti veliko naporov, da so prišle do novih šolskih objektov, kasneje pa tudi do druge pripadajoče infrastrukture.

Dvajset let po koncu druge svetovne vojne je Ig le dobil novo šolo. Čeprav je v lokalno okolje prinesla veliko spremembo, se je kmalu izkazalo, da načrti niso bili zastavljeni dolgoročno. Že ob izgradnji nova šola ni v celoti pokrila prostorskih potreb, saj je pouk potekal tako v stari kot v novi šoli. Čez nekaj let so se prostorske težave znova pojavile. Še naprej je bila težava pomanjkanje prostora za športno vzgojo in rekreacijo. Deloma so to potrebo pokrili leta 1971, ko so ob šoli odprli novo asfaltirano igrišče. Telovadnico so začeli graditi šele leta 1979, končali pa maja 1981.¹⁰⁵ Zgrajena je bila s sredstvi samoprispevka ljubljanskih občin.¹⁰⁶ Že v sedemdesetih letih se je zaradi naraščajočega števila otrok prostorska stiska ponovno pokazala. Nadaljevala se je v osemdeseta leta, tudi zaradi povečanega priseljevanja na Ig. Ob koncu osemdesetih let, nekoliko več kot dvajset let po izgradnji nove šole, se je število učencev tako povečalo, da je bil ponovno uveden dvoizmenski pouk.¹⁰⁷

Modernizacijski napredek po drugi svetovni vojni, ki se je kazal kot ekonomski, socialni in kulturni razvoj, je v podeželske kraje prihajal počasi. Kljub temu se je kakovost življenja na podeželju izboljševala, in to ne samo z višanjem življenjskega standarda, temveč tudi z novimi infrastrukturnimi projekti. V tem prispevku je bila predstavljena pot do nove šole, enega od zelo pomembnih javnih servisov. Gledano s časovne distance, pot do tega cilja ni bila lahka in načrti mogoče res ne dolgoročni, vendar je nova šola v kraj prinesla spremembo, lahko rečemo tudi napredek, pogoji šolanja za naslednje generacije pa so se bistveno spremenili. Kot taka je bila šola nedvomno dosežek socialistične modernizacije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SŠM – Slovenski šolski muzej
Dokumentacijska zbirka, mapa OŠ Ig.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
SI ZAL LJU 78, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik
SI ZAL LJU 80, Skupščina občine Ljubljana Vič-Rudnik
SI ZAL LJU 460, Osnovna šola Ig.

¹⁰⁵ Bučan, Kratka zgodovina OŠ Ig, str. 8.

¹⁰⁶ Med letoma 1971 in 1981 je pet ljubljanskih občin izglasovalo tri skupne samoprispevke za izgradnjo vrtecev, osnovnih šol, športnih dvoran, zdravstvenih ustanov in domov za starejše občane. Več o tem gl. Piškurič, Hiše, vrtci, str. 99–101.

¹⁰⁷ Uršič, 50 let OŠ Ig, str. 7.

LITERATURA

- Bučan, Aleš: Kratka zgodovina OŠ Ig. *Mostiščar, glasilo občine Ig* 22, 2016, št. 2, str. 8.
- Dogovor o temeljih družbenega plana občine Ljubljana Vič-Rudnik za obdobje 1981–1985. Družbeni plan občine Ljubljana Vič-Rudnik za obdobje 1981–1985.* Ljubljana: Skupščina občine Ljubljana Vič-Rudnik, 1981.
- Gabrič, Aleš: *Šolska reforma 1953–1963.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Gabrič, Aleš: Šolska reforma. *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 1035–1038.
- Gestrin, Ferdo: *Svet pod Krimom.* Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Škuc, 1993.
- Jenko, Barbara: *Kronika Iga 1945–55.* Diplomski naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1990.
- Okoliš, Stane: Iz zgodovine šolstva na Igu. *Krim odmev bo dal. Zbornik občine Ig 2002* (ur. Miha Preinfalk). Ig: Občina Ig, 2002, str. 135–153.
- Piškurič, Jelka: Hiše, vrtci, šole, ceste, Gradnja v občini Ljubljana Vič-Rudnik. *Kronika* 65, 2017, št. 1, str. 95–108.
- Prinčič, Jože: Načela gospodarske politike v prvi petletki. *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 881–883.
- Uršič, Nataša: 50 let OŠ Ig skozi oči dolgoletne ravnateljice mag. Stanke Rebolj. *Mostiščar, glasilo občine Ig* 22, 2016, št. 5, str. 7–8.

S U M M A R Y

From the old to the new school building at Ig

The article presents the problem concerning the construction of school infrastructure in socialism. After the end of the Second World War, the first priority was to rebuild demolished school buildings. The growth in population also entailed their growing needs. One of the ways in which these manifested was overcrowded and ill-equipped schools. Due to lack of funds, such needs were particularly hard to address in rural areas across Slovenia. The article describes how this issue was addressed on a representative example of Ig, a settlement on the southern brink of the Ljubljana Marshes.

During the Second World War, Ig's school was

burned down and all its furnishings destroyed. Due to limited funding, the restoration of the school building was delayed until 1953. In the years immediately following the war, the education system was strongly influenced by the new socio-political conditions. However, even though the political pressure on all areas of life somewhat lessened during the 1950s, the League of Communists still wanted to maintain control over youth education. The envisaged school reform aimed at unifying different education models and making education accessible to all social strata.

With the reorganization of the school network, the school reform also had an impact on new school infrastructure. At the end of the 1950s, the authorities gradually began to organize a comprehensive eight-year primary school in rural areas, for which the existing infrastructure no longer sufficed. Local communities invested enormous efforts in constructing new school buildings, followed by other related facilities. With its old school building no longer hav-

ing adequate capacities to accommodate the increasing number of schoolchildren, the settlement of Ig committed to building a new one as well. Being the biggest settlement in the area at the foot of Mt. Krim made Ig not only the natural centre for the neighbouring villages and the hilly hinterland of Mokrec but also the seat of the new comprehensive eight-year primary school, the second one to be founded in the then district of Ljubljana Rudnik. The construction of the new school building was sluggish as it was based on limited funding contributed by individuals, the local community, businesses, and the municipality. However, as soon as it was completed at the end of 1965, the school was already too small to satisfy the spatial needs so that instructions took place both in the old and the new buildings. The predominant part of the generations that grew up during the 1960s, 1970s, and 1980s remember having attended lower grades in the old school building and higher grades in the new one

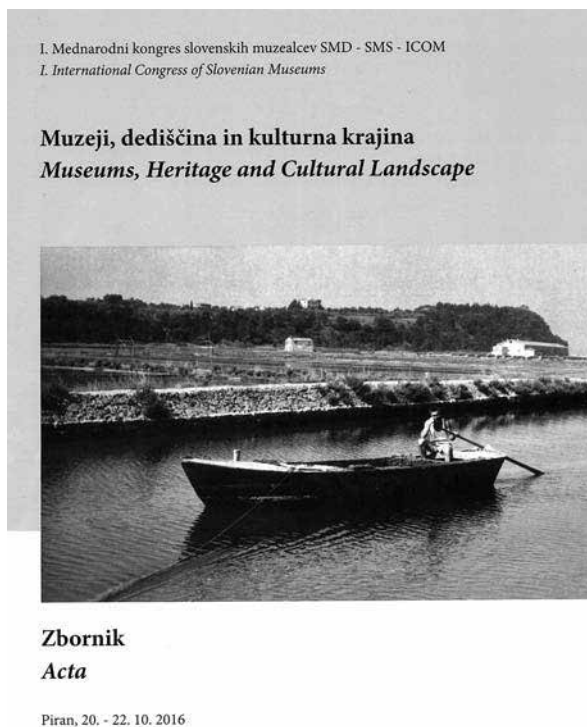

Ocene in poročila

I. Mednarodni kongres slovenskih muzealcev, Muzeji, dediščina in kulturna krajina, Acta: I. International Congress of Slovenian Museums, Museums, Heritage and Cultural Landscape (odg. ur. Nadja Terčon in Verena Vidrih Perko). Piran: Slovensko muzejsko društvo, Skupnost muzejev Slovenije, International Council of Museums National Committee of Slovenia, 2017, 470 str.

V Piranu je oktobra 2016 potekal mednarodni kongres slovenskih muzealcev z osnovno temo o vlogi muzejev pri varovanju nepremične dediščine in kulturne krajine, kar je bil leta 2016 tudi osrednji predmet mednarodne muzejske obravnave. Prvi mednarodni kongres slovenskih muzealcev so organizirale vse tri krovne slovenske muzejske organizacije, ki so tudi izdale in založile zbornik z večino prispevkov na

ICOM International Council of Museums

SKUPNOST MUZEJEV SLOVENIJE

kongresu sodelujočih avtorjev: Slovensko muzejsko društvo, Skupnost muzejev Slovenije in Mednarodni odbor za muzeje pri Unescu – ICOM Slovenija.

Po uvodnih besedah predsednikov slovenskih muzejskih organizacij in obeh odgovornih urednic je zbornik razdeljen na štiri velike sklope: Muzeji in kulturna krajina (str. 25–130), Nesnovna dediščina in kulturna krajina (str. 131–234), Interpretacija dediščine in kulturne krajine (str. 235–326) ter Plakadne predstavitve (str. 317–470).

V prvem sklopu večina avtorjev poudarja, da je najpomembnejša naloga muzejev predvsem interpretacija dediščine, ki je temelj povezave in komuniciranja med muzejem in njegovimi obiskovalci kot ciljno javnostjo. Pri tem povzročata slovenskim muzealcem veliko težavo pomanjkljiva zakonodaja in pomanjkljiva standardizacija muzejske stroke. Jelka Pirkovič v svojem prispevku (*Koncept kulturne krajine in vloga muzejev pri njenem varstvu*) najprej poda definicijo kulturne krajine in primerja njen koncept s konceptom krajev spomina, ki so obenem tudi kulturna krajina ter lahko predstavljajo stično točko med varstvom kulturne krajine in muzeji. Avtorica zlasti poudari pomembno vlogo muzejev pri varovanju kulturnih krajin. Za njo Dimitrij Mlekuž (*Zapletene krajine so demokratične krajine*) kot temelj koncepta »kulturna krajina« postavlja krajino kot proces medsebojnega vplivanja med naravo in kulturo ter opozarja na nenehno spreminjanje kulturne krajine, ki je zato ni mogoče ohraniti kot rezervat. Etbin Tavčar (*Dediščinska krajina med človekom in naravo*) na primeru Kulturne krajine Sečoveljskih solin, še posebej njene južne polovice, imenovane Fontanigge, kot najučinkovitejše sredstvo za varstvo kulturne krajine izpostavi zagotavljanje tiste rabe, zaradi katere je bila ustvarjena, kar je mogoče le v povezavi z okoliškim prostorom in razvojem turizma. Njegova razmišljanja dopolnjuje Franco Juri, ki v svojem prispevku (*Muzejske dobre prakse kot spodbujevalec turizma in družbene kohezije*) poudari vlogo muzejev pri rasti družbene zavesti o pomenu tako materialne kot nesnovne dediščine ter predstavi nekaj primerov muzejev dobre prakse. Tudi Luca Caburlotto (*Economia e conoscenza. Stato e mercato: musei, patrimonio e paesaggi culturali tra sviluppo e sfruttamento*) opozori na potrebno ozaveščenost državljanov o pomenu dediščine ter poudari, da muzejev ni mogoče vrednotiti po ekonomski učinkovitosti, saj sodijo med sredstva izobraževanja, družbenega povezovanja in rasti celotne civilizirane skupnosti. Prav tako Helena

Hauptman (*Muzej v vsako vas. Varstvo kulturne dediščine na lokalni ravni*) vidi najpomembnejšo nalogo muzejev v skrbi za osveščeno družbo o pomenu kulturne dediščine in meni, da so temelj uspešnega varovanja kulturne dediščine prav lokalni muzeji, najustreznejša oblika dediščinskih ustanov pa ekomuzeji, ker nastajajo na podlagi potreb in interesov lokalnega prebivalstva.

Borut Rovšnik (*O strokovnih ne/kompetencah in ne/profesionalnosti v družbeno odgovornih dediščinskih ustanovah v Sloveniji*) izpostavi nujnost izboljšanja komunikacije vseh zaposlenih v muzejih tako z obiskovalci muzeja kot z lokalno skupnostjo in izpostavi potrebo po vseživljenjskem izobraževanju vseh kadrov v muzejih, motivaciji obiskovalcev ter družbeni odgovornosti muzejev do skupnosti. Staša Tome (*Muzeji naj ne postanejo zabavišni parki! Pomen načrtovanja za uspešno interpretacijo*) sviri pred preveč populističnimi predstavami muzejskega dela, ki se mu muzeji lahko izognejo le z natančno načrtovanim izvedbenim vidikom muzejske interpretacije, nato pa v prilogi predstavi model načrtovanja muzejske interpretacije na primeru ene od razstav v Prirodoslovnem muzeju. Z vprašanji definicije pojma nacionalne kulturne dediščine se ukvarja Mateja Kos (*Problemi interpretacije nacionalne dediščine*), ki pri tem poudari, da je najpomembnejša naloga nacionalnih muzejev sodobna interpretacija dediščine s posredovanjem njenih vrednot. Majda Pungerčar in Judita Podgornik Zaletelj, prva iz Dolenjskega muzeja Novo mesto, druga iz Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije o. e. Novo mesto, pa opišeta 30-letna neuspešna prizadevanja muzealcev in konservatorjev, da bi predstavili železarno na Dvoru pri Žužemberku v avtentičnem okolju (*Ureditev in predstavitev območja in izdelkov železarne na Dvoru*). Prvi sklop prispevkov zaključijo razmišljanja Verene Vidrih Perko (*Muzealec – gladiator sodobnega biznisa*), ki vidi rešitev pred odmikom slovenskega muzejstva od njegove osnovne izobraževalne naloge v porabništvo in doseganje vsečnosti v javnosti predvsem v večji profesionalizaciji muzejskih poklicev. Kot oporo pri uveljavljanju družbenega poslanstva muzejev avtorica opozori tudi na Unescova Priporočila iz leta 2015.

Drugi del zbornika odpre Darko Babić, ki v prispevku (*O interpretaciji nesnovne baštine i eko-muzeologiji, vključivosti i održivosti – ili što nas povijest / prošlost može poučiti*) pojasni, da interpretacija dediščine, predvsem v povezavi z varovanjem naravne dediščine, nikakor ni novost, saj so bili njeni temelji natančno opredeljeni že sredi petdesetih let preteklega stoletja in so znova vzniknili sredi sedemdesetih let s pojavom ekomuzejev. Nekatere spremembe vrednotenja dediščine in odgovornosti zanjo, do katerih je prišlo v zadnjih dveh desetletjih, pa seveda zahtevajo tudi določeno spremembo njene interpretacije. Njegovim izvajanjem sledijo v tem sklopu predvsem praktični prikazi in možnosti varovanja ter interpre-

tacije nesnovne dediščine. Tako Adela Pukl in Anja Jerin (*Izzivi in problemi pri »registriranju« nesnovne kulturne dediščine v Sloveniji*) poročata o reševanju težav v Slovenskem etnografskem muzeju kot koordinatorju varstva nesnovne kulturne dediščine pri pripravi predlogov za vpis enot te dediščine v nacionalni Register nesnovne kulturne dediščine. Ralf Čeplak Mencin in Mojca Račič (*Begunci so tu! Prizadevanja Slovenskega etnografskega muzeja za odpravo stereotipov, predsodkov in ksenofobije*) navajata, kako v Slovenskem etnografskem muzeju raziščejo in prikazujejo emigracije in migracije v slovenski geografski in kulturni prostor ter podrobneje opišeta tudi odziv muzeja na t. i. begunsko krizo. V prispevku (*Partizanska bolnica Franja – nosilka Znaka evropske dediščine*) spregovori Ivana Leskovec o Znakovi evropske dediščine, katerega edina nosilka v Sloveniji je doslej Partizanska bolnica Franja.

Monika Kokalj Kočevar in Jana Babšek predstavita spominske krajine s travmatično dediščino, ki se postopoma preoblikujejo v javne muzejske ustanove. Prva (*Mednarodni taboriščni odbor KT Mauthausen in slovenski taboriščniki*) spregovori o ustanovitvi in še vedno aktivnem delovanju mednarodnega taboriščnega odbora Mauthausen in nacionalnih taboriščnih odborov. Druga pa predstavi pomen ohranjanja in interpretacije ene od 49 podružnic koncentracijskega taborišča Mauthausen (*Koncentracijsko taborišče Ljubelj jug*). Nina Hribar (*Praznovanja na delavskih Jesenicah*) najprej opiše kolektivna delavska praznovanja, med katera sodita na primer praznika dela in dan žena, ter ob tem zaključi, da je potrebno tudi praznovanja kot nesnovno dediščino razumeti kot kulturno krajino v najširšem pomenu besede, saj se prek prazničnih praks, skupnih spominov in zgodb ustvarja skupni istovetni prostor. Zadnja dva prispevka drugega dela zbornika sta povezana z gostujočo razstavo Muzeja zgodovine Jugoslavije, ki je bila na svoji poti po republikah nekdanje Jugoslavije na ogled tudi v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije. Ana Panić predstavi razstavo o modernizaciji vsakdanjega življenja v Jugoslaviji (*Muzealizacija jugoslovenskega modernizacijskega projekta kroz izložbu o svakodnevnem životu »Nikad im bolje nije bilo?«*). Za njo pa Nataša Strlič in Katarina Jurjavčič najprej podata nekdanjo skupno zgodovino sodelujočih muzejev, nato pa se posvetita na razstavi predstavljenim predmetom ter zbiralni akciji predmetov med samo razstavo, v katero so se vključili njeni obiskovalci (*Gostovanje razstave nikoli jim ni bilo bolje? Modernizacija vsakdanjega življenja v socialistični Jugoslaviji v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije*).

V tretjem sklopu se avtorji prvenstveno ukvarjajo z možnostmi in načini predstavitve različnih zvrsti dediščine posamezne kulturne krajine. Sklop odpre razmišljanje Tine Pleško o tesni duhovni in religiozni povezanosti ljudi z naravo (*Muzeji, kulturna krajina in likovna umetnost*), kar je mogoče spremljati

od prvih zametkov krajinskega kiparstva in slikarstva pa do sodobne krajinske umetnosti. Pri slednji sta neločljivo povezana krajina in v naravnem okolju ustvarjeno umetniško delo. Avtorica spregovori tudi o nalogah in o vlogi umetnostnih muzejev pri sooblikovanju in ohranjanju kulturne dediščine »in situ«. Katja Mahnič (*Med večino pripovedovanja dobre zgodbe in interaktivno participatorno prakso. Interpretacija dediščine: nekaj historiografskih in konceptualnih poudarkov*) s primerjavo izbranih besedil o popularizaciji dediščine z Listino o interpretaciji in predstavitvi območij kulturne dediščine iz leta 2008 opozori na konceptualne probleme, vezane na interpretacijo dediščine. Metka Dariš v svojem prispevku (*Kulturna krajina pri predstavljanju in interpretaciji filmske dediščine*) s podrobnimi primeri poda pomen kulturne krajine pri predstavitvi in interpretaciji filmske dediščine. Za njo Sanja Jurca Avci (*Razstava ni knjiga*) prav tako na primerih prikaže, kako doseči čim bolj jasno razstavno sporočilo. Avtorica opozori na velik pomen senzoričnih pomagala in poudari, da je že sam razstavni prostor mogoče uporabiti kot izrazno sredstvo pri pripravi razstav, kot neke vrste tretjo dimenzijo.

Zelo zanimiva prispevka sta prispevka Kaje Širok in Mihaela Uršiča o preučevanju in razumevanju krvavega 20. stoletja na multikulturnih območjih mejnih pokrajin. Prva (*Kalejdoskop kulturne krajine. Topografija spomina 20. stoletja na Goriškem in oblikovanje urbanega obmejnega muzeja*) pojasni, da na Goriškem dediščine prostora ni mogoče predstaviti kot del skupne preteklosti, saj ima vsaka tamkaj živeča skupnost svoj spomin na pretekle dogodke. Kolektivni spomini se v multikulturnem prostoru usmerjajo k ohranjanju pozitivne podobe lastne skupnosti. Leta 2012 je med Gorico in Novo Gorico v okviru programa Active remembrance zaživel urbani medijski muzej Topografija spominov – Topografie della memoria. Deset postaj muzeja v obeh mestih in ob meji naj bi kot sporočilo miru pomagalo s zameti bolečino vsake posamezne skupnosti in s tem pripomoglo k sožitju med njimi. Miha Uršič (*Pot miru od Alp do Jadrana. Stota obletnica prve svetovne vojne*) opiše podoben primer čezmejnega sodelovanja: »Pot miru«, ki vodi od Bovca do Trsta vzdolž poteka soške fronte v času prve svetovne vojne ter povezuje muzeje na prostem, nemške in italijanske kostnice, avstro-ogrska vojaška pokopališča, muzeje in razne muzejske zbirke. O načinu predstavitve vojne tematike na razstavi o vračanju tako civilistov kot vojakov z bojišč, iz begunskih in ujetniških taborišč ter izgnanstva po koncu obeh svetovnih vojn dvajsetega stoletja, spregovori Marko Štepec (*Pot domov – izkušnje vojne v slovenski spominski krajini*). Zadnji v tretjem sklopu je prispevek Aleša Lazarja, Roka Bremca in Luke Rozmana o vzrokih, ki so narekovali popis trenutnega stanja ruševin gradu Gutenberg, nekdanje utrdbe na južni strani Dobrče nad Bistrico

pri Trziču, ki sodi med najstarejše romanske zgradbe na slovenskih tleh, čemur sledi predstavitev sodobne terenske in digitalne dokumentacije (*Danes skrito, nekoč reprezentativno: Dediščina krajine na primeru Gutenberg – stari in novi pristopi k oživiljanju krajine*).

V zadnjem sklopu zbornika se avtorji posvetijo predvsem predstavitvam projektov novih muzejskih zbirk in razstav ter spregovorijo o oživiljanju, razvijanju, možnostih in načinih oblikovanja kulturnih krajin. Kot prvi predstavi Bojan Knific (*Gregorjevo – ko gre vuč u vodo*) predkrščansko šego spuščanja luči – gregorčkov po vodi, ki jo v Trziču etnologi in muzealci ne le raziskujejo, tolmačijo in predstavljajo na razstavah, temveč tudi ohranjajo in razvijajo, da kot nesnovna kulturna dediščina ostane vpeta v prostor in družbo. Tako so prebivalci kot aktivni udeleženci vključeni v dogodek in ga sprejmejo kot sestavni del svojega življenja. Darinka Kolar Osvald (*Utrinki iz zgodovine slovenske policije od leta 1850 do danes – gostujoča razstave in formiranje sodobnega slovenskega policijskega muzeja*) spregovori o gostujoči razstavi, ki je bila najprej odprta v Murski Soboti leta 2014 in pomeni začetek preoblikovanja slovenskega policijskega muzeja iz muzeja, namenjenega predvsem izobraževanju tistih, katerih delo je bilo povezano z zatiranjem kaznivih dejanj, v sodoben muzej, namenjen najširši javnosti. Marko Kumer (*Mesto na sodu smodnika*) predstavi projekt poskusa oživitve uporabe obratov nekdanje tovarne smodnika v bližini Kamnika. Andrej Magdič, ki obravnava srednjeveško vas Razvanje (*Kulturno zgodovinska interpretacija in muzealizacija srednjeveške krajine Razvanje pri Mariboru. Zgodovinska identiteta prebivalstva kot temelj varovanja dediščinskih lastnosti prostora*) na podlagi srednjeveških zgodovinskih in arheoloških podatkov oceni, da bi bilo za ohranitev tradicionalne kulturne krajine vasi najprimerneje ustanoviti ekomuzej. O zamisli, realizaciji in delovanju kulturno-zgodovinske poti »Čez most po modrost« ter o njenem vplivu na celotno mostarsko družbo poročata Miha Mlinar in Ana Hawlina (*Interpretacija arheološke in druge dediščine Mosta na Soči*). Za pot, ki deluje že več kot dvanajst let, so v načrtu dopolnitve in oblikovne ter interpretativne posodobitve.

Marko Mugerli (*Železarske igre*) predstavi igre, ki jih vsako leto na dan muzejev organizira osebje Gornjesavskega muzeja v želji, da bi ozavestili otroke o pomenu železarske dediščine Jesenic; otroke tako na sproščen in zabaven način seznanijo s pridobivanjem in pridelavo železa ter preživljanjem prostega časa v železarskih krajih. Tudi prispevek Karle Oder (*Železarstvo v procesu oblikovanja kulturne krajine in nesnovne dediščine*) se navezuje na železarstvo, ki je kot ena od rudarskih panog v Mežiški dolini odločilno vplivalo na oblikovanje kulturne krajine in njeno snovno in nesnovno kulturno dediščino. Za njo predstavi Marija Ogrin (*Skozi tisočletja oblikovana alpska krajina – izziv v interpretaciji*) prikaz premične in

nepremične kulturne dediščine na območju Bohinja. Ta je zasnovan ne le z visokogorskimi pohodniškimi potmi in s postavljenimi tablami, temveč nudi tudi strokovno vodene ogledne, arheološke delavnice in zloženko o pohodniških poteh. O evropskem projektu EMMEE: Evro Vizija – Muzeji predstavljajo Evropo, katerega namen je bil izpopolniti prikaz tako muzejskih predmetov kot kulturne krajine iz različnih zornih kotov, spregovori Urška Purg (*Kulturna krajina kot večplastna evropska dediščina – primer dobre prakse projekta EMMEE*).

Prispevek Vide Pust Škrkulja (*MUZEJ, LJUDJE, NARAVA: Muzej Ivanič-Grada odkriva pot proti celoviti skrbi za kulturno dediščino*) je posvečen muzeju, ki ni zasnovan zgolj kot mestni muzej, temveč naj bi – tudi izven ožjega prostora muzeja – varoval in raziskoval vso naravno in kulturno-zgodovinsko dediščino *in situ*, celo tisto, ki ni v lasti muzeja kot kulturne ustanove. Natalija Štular (*Kjer si preteklost in sedanjost podajata roke*) obravnava oživljanje planinske dediščine in posredovanje te dediščine obiskovalcem v Slovenskem planinskem muzeju. Zbornik zaključni prispevek Maje Vardjan (*Daleč, tako blizu: Bienale oblikovanja in kulturna krajina*) o pomenu in razvoju bienala oblikovanja, ki ga od leta 1963 organizira Muzej za arhitekturo in oblikovanje in ki je v zadnjem času zasnovan kot mednarodna eksperimentalna platforma za nove pristope v oblikovanju. Avtorica opiše in poudari zlasti pomen zadnje, 25. edicije bienala, ki te pristope razvija v smeri večje interdisciplinarnosti in decentralizacije bienala v pokrajino.

Vsi prispevki so opremljeni z zahtevanim znanstveno-kritičnim aparatom, vendar niso vsi na primerljivi kakovostni ravni. Glede na to, da so v zborniku objavljeni referati kongresa z vnaprej določeno temo obravnave, je v njem veliko ponavljanja in prepletanja. Prav tako bi ponekod želeli več jasnosti pri obrazložitvah, saj zaradi jezikovne neustreznosti postane mestoma sporočilo prispevka nejasno. Včasih se celo zdi, da avtorji s kompleksnim zapletenim jezikom prikrivajo nedorečenosti.

Uvodni del zbornika je v celoti objavljen v slovenskem in angleškem jeziku, prav tako naslovi tematskih sklopov, ostali prispevki pa v jeziku avtorjev. Razprave slovenskih avtorjev, ki so v veliki večini, so opremljene z naslovom, izvlečkom, povzetkom in ključnimi besedami v slovenskem in angleškem jeziku. Naslov, izvleček, povzetek in ključne besede prispevka italijanskega avtorja so v italijanskem, angleškem in slovenskem jeziku, medtem ko so naslov, izvleček, povzetek in ključne besede prispevka v hrvaškem in srbskem jeziku le v hrvaškem ali srbskem ter v angleškem jeziku. Posamezni prispevki so opremljeni z dobro dokumentiranim črno belim fotografskim gradivom. Zbornik je izšel v nakladi 250 izvodov, na voljo pa je tudi na spletni strani Slovenskega muzejskega društva v pdf verziji.

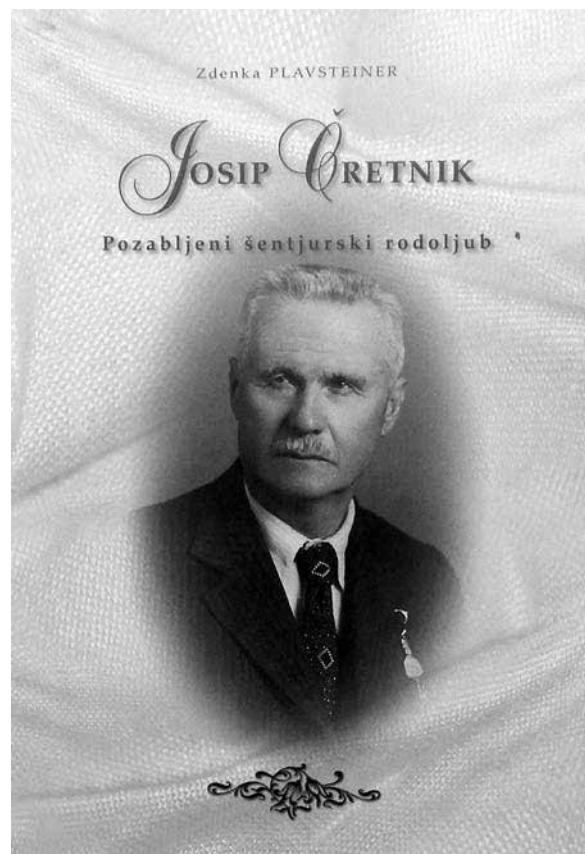
Vsekakor si organizatorji prvega mednarodnega kongresa slovenskih muzealcev, uredniški odbor zbornika in obe odgovorni urednici zaslužijo zahvalo in čestitke za svoje delo, saj so z njim orali ledino. Organizatorjem bodočih mednarodnih kongresov slovenskih muzealcev (prihodnji naj bi bil že leta 2019 v Brežicah), pa želimo veliko uspeha pri delu.

Ljudmila Bezljaj Krevcl

Zdenka Plavsteiner: Josip Čretnik, pozabljeni šentjurski rodoljub. Celje: Grafika Gracer; Šentjur: Knjižnica: Domoljubno društvo Franjo Malgaj, 2017, 393 strani.

Ivan Cankar, ki mu bo v letu 2018 zaradi stoletnice njegovega rojstva posvečeno še več pozornosti kot sicer, je v svojih delih pomembno mesto namenil prozaičnim ravnanjem slovenske elite v zadnjem razdelku dolgega 19. stoletja. Prizorišča dogajanja je Cankar postavil v majhne kraje (na Kranjskem), kot je bil denimo na Štajerskem Sveti Jurij ob Južni železnici konec 19. stoletja in v prvi polovici 20. stoletja, v katerih je potekal spopad med dvema jasno

profiliranima idejno-nazorskima slovenskima tabo-roma.

Zdenka Plavsteiner je na 400 straneh monografije *Josip Čretnik, pozabljeni šentjurski rodoljub*, ki leta 2017 izšla v založbi Grafike Gracer, Knjižnice Šentjur in Domoljubnega društva Franjo Malgaj Šentjur, poskrbela za obsežno in podrobno predstavitev zgodovinskega časa iz konca 19. in prve polovice 20. stoletja v Šentjurju, ki ga je odločilno zaznamoval Josip Čretnik (1872–1953), gospodarstvenik, član številnih društev, klen narodnjak in energičen politik – sprva kot podžupan (1910–1924) in nato župan v dveh obdobjih (1924–1928 in 1931–1936). Četudi je bil nezakonski sin, s tem pa v tistem času socialno zaznamovan, rojen v okolici majhnega podeželskega trga (Sveti Jurij ob Južni železnici), mu je uspelo narediti – v sodobnem izrazoslovju – uspešno poslovno in politično kariero. Njegova uveljavitev, ki je presegla tesne trške okvire, je odličen primer socialne mobilnosti, ki so v njegovem primeru posledica njegove podjetniške in obrtniške spretnosti, značajskih lastnosti ter sorazmerno ugodnih socialno-ekonomskih razmer. Njegovi kakovostni izdelki (mlini in strojne žage) so bili znani na Štajerskem in tudi širše, predstavljeni pa na so bili tudi na Ljubljanskem velesejmu, Zagrebškem velesejmu in Novosadskem velesejmu.

Ključno sporočilo biografskega orisa je uporaba iz poslovnega uspeha izhajajočega Čretnikovega ugleda za udejanjenje njegovih kulturnih in političnih idej. S svojimi predlogi in energično promocijo mu je uspelo razgibati zaspano trško družbo, ki je po smrti Gustava in Benjamina Ipvaca in temu sledeči generacijski pomladitvi vstopala v ureditev dveh taborov. Nova generacija, v katero je sodil Čretnik in ki je delovala v obdobju po uvedbi splošne in enake moške volilne pravice, je vnesla novo dinamiko na političnem in kulturnem področju. Kljub ideološki zaostritvi pa je bil Čretnikov ključni izziv v politični karieri prepričevanje do novodobnih izumov nezaupljivih sokrajanov. Za realizacijo ključnih infrastrukturnih projektov – izgradnja električnega omrežja in trškega vodovoda – je zastavil svoj ugled.

Kljub Čretnikovemu obsežnemu in razvejanemu javnemu delovanju pa se je o njem ohranilo malo arhivskega gradiva, kar je odraz stopnje organiziranosti lokalne skupnosti in zgodovinskih prelomov v Čretnikovem času. Avtorica je bila pred izjemno zahtevno nalogo zbiranja gradiva oziroma drobcev v različnih fondih, zbiranja časopisnih člankov in ustnih virov. Uspelo ji je zbrati obsežno in raznovrstno gradivo, ki pa je vendarle bolj splošno, saj so o Čretniku ohranjeni zgolj fragmenti. Monografija je zato napisana bolj splošno, saj je osrednja pripoved o zgodovinskem času v trški naselbini in njenih protagonistih, Čretnikovih sodobnikih.

Čretnik je predstavljen kot podjetnik nemirnega duha, samouk in inovator, ki mu je uspelo postati

uspešen in daleč naokoli znan obrtnik. Svoj uspeh je unovčil za oblikovanje lastne družine in, kar predstavlja težišče biografije, svojih narodnih in političnih predlogov, utemeljenih na narodnih in liberalnih temeljih. Kot energičen naprednjak je bil vključen v nastajajočo politično-kulturno zaostritev pred prvo svetovno vojno. V drugem delu politične kariere, v obdobju Kraljevine Jugoslavije, pa je kot župan poskrbel za izvedbo dveh ključnih infrastrukturnih projektov – izgradnjo električnega omrežja in vodovoda. Skratka, Čretnik je kot podjetnik, izumitelj in politik odločilno vplival na razvoj Šentjurja in na modernizacijo trške naselbine.

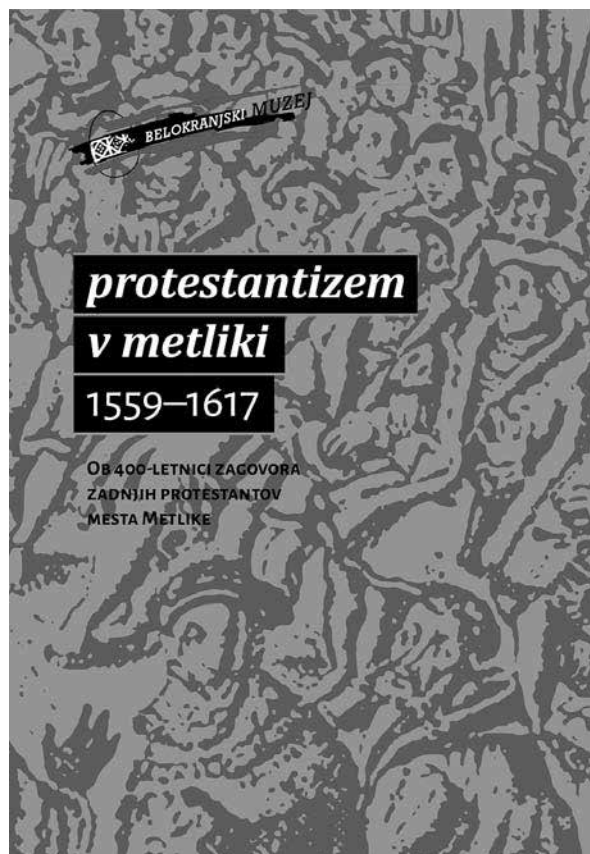
Po drugi svetovni vojni je bilo Čretnikovo podjetje nacionalizirano, tudi njegova hiša, v kateri pa je ostal kot podnajemnik. Njegovo razočaranje na jesen življenja naj bi omililo imenovanje nečaka za upravnika njegovega zaplenjenega podjetja. Iz njegovega podjetja – in še dveh drugih podjetij – je nastalo Okrajno strojno podjetje poljedelskih strojev, nato preimenovano v Alpos. Podjetje je predstavljalo pomembno zasnovo za razvoj majhne trške naselbine v območju gospodarsko središče. Čretnik je neposredno in posredno pomembno oblikoval zgodovino Šentjurja, zato je knjiga primeren poklon Šentjurčanu – in njegovim sodobnikom – spodbuda in izhodišče za takšne (biografske) in nadaljnje (lokalne) raziskave. Monografija, kot zapiše avtorica, je spominska knjiga, ki lahko pomaga vrednotiti delo Josipa Čretnika in njegov prispevek za razvoj Svetega Jurija ob Južni železnici, hkrati pa nadomešča odsotnost zgodovinskega obeležja v domačem kraju.

Željko Oset

Janez Weiss: Protestantizem v Metliki 1559–1617: ob 400-letnici zagovora zadnjih protestantov mesta Metlike. Publikacija razstave. Metlika: Belokranjski muzej, 2017, 28 strani.

Leto 2017 je bilo širše po Evropi in tudi v Sloveniji v znamenju obeleževanja 500-letnice začetkov protestantizma – gibanja, ki so ga napovedali »udarci kladiva«. Kot pravi legenda, naj bi že omenjeno kladivo besno vihtel avguštinski menih Martin Luther, ko je 31. oktobra 1517 svojih 95 tez pribijal na vrata grajske cerkve v Wittenbergu, s čimer je želel sprožiti zgolj teološko razpravo o prodaji odpustkov, njegove ideje pa so nepričakovano padle na plodna tla. S pomočjo tiska in karikatur so se bliskovito razširile po Nemčiji, Franciji, Angliji in Italiji. Že nekaj let po Luthrovem javnem nastopu so se prvi znaki reformacijskega gibanja pojavili tudi na Kranjskem, kamor

so nove verske ideje najverjetneje prinesli študentje, vojaki, rudarji, obrtniki, trgovci in morda potujoči duhovniki. Iz Ljubljane, kjer se je protestantizem najprej in najmočneje utrdil, so se ideje širile po drugih krajih. Nekako sredi 16. stoletja je dobilo gibanje somišljenike tudi v Metliki.

Na pomembno obletnico so zato z razstavo in katalogom opozorili tudi v Belokranjskem muzeju Metlika, kjer so poudarili, da hkrati obeležujejo še 400-letnico zagovora zadnjih protestantov mesta Metlike.

Avtor razstave in kataloga je Janez Weiss, ki se je s to tematiko »spopadel« že leta 2010, ko je v *Kroniki* objavil članek z naslovom »Reformacija na Metliškem. Prispevek k celovitejšemu razumevanju pojavnosti protestantizma na Slovenskem«. Takrat je praktično prvi (če odmislimo prispevek Ivana Steklase o Protestantizmu v Istri, v metliški in hrvaški Krajini, ki ga je davnega leta 1908 objavil v (prvem) *Trubarjevem zborniku*) javnosti predstavil izsledke svojih raziskav, ki so v vseh bistvenih delih temeljile na arhivskem gradivu, za več protestantskih središč na Metliškem (Metliko, Čnomelj, grad Krupa pri Semiču in Gradac).

Omenjena razstava in katalog nam v besedi in sliki predstavljata zgolj prvo in hkrati najpomembnejše središče protestantizma v Beli krajini – Metliko, ki je bila tesneje povezana s hrvaškim protestantizmom. Po splošnem uvodu in predstavitvi stanja cerkve na

Metliškem nas avtor popelje v avgust 1559, ki je prinesel prve sledi protestantizma v Metliki. Takrat je namreč prav v Metliki hrvaškega jezika večša skupina ljudi (med njimi predikanta Gregor Vlahovič in Janez Tulščak) ponovno pregledala drugi del prevoda Svetega pisma (prevedel ga je Štefan Konzul), saj ga je Primož Trubar označil za slabega. Izvemo tudi, da v omenjenem času meščani večinsko še niso bili naklonjeni novemu nauku, čeprav so bili nezadovoljni s stanjem cerkve.

V nadaljevanju bolje spoznamo na Hrvaškem rojenega predikanta Gregorja Vlahoviča, ki velja za osrednjo osebo protestantizma na Metliškem. Z delom pridigarja v Metliki je pričel pred letom 1559, se kasneje umaknil v Novo mesto in Brežice, leta 1574 pa ponovno pričel z delom v Metliki. Z ženo in otroki je tu ostal do leta 1580, ko se je odpravil v Radeče ob Savi. Do tja nikoli ni prišel, saj ga je prehitela smrt. Umrli je 18. februarja 1581 v Ljubljani, kjer so ga pokopali na pokopališču pri Sv. Petru. Poleg Vlahovičeve poklicne poti je avtor predstavil tudi njegov gmotni položaj. Pridiganje mu je prineslo le skromne dohodke, zato se je moral ukvarjati še z obrtjo in kmetovanjem. Zaradi slabega življenja pa so mu večkrat pomagali posamezniki iz nekaterih plemiških družin.

Poleg Gregorja Vlahoviča so v kronološkem vrstnem redu na dveh razstavnih panojih predstavljeni še drugi predikanti, ki so delovali v Metliki – Janez Tulščak, Mihael Matičič, Nikolaj Tuskanič, Peter Vokmanič (v času njegovega delovanja (1575–1598) je protestantizem zajel večino prebivalstva skupaj z mestno elito in s sodnikom; po izgubi vseh cerkva v mestu in tudi grajske kapele je ta pridigal protestantom v Semeničevi leseni molilnici pred mestom Metlika), Peter Lukič in Mihael Verbec, ki velja za zadnjega protestantskega pridigarja metliške občine, kjer je deloval nekje najpozneje do leta 1615. Ves čas svojega delovanja (od leta 1609 dalje) je s posesti grofa Zrinjskega na Vivodini redno hodil v Metliko in tam skrivoma pridigal metliški protestantski skupnosti.

Avtor nekaj prostora nameni protestantskemu šolstvu in poudari, da je to težilo k podajanju verskih resnic v ljudskem jeziku, glavna naloga učiteljev pa je bila otroke naučiti branja in pisanja. Glavni učitelj je bil t. i. šolski mojster, ki je bil slabo plačan, zato je posledično prihajalo do pogostih menjav. Šola v Metliki je sprva delovala v hiši protestantskega meščana Kristofa Gelberja. Imena prvega učitelja, ki je tu služboval že v sedemdesetih letih 16. stoletja, nam Janez Weiss ne razkrije, ker viri o njem molčijo oziroma ga ne omenjajo z imenom, zato pa nam naniza vse, ki so mu sledili: Sebastijana Schwarzja, Luko Čučka, Jurija Stauderja, Jurija Germeka in kot zadnjega Matijo Kompareta, ki je vse do leta 1598, ko je protestantsko izobraževanje v Metliki ugasnilo, poučeval v leseni molilnici pred mestom, na posesti Semeničev.

Na kratko nam avtor predstavi še metliško protestantsko skupnost, ki so jo sestavljali ne samo posamezniki iz vrst plemstva in meščanstva temveč tudi iz vrst podložnikov. Kot prvega je izpostavil Petra II. Erdődyja, sicer katoličana, ki je skupaj z ženo Barbaro podpiral protestantska prizadevanja, ščitil predikante in omogočil protestantske pridige v kapeli sv. Katarine na gradu Metlika. Tudi Erdődyjev nekdani tajnik, Adrijan Schweizer, je bil protestantizmu naklonjen, njegova hiša v mestu pa je bila prizorišče pridig Petra Vokmaniča, ki so bile množično obiskane. Kot ključni za širitev protestantizma so predstavljeni Semeniči, ki so zelo hitro prestopili v protestantizem. Sigmund Semenič je dal na svoji posesti pred mestom postaviti leseno kapelo, v kateri so njegova številna družina in drugi protestanti prisostvovali obredom, otroci pa so tja zahajali v šolo. Med meščani so se za protestantizem ogreli tako člani mestne elite, ki so sprejemali pomembne gospodarske in politične odločitve, kot tudi manj premožni, ki so pretežno živeli v predmestju, zato ne preseneča, da je protestantizem sredi sedemdesetih let 16. stoletja povsem prevladal v mestu. Glede na ostale kraje na Kranjskem je precej redek, ne pa presenetljiv podatek, da so se za nove nauke navduševali in se tako udeleževali pridig tudi podložniki gospostev Gradac, Krupa, Pobrežje in Metlika.

Ob koncu nas Janez Weiss seznanja še s poskusi protireformacije. Prvi dokumentiran pregon protestantov se je zgodil že leta 1569, ki je bil več kot očitno neuspešen, kar potrjujejo tudi Weissove raziskave, saj se je po tem šele začelo množično prestopanje v protestantsko vero. Glavni pobudnik pregona je bil vsakokratni načelnik komende nemškega viteškega reda. Komturji so neumorno več kot dve desetletji pritiskali na deželnoknežjo oblast, da bi odredila izgon pridigarjev iz mesta. Dokončno prepoved pridiganja v mestu Metlika in njeni okolici ter izgon predikanta Vokmaniča je šele leta 1598 dosegel takratni komtur Markvard baron Egkh, njegov naslednik pa je pospremil zadnje domnevne protestante na zasljanje v Ljubljano. Leta 1602 je Metliko na svoji »turneji« obiskal škof Tomaž Hren. Meščani so takrat prestopili v katolicizem, škofovo spremstvo pa je porušilo večkrat omenjeno Semeničevo molilnico pred mestom Metlika.

V naslednjih letih so se v Metliki ohranili zgolj drobci protestantske skupnosti, ki jo je vestno oskrboval zadnji pridigar Mihael Verbec. Zaključno dejanje protestantizma na Metliškem predstavljajo zgovori posameznikov, osumljenih protestantizma, pred škofovskim sodiščem v Ljubljani, kamor je leta 1617 potovalo zadnjih pet Metličanov. Avtor s tem zaključni in meni, da je bil pojav protestantizma v Metliki in okolici s tem dokončno izničen.

Janez Weiss, avtor razstave in kataloga, nam je skupaj z Belokranjskim muzejem Metlika poljudno, a hkrati zelo nazorno predstavil protestantizem na Metliškem. Osvetlil je njegove začetke, izpostavil vr-

hunec in nadaljeval z neizbežnim koncem, ki so bili širši javnosti doslej premalo poznani. S svojo raziskavo in predstavitevijo je tako dodal dragocene kamenčke v mozaik protestantizma na Kranjskem.

Barbara Žabota

SLO časi, kraji, ljudje. Slovenski zgodovinski magazin. Februar 2018/1 – št. 17.

V peto leto izhajanja je zakorakala poljudnoznanstvena zgodovinska revija SLO, ki jo štirikrat na leto izdaja založba Družina. Pred nami je sedemnajsta številka z enajstimi prispevki, kolikor jih tudi običajno prinaša vsaka številka. V slovenski historiografski periodiki doslej o reviji še ni bilo mogoče prebrati nobenega poročila, ocene ali mnenja, zato je skrajni čas, da jo vsaj kratko predstavimo. Urednik in trije področni uredniki, vsi doktorji znanosti, se skupaj z oblikovalcem zelo uspešno trudijo približati slovensko preteklost najširšemu krogu bralcev. Bogato ilustrirana barvna revija, v kateri sta slikovni in besedilni del zastopana skoraj enako, lahko nagovori strokovnjaka in laika ter vse generacije od osnovnošolskih dalje.

V zadnji številki, za katero je uvodnik napisal Jure Volčjak in ga posvetil letu okroglih obletnic, lahko kot v vseh številkah doslej prebiramo o zelo različnih temah od prazgodovine do sodobnosti. Matija Turk v prvem prispevku predstavlja mezolitik ali srednjo kameno dobo na Slovenskem, nekaj tisočletij dolgo arheološko obdobje, ki se konča s pojavom pridelovalnega gospodarstva in z njim povezane stalne naselitve. O poznoantični elitni vojaški opremi iz Karnija piše Veronika Pflaum. Pred dobrim desetletjem sta bila v Kranju odkrita skoraj v celoti ohranjena železna lamelna oklepa iz druge polovice 6. stoletja. Gre za izjemni najdbi vsaj evropskega pomena, ki sta na ogled v Gorenjskem muzeju. Srednjeveško obdobje je zastopano s prispevkom Martina Beleta o Nikolaju Lemberškem in njegovih dogodivščinah. Avtor poudarja, da so se srednjeveški ljudje znali dobro zabavati, pa tudi neuki niso bili. Lemberški se je poleg drugih plemičev s slovenskega ozemlja znašel v pesnitvi minnesängerja Ulrika Liechtensteinskega iz 13. stoletja, ki ga je po enem od legendarnih vitezov Okrogle mize poimenoval kar štajerski Tristan. O deželno knežji upravi na Kranjskem v poznem srednjem veku govori prispevek mladega doktorja zgodovine Jerneja Kotarja. V njeni ureditvi so se odražale v prvi vrsti posledice menjav vladajočih dinastij in posameznih deželnih knezov. Poznosrednjeveški red pa je kršil »uporni sokol« Andrej Baumkircher iz 15. stoletja, ki ga dobro pozna tudi ljudsko izročilo. Njegov vzpon in zaton opisuje soimenjak Andrej Nared. Zgodba upornega viteza, neke vrste plemenitega razbojnika Andreja, se navezuje na tisto Erazma Jamskega (Predjamskega), ki je bila v reviji SLO predstavljena pred dvema letoma.

Zgodnji novi vek je v tokratni številki revije zastopan s prispevkom dveh avtorjev, Dejana Vončine in Nadje Adam, govori pa o urnem mehanizmu mehničnega raznja iz 17. stoletja. Unikatno muzealijo hrani Notranjski muzej Postojna, potem ko je bila do pred nekaj leti razstavljena v Predjamskem gradu. Vesna Kamin Kajfež in Tomislav Kajfež objavljata prvi del razprave o piramidah, obeliskih in sarkofagih s podnaslovom Egiptomanija na Slovenskem. Med drugim razkrivata malo znano dejstvo, da smo bili med uspešnimi raziskovalci dežel in kultur ob Nilu tudi Slovenci, in predstavljata z Egiptom navdahnjene spomenike iz 19. in 20. stoletja, kot so pomnik osuševanju Ljubljanskega barja, spomenik Ilirskim provincam v obliki obeliska, Zoisova piramida in prava egipčanska sarkofaga na vipavskem pokopališču, predelana v grobnico družine Lavrin. O najmanj človeškem orožju prve svetovne vojne, o plinu, govori prispevek Aneje Rože. Nikakor ne gre pozabiti, koliko žrtev je ta strahotni ubijalec zahteval tudi na soški fronti. Čas po prvi svetovni moriji in med drugo svetovno vojno obravnava prispevek Aleša Noseta o telovadcu in funkcionarju Orla Ivu Kermavnerju, vodilnem katoliškem telovadnem organizatorju na

Slovenskem. Edina bolj cerkveno obarvana tema je prispevek Blaža Otrina o prijateljstvu med arhitektom Jožetom Plečnikom in ljubljanskim škofom Antonom Vovkom, pranečakom Franceta Prešerna. Prav brutalno nasilje nove oblastne nomenklature je v letih po drugi svetovni vojni dodatno pripomoglo, da se je med velikima možema spletel nadvse zanimiv, spoštljiv in prijateljski odnos. Tudi tokratno številko revije SLO zaključuje sodobna tema, članek Monike Rogelj z naslovom Na listkih ohranjeni utrinki sodobnosti. Avtorica poudarja, kako muzejski predmeti postajajo prihodnji pričevalci današnjega življenja, del našega skupnega zgodovinskega spomina in kulturna dediščina celotne skupnosti.

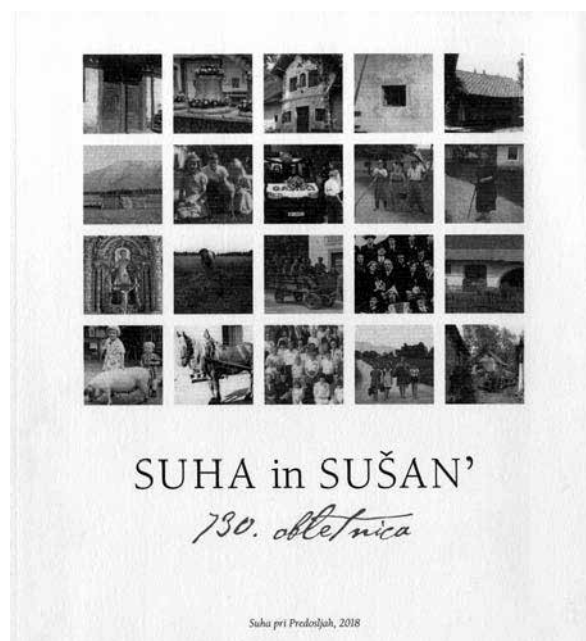
Tudi zadnja številka revije SLO stremi po tematski raznolikosti, čim bolj uravnoteženi zastopnosti celotnega slovenskega prostora in vseh zgodovinskih obdobj, po atraktivnosti in zmožnosti nagovoriti zelo široko bralstvo. V letošnjem letu se nam obeta še dodatna obogatitev, in sicer izid posebne tematske številke, ki bo posvečena stoletnici konca prve svetovne vojne.

Boris Golec

Suha in Sušan'. 730. obletnica (ur. Marjana Žibert). Predoslje: Kulturno umetniško društvo, 2018, 84 strani.

Slovenska krajevna zgodovina je od letošnjega aprila bogatejša za zanimivo monografijo, posvečeno zgodovini vasice Suha pri Predosljah v bližini mesta

Kranja. Ime Suha je bilo v ohranjenih listinah prvič omenjeno že v letu 1260, ko je kartuzija Bistra tu prejela pet kmetij.

Vasica Suha šteje okrog 250 prebivalcev, nima trgovine niti gostilne, ima pa starodavno cerkev in gasilski dom. Zdaj ima tudi svojo monografijo, ki so jo pripravili avtorji, ki so vsi na nek način povezani z njo. Pobudnica vseh aktivnosti je potomka domačinov, Alenka Erzar Žepič, ki je že kot gimnazijka v letu 1992 na podlagi različnih virov pripravila obširno seminarsko nalogo *Suha skozi stoletja* in njene izsledke uporabila na tem mestu. K sodelovanju je pritegnila Marjano Žibert in Gašperja Peternela iz Gorenjskega muzeja ter številne krajane Suhe, ki so ponosni na svoj starodavni kraj in njegovo tradicijo. Združili so svoje moči in pod taktirko pred tremi leti ustanovljenega upravnega odbora v sestavi Alenka Erzar Žepič, Marjana Žibert, Veronika Vrhunc in Slavko Hudobivnik je nastala 84 strani obsegajoča knjiga, bogato opremljena s fotografijami, z naslovom *Suha in Sušan' – 730. obletnica*. Čeprav je bila Suha v pisnih virih prvič omenjena že v letu 1260, so obletnico zaokrožili na 730 let od omembe v letu 1288, ko je goriški grof Majnhard podaril neko hišo na Suhi s prebivalci vred grofu Ulriku Vovbrškemu.

Knjiga je razdeljena na dvanajst poglavij, vključno z *Uvodno besedo*. V *Prvih zapisih o Suhi* izvemo, kje leži vasica in na kratko spremljamo njeno usodo skozi stoletja, ko so si jo podajali različni lastniki, od Ortenburžanov in Celjskih grofov do Habsburžanov, ki so jo kot del urada Naklo zastavili vitezom z dvorca Brdo, plemenitim Egkhom. V poglavju *Zapisi o Sušanib* je razložen izvor imena vasice, ki izhaja iz imena potoka Suha, ki je bil pogosto res suh. Navedeni podatki iz urbarjev razkrivajo, da so bile kmetije na Suhi razdeljene med različne lastnike, med njimi gospostva Brdo, Rocen pod Šmarno goro in Turn pri Preddvoru, samostan Bistra in župnijo Kranj. Vir za podatke o vaščanih Suhe sta bila franciscejski kaptaster (1827) in Status animarum župnije Predoslje (1761–1851). Cerkev sv. Štefana na Suhi izvira še iz časov kranjske pražupnije in se ponaša z enim izmed najlepših zlatih oltarjev na Slovenskem. Nastal je v poznem 17. stoletju in je podrobno opisan v poglavju *Zlati oltar in Marija z detetom v cerkvi sv. Štefana*. V cerkvi se nahaja tudi lep poznogotski kip Marije z detetom iz začetka 16. stoletja. Gasilsko društvo na Suhi je nastalo v letu 1926. Njegova zgodovina je opisana v poglavju *Prostovoljno gasilsko društvo Suha*. Posebej zanimivo je poglavje *Običaji*, ki dokazuje, da na Suhi še živijo stare tradicionalne šege in navade, kot so miklavževanje, likof, fantovščina, šranganje ipd. Zgodovina večstoletnih težav s preskrbo z vodo in postavljanjem vodovoda je popisana v poglavju *Vaški vodovod*. *Vaške igre* so bile tradicija v vasi že v začetku 20. stoletja. Na Suhi je bila v letu 1907 ustanovljena *Ljudska knjižnica Belca*. Imela je okrog 2000 knjig in svoj žig ter je nehala delovati na začetku 2.

svetovne vojne, ko so Nemci odpeljali knjige, ki jih vaščani niso utegnili skriti. Po vojni knjižnica ni več zaživela in vaščani še vedno hranijo rešene knjige doma. V vasi so bile razširjene tudi *Hišne obrti*, posebej slamnikarstvo, vaščani so slamnate kite prodajali v Mengeš. Tudi pletenje različnih oblačil iz volne je bil dodaten vir zaslužka. V poglavju *Suha v podatkih včeraj in danes* so navedeni splošni in statistični podatki o Suhi, ki prikazujejo gibanje števila prebivalstva, karto stanovanjskih in gospodarskih objektov v vasi, število pravnih oseb ipd. Kmetijski podatki kažejo, da ima vas povsem ruralen značaj in precej odstopa navzgor od slovenskega povprečja, zlasti in površinah uporabnih kmetijskih zemljišč in glavah živine na kmečko gospodarstvo. Prebivalci vasi so zelo aktivni, najbolj v prostovoljnem gasilskem društvu, so člani raznih društev (npr. Kulturno umetniškega društva Predoslje), športnih društev ipd., lepo skrbijo za vaško okolje. V poglavju *Naše življenje* so zbrane številne, predvsem starejše fotografije, ki so jih prispevali vaščani.

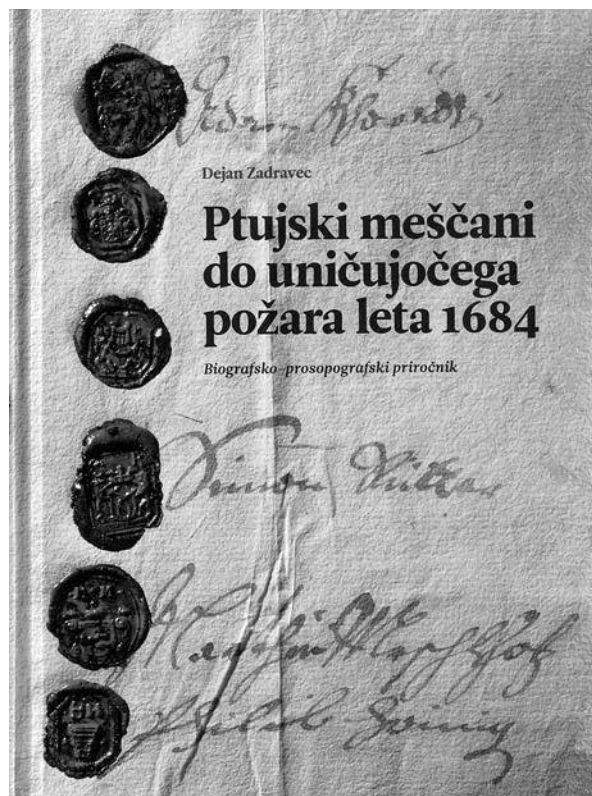
Ta drobna monografija je nastala za ohranitev spomina na zanimivo zgodovino vasi, za vedno so zapisane stvari, ki ne smejo v pozabo in ki še povečujejo samozavest in medsebojno pripadnost vaščanov. Prihodnjim rodovom bo pokazala, od kod izhajajo in kaj vse se lahko naučijo od svojih prednikov. Poleg že izšle monografije so bodo v vasi ob praznovanju 730. obletnice vrstile razne prireditve skozi vse letošnje leto.

Lidija Slana

Dejan Zdravec: Ptujski meščani do uničujočega požara leta 1684: biografsko-prosopografski priročnik. Zgodovinski arhiv na Ptuj, Ptuj 2017, 483 strani.

Skoraj dve desetletji po izidu prosopografske študije avstrijskega zgodovinarja Norberta Weissa o meščanih Maribora do leta 1600 (*Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600: Prosopographische Untersuchung*, 1998) je lansko jesen izšlo podobno delo o meščanih sosednjega Ptuja. Ambicioznega projekta izdelave biografsko-prosopografskega priročnika o meščanih najstarejšega celinskega mesta na Slovenskem se je lotil zgodovinar in arhivist dr. Dejan Zdravec iz Zgodovinskega arhiva na Ptuj. Čeprav se Zdravčevemu delu primerjavi z Weissovo študijo najverjetneje ne bo uspelo hitro otresti, so med njima precejšnje razlike. Zdravec je priročnik strukturiral kot biografski leksikon in knjigo pustil brez posebne prosopografske analize v njej zajetih podatkov. S tem sicer ne izstopa med prosopografski-

mi deli, saj je prav biografski leksikon temelj tovrstnih publikacij, analize pa so neredko izdane ločeno ali celo izostanejo. Tudi Zdravec prosopografijo, kot analizo statistično relevantnih biografskih podatkov o določeni skupini ljudi, prepušča raziskovalkam in raziskovalcem ptujske zgodovine. Knjiga je razdeljena na štiri sklope: uvod, biografsko-prosopografski leksikon, sezname meščanov in bibliografija.

V uvodu avtor pojasni razloge za nastanek priručnika ter poda kvantitativni in kvalitativni oris uporabljenih virov. Delo je kronološko zamejeno z letom 1684, ko je Ptuj prizadel najbolj uničujoč požar v zgodovini mesta. Opustošenje je bilo povod za nastanek virov, ki vsebujejo vsaj najosnovnejše biografske podatke o ptujskih meščanih od požara do zgodnjega 20. stoletja. Gradivo izpred leta 1684 pa je zelo fragmentarno in s tovrstnimi podatki izredno skopo, zato je Zdravec želel izdati priručnik, s katerim bi iz pozabe potegnil kar največ doslej neznanih ptujskih meščanov in dopolnil vedenje o že znanih, ki so živeli pred omenjenim požarom, ter s tem zgodovinopisju olajšati delo.

Kolosalnih izgub starejšega ptujskega mestnega gradiva sicer ni zakrivil požar leta 1684, temveč nepojasnjene okoliščine med letoma 1815 in 1850. Skromen obseg starejšega provenienčnega gradiva, kar je težava, ki si jo s Ptujem deli večina slovenskih celinskih mest, je avtorju narekoval obsežne raziskave pertinentnega gradiva, četudi priznava, da slednjega še zdaleč ni uspel v celoti pregledati v štirih letih od zamisli o priručniku do njene realizacije. Od zgo-

enega raziskovalca je v tako kratkem času tudi nemoogoče pričakovati pregled vsega, na ptujske meščane potencialno nanašajočega se gradiva, ki je na voljo po slovenskih in tujih arhivih. Vendar je Zdravcu, ne glede na relativno skopost gradiva in omejenost časa za njegovo analizo, uspelo opraviti monumentalno delo, ki bo oziroma je že vzpodbudilo nove pretrase ptujske preteklosti.

Osrednji sklop oziroma I. del knjige na čez tristo strani prinaša biografsko-prosopografske podatke o ptujskih meščanih od zgodnjega 14. do poznega 17. stoletja. Za ilustracijo podatkovnega obsega naj zadostuje, da je zgolj po krstnem imenu (in deloma še po obrti) znanih meščanov v priručniku čez dvesto, le meščanov s priimkom na M pa še dodatnih sto. Pri tem se je avtor omejil izključno na polnopravne užitvalce meščanskega statusa, s čimer so odpadli biografski opisi meščank ter Judov (za srednji vek). Oba segmenta prebivalstva sta zajeta zgolj posredno, kot tudi ljudje iz drugih družbenih slojev, naj so živeli v mestu ali ne, s katerimi so bili ptujski meščani v obravnavanih skoraj štirih stoletjih v takšnih ali drugačnih odnosih.

Biografski opis posameznega meščana sestavljajo biografski podatki, seznam virov in literature, v katerih se pojavlja, pri nekaterih tudi slikovno gradivo, od pečatov in lastnoročnih podpisov do nagrobnikov in napisov na hišah. Največje razlike med opisi posameznih meščanov tvori obseg podatkov o njihovih družinah, posestih, funkcijah in podobnem. Mnogi meščani so izpričani le poimensko in z letnico omembe, pri drugih je podatkov za več kot eno stran. Zdravec v osrednjem delu priručnika na enem mestu zbere zelo dispartatno gradivo, ki ga raziskovalke in raziskovalci pri svojem delu lahko spregledajo bodisi ga ne poznajo. S tem priručnik ne pripomore le k boljšemu poznavanju zgodovine posameznika ali njegove družine, temveč tudi zgodovine njegove skupnosti, kar je ne nazadnje osrednja naloga prosopografij. Raznoliki odnosi meščanov poznosrednjeveškega in zgodnjenovoveškega Ptuja znotraj mesta ter z drugimi mesti, trgi in gospostvi, ki pronicajo skozi posamezne biografske opise, so izpričani v raznovrstnih virih: od kupoprodajnih pogodb, oporok, zadolžnic in pobotnic, do mašnih ustanov in poravnjav sporov (z ubojem vred).

Biografski opisi osvetljujejo razne segmente ptujske zgodovine, na primer neredko neopazne konfesionalne spremembe v 16. in 17. stoletju. Nekateri meščani, ki so jih na prelomu stoletij preganjali zaradi »luteranstva«, so zgolj nekaj let kasneje izpričani kot čvrsti katoliki, kar lahko marsikaj pove ne le o državno-cerkvenih pritiskih, temveč tudi o fluidnosti religioznih identitet ob soočenju z njimi. Tudi drugi v priručniku objavljeni podatki narekujejo pretres dosedanjih pogledov na konfesionalno podobo Ptuja v 16. stoletju. Ambiciozni in kasneje poplemeniteni Benedikt Totting, recimo, je zgodovinopisju že dolgo

znan kot evangeličan, a je bilo doslej očitno nezna-
no, da je bil leta 1572 ptujski mestni sodnik. Zgolj
na videz obrozen podatek, ki omogoča sklep, da je
bil politični vpliv skupnosti augsburške veroizpovedi
na Ptuj le večji, kot je bilo mišljeno doslej. Podobni
podatki, ki se lahko izkažejo za prelomne, se v Za-
dravčevem priročniku gotovo najdejo tudi za druga
področja ptujske zgodovine.

Tretji sklop oziroma II. del knjige tvorijo sezname
ptujskih meščanov. Začenši z obrtniki, med kateri-
mi od bolj »vsakdanjih«, s trgovci vred, izstopajo raz-
ni specialisti, kot so, denimo, lekarnarji, izdelovalci
različnega orožja, knjigovez, slikarji, urar, žganjar-
ja in zlatarji. Sledi seznam nosilcev različnih mestnih
funkcij, od mestnih sodnikov, svetnikov, četrtnikov
in pisarjev, do vratarjev, blagajnikov, špitalskih moj-
strov, šolskih nadzornikov, tehtalcev hruba in drugih.
Zadnji seznam zajema nosilce deželno-nostanovskih
ter deželnoknežjih služb, in sicer upraviteljev pro-
viantnega urada ter poštarjev. Sezname, zlasti nosil-
cev mestnih funkcij, so seveda enako fragmentarni,
kot je nanje nanašajoče se gradivo.

Priročnik zaključuje obsežna bibliografija, na ka-
teri temelji, kot vsako znanstveno delo (pri tem je
frapantno, da delo več kot pol leta po izidu še ni pri-
merno kvalificirano in je v osebni bibliografiji avtorja
oziroma raziskovalca v sistemu SICRIS vodeno pod
rubriko *Nerazporejeno*). Zgolj seznam virov, sicer ve-
čidel – in inovativno – osnovan na popisnem nivoju
združenega dokumenta, obsega 32 strani. Med vire je
vključeno tudi obsežno slikovno gradivo, saj priroč-
nik ne le zaljša, temveč podatkovno bogati.

Kot edino pomankljivost priročnika velja morda
izpostaviti neobstoje osebne kazala, ki bi zajelo v
delu omenjene ljudi brez lastnih biografskih opisov,
predvsem pa krajevnega kazala, iz katerega bi Ptuj
lahko brez težav odpadel, saj se omenja na skoraj vsa-
ki strani.

Iz vzemši slednje, je Zadravčev biografsko-proso-
pografski priročnik delo, ki v slovenskem zgodovino-
pisju ter arhivistiki ni zgolj inovativno, temveč zelo
potrebno in le želeli si je, da bi dobilo čim več posne-
movalcev. Hkrati pa bo raziskovalke in raziskovalce
ptujske preteklosti spodbudilo, da jo s priročnikom
mahnejo ne le nad še nepregledano gradivo arhivov
na Dunaju in v Gradcu, temveč vsaj še v Ljubljano
(ZAL je delo nedavno olajšal s spletno objavo pre-
slikanih zapisnikov ljubljanskega mestnega sveta),
Varaždin in Nürnberg, kot je, ne nazadnje, tudi želja
avtorja knjige.

Žiga Oman

**Robert Devetak: Društveno življenje na
Kanalskem v času Avstro-Ogrske. Nova
Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, 215
strani.**

Goriški muzej je kot dvanajsti zvezek v seriji
Berila izdal zanimivo monografijo, ki govori o ka-
nalskem sodnem okraju. Predstavitev zajema bolj ali
manj prelomno, predvsem pa za celotno monarhijo
pomembno obdobje od leta 1867 do začetka prve
svetovne vojne. Za boljše razumevanje dogajanja na
gospodarskem, političnem in kulturnem področju
pa poseže tudi širše tako v prostor kot v čas. Sodni
okraj Kanal je v obravnavanem času obsegal pribli-
žno 211 km², na katerih je na prehodu iz 19. v 20.
stoletje živelo 13.195 prebivalcev. Za sodni okraj je
bila v obravnavanem času značilna precejšnja razlika
med naselji in njihovimi prebivalci v dolini ob Soči
ter naselji v hribih, zato so se dokaj težko dogovarjali
za skupne cilje. Ta razlika se je jasno odražala tako
na gospodarskem področju kot tudi v kulturnem in
političnem življenju, kar je v monografiji lepo in ute-
meljeno predstavljeno.

Spremembe, ki jih je v teh letih doživljala mo-
narhija, tudi odročnih krajev niso obšle, so se pa
pojavele v časovnem zamiku. Avtor je prikaz dogaja-
nja in razvoja v sodnem okraju Kanal razdelil v dve
obsežni poglavji. Najprej je predstavil gospodarska

Robert Devetak

**DRUŠTVENO ŽIVLJENJE NA KANALSLEM
V ČASU AVSTRO-OGRSKE**

društva na Kanalskem, nato pa sledi poglavje o kulturnih in političnih društvih. Pomembno dopolnilo monografije so imensko kazalo, seznam virov in literature ter priloge. V prilogah so predstavljeni statistični podatki, ki dopolnjujejo posamezna poglavja, pravila pomembnejših društev, ki so se obdržala od ustanovitve do začetka prve svetovne vojne (npr. Pravila sadjarskega in vinarskega društva za kanalski okraj, Pravila za čitalnico v Kanalu, Pravila Bralnega in pevskega društva v Ročinju), rezultati deželnozborskih in državnozborskih volitev od leta 1907 naprej, pa tudi sezname vseh društev, ki so bila ustanovljena na območju sodnega okraja Kanal pred prvo svetovno vojno. Te priloge so lahko spodbuda za nove raziskave.

Kot je bilo že omenjeno, je gospodarskih društvom posvečena prva polovica monografije. Začenja se s predstavitvijo cestnega in železniškega prometa. Povezava državne ceste, ki je bila speljana ob Soči in je povezovala Koroško in Goriško z notranjostjo sodnega okraja, ki je zajemal ozemlje na obeh bregovih reke, je bila enako slaba kakor v 18. stoletju. Razlika je bila le v tem, da v 19. stoletju ob cesti v Bodrežu ni bilo več vislic. Slabe cestne povezave so zavirale in onemogočale prodajo kmetijskih pridelkov in oteževale tudi prenašanje novic in novosti v hribovske vasi. Zanimivo je, da so se prebivalci veselili prihoda železnice (1906) in si od nje obetali spremembe klavrnih razmer, vendar pa so ob dograditvi železnice Jesenice–Gorica prišle slabe povezave z notranjostjo sodnega okraja še bolj do izraza. In ne le to, propadati so začeli tudi kraji, ki so prej dobro živeli ob državni cesti (Ročinj): ker se je večina tovora preselila na železnico, so bili ob zaslužek tako prevozniki kot furmanske gostilne in tudi obrti, povezane s furmanstvom. Dovozne ceste do železniških postaj ali postajališč so bile slabe ali pa slabo speljane. Precej je bilo pritožb in ugovorov posameznih krajev, vse pa je končala prva svetovna vojna.

Sodni okraj Kanal je bil izrazito kmetijsko območje. Ob koncu 18. stoletja je bila v Kanalu sicer manufaktura platna, v začetku 19. stoletja pa manufaktura za predelavo svile, saj se je tudi ponekod na Kanalskem razširilo gojenje murv in sviloprejk. Ob koncu stoletja pa je zaradi bolezni sviloprejk in uvoza cenejše svile ta dejavnost propadla. Tako je razen v Kanalu in deloma Gorenji vasi, kjer je bilo nekaj obrti, kmetijstvo ostalo osnovna dejavnost prebivalstva tega sodnega okraja. Nekaj sprememb je prinesla gradnja železnice. V krajih ob trasi proge in njeni neposredni bližini se je povečalo število gostiln in obrtnikov, nekoliko bolj oddaljeni kraji pa so spet pogegnili krajši konec. S prihodom železnice se je v nekaterih krajih Kanalskega začel razvijati turizem, kar je spet spodbudilo tožbe o slabih cestah in zahteve po boljših cestnih povezavah z železnico in s hribovitim delom okraja.

Na razmere v kmetijstvu so vplivale različne bo-

lezni rastlin in živine, pa tudi prihod železnice, ki je pripeljala cenejše blago in tako uničila predelavo ovčje volne in pridelavo lanu na Kanalske. Ob tem ne smemo pozabiti, da so učinki zemljiške odveze postajali vse bolj jasni. Največ uspeha so Kanalcji dosegli v sadjarstvu, pa tudi na tem področju so naravne katastrofe pustile sledove. Posledica vseh teh tegob je bilo izseljevanje v bližnja mesta, Evropo in tudi Ameriko. V zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja so se razmere nekoliko uredile. Velika ovira pri napredku je bila slaba izobraženost prebivalstva, ki ni znalo (ali pa zelo slabo) brati in pisati. Za zgled so bili posamezniki, ki so s svojim delom prepričevali kmete, kar pa je šlo zelo počasi. Kljub vsemu pa so se, sicer pozno, tudi na Kanalskem oblikovala kmetijska društva. Prvo tamkajšnje kmetijsko društvo je nastalo šele leta 1894, to je bilo Sadjarsko in vinogradniško društvo, ki je dejansko začelo delovati v letu 1895. V zadnjem desetletju 19. stoletja je začela delovati tudi posojilnica, pomembno vlogo je igrala zavarovalnica za govejo živino, v tem času so nastale tudi posamezne mlekarske in obrtne zadruge. Vse te organizacije in društva so se spopadale s podobnimi težavami: to je bilo počasno nastajanje, ki je včasih trajalo tudi nekaj let, nato hiter zagon in potem počasno usihanje. Temu se je ob prelomu stoletja pridružil še politični razkol, ki je večino teh organizacij razdelil na liberalni in klerikalni del.

Druga polovica monografije govori o kulturnih in političnih društvih. V tem delu monografije je avtor zelo nazorno prikazal, kako zelo je bilo v življenju nekega okoliša prepleteno gospodarsko, kulturno in politično delovanje in življenje. Ne le da so na vseh področjih nastopali isti posamezniki, tudi slaba infrastruktura in slaba izobraženost večine prebivalstva sta k počasnemu reagiranju prebivalstva dodala svoj del. Tudi na kulturnem in političnem področju opazimo že znano počasnost nastajanja posameznih društev in potem njihovo nihanje od navdušenja do počasnega propadanja. Marsikdaj je bilo posamezno društvo, zlasti kulturno, dobesedno odvisno od dveh ali treh posameznikov. Če so se ti umaknili, je društvo le še životarilo ali pa povsem zamrlo. Razvoj na področju kulturnih in političnih društev je šel skozi tri faze. Najprej je bilo treba prebivalce ozavestiti o tem, da so Slovenci (s tem so se ukvarjala tudi društva na gospodarskem področju), naslednja stopnja je bilo izobraževanje otrok in tudi odraslih (tudi tu so bila pomembna društva na gospodarskem področju in predvsem čitalnice), zadnjo stopnjo pa je zaznamovala uvedba splošne moške volilne pravice, ki je med političnimi društvi prinesla dokončen razcep na liberalce in klerikalce. Razvoj je tudi tu zaključila prva svetovna vojna.

Monografija torej prikazuje valovanje razvoja na gospodarskem, kulturnem in političnem področju nekega geografsko omejenega prostora zadnjih petdeset let pred prvo svetovno vojno. Odgovarja na

nekatera lokalna vprašanja na omenjenem območju, odpira pa tudi vrsto novih vprašanj, ki jih spodbujajo predvsem statistični podatki v prilogi.

Eva Holz

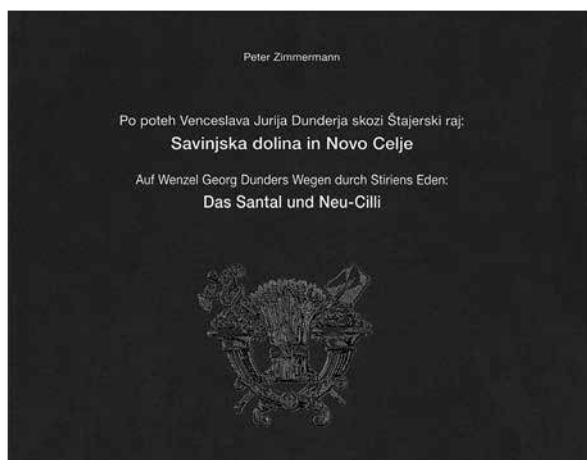
Peter Zimmermann in Venceslav Jurij Dunder: Štajerski raj. Savinjska dolina in Novo Celje na južnem Spodnjem Štajerskem. Žalec: Zavod za kulturo, šport in turizem, 2016, 538 strani.

Redko se zgodi, da sta pod strokovnim monografskim delom podpisana avtorja, katerih rojstvi sta med seboj oddaljeni skoraj 130 let, in da delo izide dosledno dvojezično, v nemščini in slovenščini. Zasluge za izid takšne monografije, ki domoznansko obravnava Savinjsko dolino tik pred zemljiško odvezo, ima naturalizirani Savinjčan z Bavarskega, prof. dr. Peter Zimmermann, mednarodno priznani strokovnjak s področja elektrotehnike ter povezovalec in kulturni ambasador svojih »dveh domovin« – Nemčije in Slovenije. Občina Žalec, ki ga šteje med svoje častne občane, je leta 2016 omogočila Zimmermannovo predelano izdajo razmeroma obsežne monografije Venceslava Jurija (Wenzla Georga) Dunderja z naslovom *Stiriens Eden: Das Santal und Neu-Cilli in der südlichen Untersteiermark*. Zanimive so okoliščine nastanka dela, ki je leta 1847 izšlo kot »prodajni prospekt« za Novo Celje, in sicer na pobudo tedanjega novoceljskega graščaka Josefa Ludwiga Hausmanna. Avtor knjige, vsestransko izobraženi in nadarjeni Dunder s Češkega, je bil doktor filozofije, upravitelj Hausmannovih posesti in med drugim tudi jezikovni mentor njegovi hčerki Fanny, ki velja za prvo slovensko pesnico.

Kot uvodoma navaja Peter Zimmermann, je Dunder z delom *Štajerski raj* postavil Savinjski dolini

in še posebej dvorcu Novo Celje neminljiv zgodovinsko-topografski spomenik. Ko je po več kot stoletju in pol zorela zamisel za ponovno izdajo knjige, je Zimmermann sicer razmišljal, da bi Dunderjevo delo preprosto izdal kot reprodukcijo, vendar so ga tehtni razlogi privedli do odločitve, da je besedilo smiselno predelati. Določene dele, ki bi bili v našem času težko razumljivi in zanimivi samo še za zgodovinarje, je izpustil ali opremil z ustreznimi pojasnili, drugje pa besedilo popravil in dopolnil. Z obsežnim dodatnim raziskovalnim delom je odpravil vsebinske pomanjkljivosti, posegel pa je tudi v izredno dolge in zavite stavčne konstrukcije. Pri preoblikovanju besedila je bila potrebna dodatna mera previdnosti. Avtor je moral namreč besedilo v veliki meri napisati na novo, pri čemer se je skušal držati jezika pozne romantike in zgodnjega realizma. Najmanj tako zahtevno nalogo je tako predstavljajal prevod novonastalega nemškega besedila v slovenščino, ki ga je priskrbel Janko Germadnik. Za ilustracijo predelane dvojezične izdaje so bile uporabljene vse upodobitve, ki jih najdemo v izvirniku in poznejših izdajah iz srede 19. stoletja, pri čemer so zgodovinska poglavja dopoljena s slikami iz Vischerjeve *Knjige gradov* (1681), topografski opisi iz leta 1847 pa z motivi iz *Stare Kaiserjeve suite* (1825–1835). Žalska izdaja, ki jo glede na format, papir in oblikovanje lahko označimo kot luksuzno, je s tem dobila še dodaten vizualni učinek.

Knjigo sestavlja dvanajst poglavij, razdeljenih v podpoglavja, pri čemer gre pri zadnjem poglavju za Zimmermannovo obdelavo dveh Dunderjevih kratkih rokopisnih dodatkov, ki vsebujeta nekaj podatkov o dogajanju v letu 1847, že po oddaji besedila v tisk. Enajst tiskanih poglavij je naslovljenih takole: 1. Kratki zgodovina in topografija vojvodine Štajerske; 2. K zgodovini in topografiji gosposčin, združenih v Novo Celje; 3. Opis dvorca Novo Celje, gradiča Gozdni dvor, gospodstva Plevne ter pripadajočih uradnih, luksuznih, cerkvenih, gospodarskih in tovarniških poslopij; 4. Združene gosposčine Novo Celje v luči fevdalnega družbenega reda; 5. Versko in cerkveno življenje v Savinjski dolini; 6. Kmetijstvo združenih gosposčin Novo Celje; 7. Rudarstvo združenih gosposčin Novo Celje (podpoglavje Železnica je dodal P. Zimmermann); 8. Kmetijsko-industrijske panoge združenih gosposčin Novo Celje; 9. Okolica Novega Celja in panorama Savinjske doline; 10. Zdravilišča, terme, kopališča in mineralni vreli v okolici Novega Celja in 11. Pripovedke Savinjske doline. Kot ugotavlja Zimmermann, je Dunder v knjigi »celo z današnjega vidika v glavnem govoril resnico, čeprav je s svojimi hvalospevi pretiraval«. Marsikatero hvalo, dobronamerna in ciljno usmerjena pretiravanja je bilo zato treba spraviti v dimenzije, ki v večji meri ustrezajo realnosti. Dunderjev *Štajerski raj* je bil namreč otrok svojega časa, močno pogojen z reklamnim namenom nastanka. Poleg tega je treba upoštevati dejstvo, da je sicer vsestranski avtor pisal

knjigo v Novem Celju, daleč od kakšne večje knjižnice in v veliki naglici. Kar zadeva oris sodobnega stanja, se Venceslav Jurij Dunder na splošno vendarle razkrije kot dober poznavalec, pronicljiv opazovalec in vešč opisovalec.

Zimmermannova izdaja, izšla 169 let po Dunderjevi iz leta 1847, pomeni tako dragocen prispevek k poznavanju Spodnje Savinjske doline in njenega zaledja ob zatonu fevdalne in na pragu industrijske dobe. Brez avtorjevega in prevajalčevega zahtevnega

podviga bi Dunderjev *Štajerski raj* ostal samo še eno v vrsti težko dostopnih, domala pozabljenih domoznanskih del 19. stoletja, po katerih posegajo le redki poznavalci. Ti bodo zaradi znanstvene doslednosti morali sicer še vedno konzultirati tudi nemški izvirnik, slovenski prevod z ustrezno predelavo besedila pa nagovarja široko javnost, s čimer je bil dosežen njegov poglavitni namen.

Boris Golec

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštewane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej
 Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: zaposlen študent upokojenec ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

Gašper Oitzl
Jernej Kotar
Boris Golec
Tanja Gomiršek
Simona Kermavnar
Mirjana Koren
Tatjana Lutar
Aleš Šafarič
Jelka Piškurič

KRONIKA

10,00 €

ISSN 0023-4923